those policy challenges which are most visible to their electorate. Given the largely intangible nature of climate change as a problem one that is gradual, invisible, and global the political opportunity cost of focusing on this challenge or other less visible environmental issues may be high for electorally accountable democratic leaders.

Economic interests and outside influences may also limit the ability of democratic actors to drive meaningful environmental change. In developed democracies, businesses and other groups with economic motivations often hold considerable lobbying power and, therefore, have the ability to forestall climate or environmental progress, which are often unaligned with these groups' financial interests. In developing democracies, environmental reforms are often seen as lesser priorities, given the need for addressing more proximate public concerns, including poverty, infrastructure, and general economic development. Financial incentive can also play a role in preventing the passage of environmental policy outside of the legal realm; some evidence suggests that corruption, present in some form in a number of democratic institutions globally, erodes regulatory ability and public trust in state institutions, reducing the ability of democracies to effectively mitigate carbon emissions and other sources of pollution. In addition, the problem of popular disinterest in advancing environmental policy presents challenges for the prospects of democratic institutions' ability to drive environmental progress. Despite growing public understanding of the threat posed by climate change, the last decade has seen considerable opposition to pro-environmental policies across broad coalitions and around the globe. Populist movements in Western democracies over the last several years, in particular, have taken positions that actively oppose such policies, and analyses of deliberative modes of participatory democracy have shown results that mirror the interests of those participating and do not necessarily tend towards a more favorable view of environmental or climate action. As redress to these potential shortcomings, means of reforming democratic processes, both theoretical and pragmatic, to correct for what may be short-sighted political interests have been suggested, though these reforms may reduce democratic choice or participation.

Importance of the Environment as Political Issues:

Environmental issues, in recent years, have been at the forefront of the political agenda. Issues such as climate change, plastic waste and air pollution among others have been prominent features of policy making and political debate. In a 2014 survey by Eurobarometer, they found that more than 95% of Europeans thought that protecting the environment was important. The study also found that more than half of those surveyed worry about air and water pollution, while waste and the depletion of natural resources were additionally top-ranking concerns. This awareness and support for the environment have been growing for many years, becoming an ever more mainstream issue. However, environmentalism came into existence in the early 1800s. The movement became increasingly prominent during the 1970s, a time when the first Earth Day and the UN's first environmental conference were held. Blue Planet II had a huge impact, with around 78% of those that watched the program saying they try and buy fewer single-use plastics. The program exposed the public to the harsh realities of what their litter can potentially do to marine life.

Since the show aired, the UK government has signed up to the New Plastics Economy Global Commitment, whilst also having brought together the Commonwealth Clean Oceans Alliance and Global Plastics Action Partnership. The targets include eliminating unnecessary plastic packaging, transitioning to a reusable packaging model and ensuring plastic packaging is 100% reused, recycled or composted by 2025. The government has also been consulting on introducing a deposit-return scheme and placing a ban on the sale of straws, plastic-stemmed cotton buds and stirrers. The rise of interest has led to widespread campaigning for governments to act in regards to these environmental issues, ultimately forcing it into the political sphere. The most notable recent example is the school climate strikes taking place across the globe that were started by Greta Thunberg. Recent detailing the extent of action needed over the coming years to limit temperature rises to between 1.5 and 2C, show the importance of governments acting to mitigate the potential effects of climate change. Thus, the environment is a vital component of modern-day politics, being an area, which requires urgent action. This action often requires national and international cooperation between governments, with agreements needing to be reached, in order to come to a decision on the best way to pursue environmental issues. These decisions must consider the world globally, as it is hard to place borders on these environmental problems; for instance, emissions can be produced in one area but will affect the rest of the world. Additionally, to achieve positive outcomes all countries must act in working towards changes to improve these problems, otherwise, it is hard for these issues to be resolved as they are often large in scale.

Significant changes to these issues often require government interventions; examples such as the 5p bag charge have decreased the use of disposable bags by 86% while also drawing people's attention to the issue of plastic waste. The environment does, however, present challenges in the political domain as there are many vested interests in oil companies, differences in development levels on a global scale and generally, economic growth is viewed as being superior to the environment.

Conclusion:

Taken together the papers in the special issue provide a number of methodological and analytical contributions to the existing literatures on environmental politics in India and to the hereto limited UPE case-studies of Indian cities. Methodologically they have demonstrated that finally-grained analysis of everyday practices and situated dynamics, made possible through extended qualitative engagement, yields rich analytical findings. They have also highlighted the importance of accounting for temporality within data collection and analysis. Analytically they have further nuanced our understanding of environmental politics in India. Through the exploration of diverse field sites, particularly non-metro cities, but also the careful consideration of liminal spaces within dominant cities, such as rivers capes, and the socio-cultural frontiers within neighborhoods, these papers have pointed to the heterogeneity of urban environments on the one hand and the interconnected nature of environmental politics on the other. In doing so, they highlight the analytical challenge of accounting for local context and specificity while also recognizing the multi-scalar political-economic and social factors that shape the reproduction of particular urban environments. Further, it has brought to the fore a need to recognize and account for intersectionality in ways that complicate class binaries in order to understand contemporary power dynamics in Indian cities. By demonstrating the multiple ways in which urban environments in India are increasingly enrolled into a broader reimaging of the role of cities and citizens, this special issue has pointed to the need to critically engage with multi-dimensional and multi-scalar relations of power that shape the material and socio-cultural infrastructures of daily life in Indian cities.

Reference:

1. Andrew Dobson, Environmental Politics: A Very Short Introduction, Oxford University Press, 2016
2. Jump up to: Carter, Neil. 2007. The Politics of the Environment: Ideas, Activism, Policy, 2nd Ed. New York: Cambridge University Press.
3. Heywood, Andrew. "Global Environmental Issues." Global Politics, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2011.
4. www.wikipidia.com

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

|| पढमं नाणं तओ दया ||

Shri. Amolak Jain Vidya Prasarak Mandal, Kada

Centenary Year Celebration

Smt. S. K. Gandhi Arts, Amolak Science &
P. H. Gandhi Commerce College, Kada

Tal. Ashti, Dist. Beed. (MS)

NAAC Reaccredited B^+ with CGPA 2.61

Two Days **International Interdisciplinary** Conference
on

'Climate Change Resilience: Innovative Trends in Education Leading to Atmanirbhar Bharat'

23^{rd} & 24^{th} Jan. 2024

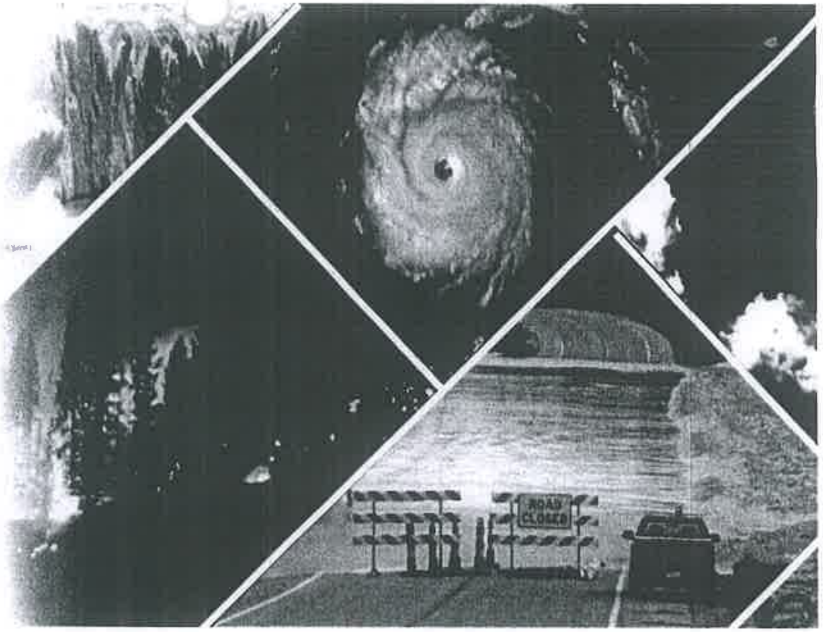

Certificate

This is to certify that Mr./Ms./Mrs./Dr./Prof. Ramesh Eknath Bharudkar from Adv. B.D. Hambarde Mahavidyalaya Ashti Dist. Beed has attended Two Days International Interdisciplinary Conference on *'Climate Change Resilience: Innovative Trends in Education Leading to Atmanirbhar Bharat'* as a Keynote Speaker/Guest of Honour/Chairperson/Resource Person and presented paper entitled *Environmental Issues and Political Responsibility* on 23^{rd} & 24^{th} January 2024.

Co - Convenor
Vice-Principal Dr. J. M. Bhandari

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya

Convenor
Principal Dr. N. S. Rathi

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

April To June 2023
Issue 46, Vol-11

Date of Publication
01 June 2023

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ **विद्यावार्ता** या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. **न्यायक्षेत्र:बीड**

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Editorial Board & review Committee

Chief Editor
Dr Gholap Bapu Ganpat
Parli_Vaijnath,Dist. Beed Pin-431515 (Maharashtra)
9850203295, 7588057695
vidyawarta@gmail.com

M.Saleem
saien Ghulam street
Fatehgarh Sialkot city
Pakistan. Phone Nr. 0092 3007134022
saleem.1938@hotmail.com

Dr. Momin Mujtaba
Faculty Member,Dept. of Business Admin.
Prince Salman Bin AbdulAziz University
Ministry of Higher Education,Kingdom of Saudi Arabia, Tel No.: +966-17862370 Extn: 1122

N.Nagendrakumar
115/478, Campus road,
Konesapuri, Nilaveli (Postal code-31010),
Trincomalee, Sri Lanka
nagendrakumarn@esn.ac.lk

Dr. Vikas Sudam Padalkar
vikaspadalkar@gmail.com
Cell. +91 98908 13228 (India),
+ 81 90969 83228 (Japan)

Dr. Wankhede Umakant
Navgan College, Parli –v Dist. Beed
Pin 431126 Maharashtra
Mobi.9421336952
umakantwankhede@rediffmail.com

Dr. Basantani Vinita
B-2/8, Sukhwani Paradise,
Behind Hotel Ganesh, Pimpri,
Pune-17 Cell: 09405429484,

Dr. Bharat Upadhya
Post.Warnanagar, Tq.Panhala,
Dist.Kolhapur-4316113
Mobi.7588266926

Jubraj Khamari
AT/PO - Sarkanda, P.S./Block - Sohela
Via/Dist. - Bargarh, Pin - 768028 (Orissa)
Mob. No. – 09827983437
jubrajkhamari@gmail.com

MISS. VARSHA ANILRAO TIDKE
FULE-AMBEDKAR COLLEGE OF SOCIAL WORK,
HANUMAN NAGAR, REVENUE COLONY, GADCHIROLI
9421857700
varshaatidke21@gmail.com

Dr. Wagh Anand
Dept. Of Lifelong Learning and Extension
Dr B A M U Aurangabad pin 431004
Mobi. 9545778985
wagh.anand915@gmail.com

Dr. Ambhore Shankar
Jalna,Maharashtra
shankar296@gmail.com
Mobi.9422215556

Dr. Ashish Kumar
A-2/157, Sector-3, Rohini, Delhi -110085
Ph.no: 09811055359

Prof. Surwade Yogesh
Dept. Of Library, Dr B A M U Aurangabad , Pin 431004
Cell No: +919860768499
yogeshps85@gmail.com

Dr.Deepak Vishwasrao Patil,
At.Post.Saundhane, Near
Kalavishwa Computer, Tq.Dist.Dhule-424002.
Mobi. 9923811609
patildipak22583@gmail.com

Dr.Vidhya.M.Patwari
Vanshree Nagar,Behind Hotel
Dawat, Mantha Road, Jalna-431203
Mobi.9422479302
patwarivm@rediffmail.com

Dr.Varma Anju
Assistant Professor, Dept. of Education,
Sikkim University 6th Mile, Samdur Tadong-737102
GANGTOK - Sikkim, (M.8001605914)
anjuverma2009@rediffmail.com

Dr. Dinesh Kumar Charan
Associate Professor and HOD-History Dept.,
Govt.Lohia College Churu (Rajasthan) India
Pin- 331001
Mob. No.-9414305804

26) संतकवींचे सामाजिक भान : प्रमुख संत
डॉ. राजाराम सोनटक्के, जि. बीड ||121

27) मराठा जातीचा उगम आणि वैशिष्टे
कमलकिशोर शिवाजी तोडे, डॉ. प्रा. सूर्यकांत टी. पवार, जिल्हा. नांदेड ||124

28) योग प्रशिक्षण कार्यक्रम व अर्चरी शूटिंग खेळाडू
प्रा. वझरकर उदय मल्लिकार्जुन, डॉ. हेमंत वर्मा, जालना, महाराष्ट्र ||129

29) हिन्दू धर्म एवं बौद्ध धर्म के आलोक में कर्म तथा पाप सम्बन्धी सिद्धान्त का नैतिकता ...
डॉ. अनिल कुमार सिंह ||131

30) वर्तमान परिदृश्य में विज्ञान पर्यटन एवं उसकी शैक्षिक प्रासंगिकता
देवेन्द्र प्रताप सिंह, वाराणसी ||135

31) समकालीन साहित्य, भाषा और समाज
डॉ.विजय नारायण दुबे, आजमगढ़ उ.प्र. ||141

32) बोर्ड परीक्षार्थियों पर परीक्षा चिंता का लिंग के प्रभाव का तुलनात्मक अध्ययन
डॉ. रेखा जोशी, डॉ. दीपिका त्रिपाठी ||143

33) 'टेली कान्फैन्स' : जनसंचार का सबल रूप
प्रा. डॉ. अजयकुमार कृष्णा कांबळे, जि. कोल्हापूर ||146

34) ग्रामीण आंगनबाड़ी शिक्षिकाओं के सामाजिक समस्याओं का समाजशास्त्रीय अध्ययन...
डॉ. अनिता कुर्रे, गरियाबंद (छत्तीसगढ़) ||149

35) स्वामी विवेकानंद के शैक्षिक चिंतन की वर्तमान परिप्रेक्ष्य में उपादेयता
अरविन्द कुमार पाण्डेय, प्रो. शिवशरण शुक्ल, गोंडा ||152

36) मलिन बस्ती निवासियों की स्वास्थ्य स्थिति एवम् स्वास्थ्य समस्याओं का आकलनः ...
Poonam Saini, Dr. Hemant Mangal, Churu, Rajasthan ||158

37) महात्मा गाँधी का अहिंसा दर्शन
डा० जयवीर सिंह सेंगर, जालौन, उ०प्र० ||166

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

कमी गोंदण करतात. ते फक्त हातावर हनुमानजी, श्रीकृष्ण, रामजी अथवा पत्नीचे--पोराचे नाव लिहून घेतात.

हयाप्रकारे मध्यभारतात वास्तव्यास असणाऱ्या निहाल जमातीत अनेक कलाकृतीची प्रथा निदर्शनास येते. जी आता देखील निरंतर सुरूच आहे. परंतु काळानुसार त्यात अनेक बदल होत आहे. हळू हळू काही कला नष्ट होत आहे व त्यामुळे त्यांच्या कला सुध्दा संपुष्टात येत आहे. परंतु कितीही झाले तरी हे सत्य आहे की हया कलाकृती निहालांच्या संघर्षमय जीवनात सुंदरता, आनंद आणि सुख प्रदान करणाऱ्या आहेत. त्यांचे

संदर्भ

१) भूरा निहाल, ग्राम चालठाणा, तहसिल जळगांव जामोद, जिल्हा बुलढाणा याची मुलाखत.

२) केशर सिंह राऊत, जळगांव जामोद, जिल्हा बुलढाणा याची मुलाखत

३) रामलाल दांडेकर ग्राम सोनबर्डी, तहसिल जळगांव जामोद, जिल्हा बुलढाणा याची मुलाखत.

४) दारासिंह कपले, ग्राम जामोद, तहसिल जळगांव जामोद, जिल्हा बुलढाणा याची मुलाखत.

❑❑❑

26

संतकवींचे सामाजिक भान : प्रमुख संत

डॉ. राजाराम सोनटक्के
अॅड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी, जि. बीड

प्रस्तावना :-

कवितेचा उदय मराठी साहित्याच्या प्रांतात तेराव्या शतकात झाला. संत नामदेव, संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम यांनी निर्माण केलेले काव्य अध्यात्मपर असे होते. कवितेचे मुख्य ध्येय आत्मोद्धारातून समजोद्धार घडवून आणणे हे होते. विठ्ठलाचे नामस्मरण करणे, उद्योगातच ईश्वर शोधणे, वैद्यकीय कर्मकांडांना फाटा देणे, सर्वसामान्यांना भक्तिप्रवाहामध्ये सामावून घेणे आदि प्रेरणेतून या शतकात वारकरी संप्रदायाचा उदय झाला. या संप्रदायाच्या प्रेरणा अध्यात्मिक विषयाशी संबंधित असल्यामुळे ईश्वरभक्तीकडून समाजभक्तीकडे जाणाऱ्या विचार प्रवाहाचे एक सूत्र सापडते. संत नामदेव व संत ज्ञानेश्वरांनी मराठी कवितेचा मळा चांगल्या रितीने फुलविला. नामदेवांनी अभंगवाणीच्या माध्यमातून समाजातील अठरापगड जातीला एकत्र आणण्याचा चांगला प्रयत्न केला. ज्ञानेश्वरांनी भक्ती, कर्म, योग आदींचे महत्त्व सांगून समाजाला एक नवी दिशा दाखविली. संत काव्य हे प्रामुख्याने समाजामध्ये परिर्तन घडवून आणल्याचे दिसून येते.

१३ व्या शतकात वारकरी संप्रदायाचा उदय संत ज्ञानेश्वरांनी केला. वारकरी संप्रदायाच्या माध्यमातून आपले अमूल्य असे सामाजिक विचार त्यांनी अभंगातून मांडले आहेत. त्यांच्या या वारकरी सांप्रदायात अठरापगड जातीतील अनेक संतमंडळी हेलावून गेली. त्यांनी सुद्धा आपल्या काव्यातून सामाजिक कार्य केले आहे. ज्यामध्ये नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, रामदास, गोरा कुंभार, सेना न्हावी, सावता माळी, नरहरी सोनार, चोखामेळा, परिसा भागवत, विसोबा खेचर, जनाबाई, संत बहिणाबाई, संत वेणाबाई इ. संतमंडळींनी आपल्या काव्यातून सामाजिक कार्य केले. त्यांचे काव्य हे समाजाला नवी दिशा देण्याचे ठरले आहे. आजच्या या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून

संत काव्यातील जे प्रमुख चार संत झालेले आहेत, ज्यामध्ये संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम यांच्या काव्यातून जे सामाजिक कार्य झालेले आहे त्याचाच विस्तृतपणे या शोधनिबंधात अभ्यास केलेला आहे.

संत ज्ञानेश्वर :-

ज्ञानेश्वरांनी आपले तत्त्वज्ञान मराठी या लोकभाषेत सांगितले. संस्कृतच्या कडीकुलपात बंदिस्त असलेले तत्त्वज्ञान मराठीतून उपलब्ध करून दिले. त्यातून मराठी संतांची एक परंपरा निर्माण झाली. ज्ञानेश्वरांनी मराठी भाषेचा यथार्थ गौरव केला. ते म्हणतात की,

''माझा मराठीचा बोलू । बोलू परि कौतुके ।
अमृतातेही पैजेसी जिंके ।''

संत ज्ञानेश्वरांनी देव देवळात असतो हे झुगारून तो माणसाच्या ह्रदयात असतो असे सांगितले. त्यांनी जत्रा, नवस, अंधश्रद्धा हे सर्व नाकारले. त्यांनी देवापेक्षा देवत्वाला महत्त्व दिले. देवापेक्षा भक्ताला महत्त्व दिले. भगवंत हा भक्ताच्या ह्रदयात असतो असे सांगितले. संसार न सोडता, प्रपंच न टाळता, विहित कर्मात परमेश्वराला पहाता येते. अशा रितीने भागवत धर्माची त्यांनी मांडणी केली आहे. 'ज्ञानेश्वरी' हा अजोड ग्रंथ तत्त्वज्ञानाच्या रूपाने लिहिला. त्यात चिद्विलासवाद तथा स्फूर्तीवाद विषद करून सांगितला. धर्माचे विशुद्ध रूप समजावून सांगितले. ईश्वर प्राप्तीसाठी भक्तीचा सोपा मार्ग ज्ञानेश्वरांनी प्रतिपादन केला.

कुळ जाती वर्ण । हे अवघेचि गा अकारण ।। असे म्हणून जातीभेदातील फोलपणा त्यांनी स्पष्ट केला. ज्ञानेश्वरांनी लिहिलेली अभंगवाणी सुमधुर आहे.

संत तुकाराम :-

संत तुकाराम हे प्राचीन मराठी साहित्यातील अखेरचे प्रमुख वारकरी संत. त्यांची कविता म्हणजे संत साहित्याचा कळसाध्यायच म्हटले पाहिजे. ज्ञानेश्वर, नामदेव व एकनाथ यांच्या सांस्कृतिक कार्याची विणा त्यांनी खांद्यावर घेतली. वारकरी संप्रदायाच्या दृष्टीने तर तुकारामांचे कार्य खूपच मोलाचे आहे. वंशपरंपरेने चालत आलेली विठ्ठलभक्तीची मिरास त्यांनी वाढविली. स्त्री शुद्रापर्यंत पोहचिवली. नाम महिम्याने मोक्षाची पायवाट सोपी केली. 'आषाढ कार्तिकी पंढरीची वारी ।' करणाऱ्या भगवंताचा अभिमान केला. स्वतःला कधी रामाचे रऊत तर कधी विठ्ठलाचा वीर गाढा ते म्हणवितात.

'हेचि दान देगा देवा । तुझा विसर न व्हावा ।' ही ध्यासपूर्ण भक्ती हा तुकोबांच्या कवितेचा आत्मा आहे. केवळ वारकऱ्यांनाच नव्हे तर साऱ्या समाजाला नीतिमूल्यांची आठवण करून देत असत आणि हे तुकोबांनी आपले कर्तव्य मानले. सामाजिक जीवनात त्यांनी नीती हीच भक्ती मानली. 'नेत्री रूप मुखी नाम' हे या भक्तीचा एक रूप तर 'दया तिचे नाव भूतांचे पालन । आणि निर्दाळपण कंटकांचे ।' ही तिची दुसरी बाजू.

सर्वसामान्यांना आणि स्त्री-शूद्रांना भवसागर तरुण जाण्यात भक्ती हा एकच सोपा उपाय आहे. परंतु भक्ती ही म्हणावी तितकी सोपी गोष्ट नसून सुळावरील पोळी आहे असे तुकाराम सांगतात. भक्ती ही त्यांनी स्वतंत्र जीवननिष्ठा मांडली. सामाजिक जागृतीसाठी आणि भक्तीचा प्रसार करण्यासाठी तुकोबांना किर्तन संस्था अधिक उपयुकात वाटते. समाजातील ढोंगीपणावर तुकोबांनी चांगल्या प्रकारे प्रहार केला आहे.

पाया झाला नारू । तेथे न बांध कापरू ।।
तेथे बिबण्याचे काम । अधमासी तो अधम ।।
देवावरी विंचू आला । देवपूजा नावडे त्याला ।।
तेथे पैजारेचे काम । अधमासी तो अधम ।।

हा जशास तसा न्याय सांगून 'दया तिचे नाव । भूतांचे पालन । आणिक निर्दालन कंटाकांचे ।' अशी डोळस भक्ती आणि सामाजिक नीती तुकोबांनी सांगितली आहे.

तुकारामांच्या विचारांचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यास सामाजिक अधिष्ठान लाभले आहे. धर्माचे पालन करून पाखंड खंडण करणे हे त्यांनी आपले जीवित कार्य मानले. कोणाचीही भीड-भाड न ठेवता ते सामाजिक दांभिकतेवर त्वेषाने तुटून पडतात. अशावेळी त्यांच्या वाणीला एक वेगळीच धार चढल्याचे आपणास पहावयास मिळते. पढीक, पंडीत, ढोंगी साधू, लोभी भिक्षेकरी इत्यादी सर्वांचा त्यांनी आपल्या वाङ्मयातून कडक समाचार घेतला आहे. तथापि त्यांच्या टीकेचा मुख्य रोख दंभ व भक्तीहित पांडित्य यावर आहे. बहुजन समाजातील सर्वसामान्य व्यक्तीचे रागद्वेष आणि आशा-आकांक्षा त्यांनी आत्मियतेने बोलून दाखविल्या आहेत. रूढ, संस्कार व स्वतंत्र प्रेरणा यांच्यामधील झगडा तुकारामांच्या मनात सतत चालू होता. त्यांनी दिलेला मानवतेचा संदेश हा या झगड्याचाच परिपाक आहे.

तुकारामांनी सर्व प्रकारच्या सामाजिक भेदभावांना विरोध केला आहे. सामाजिक विषमतेचे शल्य या ना त्या रूपाने त्यांच्या वाङ्मयात प्रकट झाल्यावाचून राहत नाही. त्यांनी जात-पात व उच्च-नीच भेदभाव नाकारले आणि त्यास

पोटतिडकीने विरोध केला. ''दया करणे जे पुत्रासी । तेचि दासा आणि दासी ।'' अशा व्यापक मानवतावादी भूमिकेचा पुरस्कार करणारे तुकाराम खऱ्या अर्थाने संतपदी पोहचले होते असे म्हणावे लागेल. ज्या भागवत धर्माचा ज्ञानेश्वरांनी पाया रचला त्याचा कळस होण्याचे भाग्य संत तुकारामांना लाभले. त्यामुळे संत बहिणाबाई तुकोबांविषयी म्हणतात की, ''तुका झाला कळस । भजन करा सावकाश ।''

आधुनिक काळातील संत तुकडोजी महाराजांनी अंधश्रद्धा निर्मूलनाचे कार्य केले तर महात्मा गांधी यांनी समाजाला सत्य अहिंसेचा मार्ग दाखविला. संत गाडगे महाराज यांनी आपल्या समाजातील अज्ञान, भोळ्या समजुती, अनिष्ट रूढी-परंपरा इत्यादी दोषांवर कठोर प्रहार केला. त्यासाठी त्यांनी किर्तनाद्वारे लोकजागृतीचा मार्ग अवलंबिला. अनेक गावात संचार केला. त्यांनी यासाठी किर्तनाच्या मार्गाचे अवलंबन करण्याचे कारण म्हणजे खेड्यापाड्यातील अज्ञानी, देवभोळ्या जनतेला भजन-किर्तनासारख्या गोष्टींचे विशेष आकर्षण वाटत असे. त्यामुळे जनतेपर्यंत पोहचण्याचा तोच प्रभावी मार्ग होय असा विचार त्यांनी केला. गाडगे महाराज किर्तनातून अतिशय सोप्या व सुबोध भाषेत उपदेश देत. माणसाने लबाडी करू नये. व्यसने करू नयेत. देवाच्या नावाने पशुपक्षी यांचे बळी देऊ नयेत. कुणा आजारी पडले तर अंगारे-धुपारे न करता डॉक्टरकडे जावे. नेहमी शरीर कष्ट करावेत. चोरू करू नये. कर्ज काढू नये असा उपदेश त्यांनी दिला. 'देवकि नंदन गोपाला' हे गाडगे महाराजांचे आवडते भजन होय. अशाप्रकारे १३ व्या शतकापासून ते आजपर्यंत अनेक संत कवींनी आपल्या काव्यातून सामाजिक कार्य प्रबोधन केले आहे.

समारोप :-

समाजजीवनातील विविध स्तरातून एकत्र आलेले संत हे खरे समाजवादाचे सच्चे पुरस्कर्ते होते. यातील संतांनी वैराग्यवृत्तीचा पूर्णपणे अवलंब करून अतिशय नेटका संसारही केला आणि भागवत धर्माचे पालनही केले. तुकारामांना तसा संसाराचा मोह फारसा नव्हता तरी त्यांनी संसार सोडला नाही आणि त्याचा संपूर्णपणे त्यागही केला नाही. आपल्या वाणीने आणि आचरणाने दुष्टांनाही तुकारामांनी भक्तिमार्गाला लावले. ज्ञानेश्वरांनी नामदेवांच्या बरोबरीने भक्तीचा मार्ग सर्वांसाठी खुला केला. वैराग्यवृत्ती सांभाळून नेकीने संसार केला. नामदेव आणि एकनाथ यांनी भक्तीला आधार दिला. ज्ञानेश्वर, नामदेव, तुकाराम आणि एकनाथ या चार विठ्ठलभक्तांनी भागवत धर्माचे मंदिर उभारले. म्हणून संत बहिणाबाई यांच्या कार्याचे मूल्यमापन करतांना म्हणतात की,

संत कृपा झाली । इमारत फळा आली ।।
ज्ञानदेवे रचिला पाया । उभारिले देवालया ।।
नामा तयाचा किंकर । तेणे केला विस्तार ।।
जनार्दन एकनाथ । स्तंभ दिला भागवत ।।
तुका झालासे कळस । भजन करा सावकाश ।।

संदर्भसूची :-

१) महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, संत साहित्यिक आणि थोर भारतीय विचारवंत - व्ही. एन. स्वामी.

२) प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास - ल. रा. नसिराबादकर.

३) आशय- ऑगस्ट, सप्टेंबर, ऑक्टोबर २००७.

४) प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास- अ. ना. देशपांडे.

५) प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप- ह. श्री. शेणोलीकर.

६) साहित्यरूप - दादा गोरे.

७) संत वाङ्मयाची सामाजिक स्थिती- गं. बा. सरदार.

❑❑❑

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

2023-24

ISSN-2320-4494
RNI No.MAHAUL03008/13/2012-TC
Impact Factor : 3.7286

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Volume I ISSUE I April to June 2023

ARTS | COMMERCE
SCIENCE | AGRICULTURE
EDUCATION | MANAGEMENT
MEDICAL | ENGINEERING & IT I LAW
PHARMACY | PHYSICAL EDUCATION
SOCIAL SCIENCE | JOURNALISM
MUSIC | LIBRARY SCIENCE |

www.powerofknowledge.co.in
E-mail : powerofknowledge3@gmail.com
Editor
Prof.Dr.Sadashiv H. Sarkate

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरण	संशोधक	पृ.क्रं.
1	Financial Inclusion and Its Relationship with Financial Literacy	Dr. Mahadeo Yadav	1-5
2	Franchising: Retaining and Expanding Customer Base	Prof. Dr.Landge Balwant B. Mrs. Pallavi Sandeep Gawaree	6-10
3	Public Expenditure On Education In India: What Budget 2023-24 Offers For School Children?	Sachin B. Bahule Suraj S. Karande	11-19
4	Self-concepts among under graduate students of different streams	Dr. Gauri M. Kulkarni	20-25
5	सदगुरू अच्युताश्रमस्वामी चरित्र लीळामृत-एक- चिंतन (भाग-१)	प्रा. डॉ. मेधा गोसावी	26-31
6	जी.ए.कुलकर्णींचा कथासंग्रह 'निळासावळा' : मानवी वेदनेचे सुरम्य चित्रण	प्रा. डॉ. छत्रपाल श्रीपतराव लांबकाने	32-38
7	शेतात खतांची गरज आणि गावांमधील खतांची साधने	प्रा.पंकज पुरुषोत्तम मानकर प्रा.डॉ. जे.डी.पोर	39-44
8	संत तुकारामांच्या अभंगातील सामाजिकतेचे दर्शन	प्रा. डॉ. र. तु. देशमुख	45-50
9	प्र. के. अत्रे : व्यक्ती आणि वाङ्मय	डॉ. राजाराम सोनटक्के	51-56
10	ई-लर्निंग पर्यावरण, अडथळे आणि आव्हाने'	श्रीमती नाटकर संगीता शेषराव	57-64
11	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचार	प्रा. डॉ. विद्यासागर पुंडलिक सोनकांबळे	65-68
12	प्रयोगरूप लोककला : स्वरूप-विशेष (कीर्तन, भारुड, गोंधळ आणि जागरण या लोककलांचा अभ्यास)	प्रा. डॉ. चंद्रकांत वाघमारे	69-75
13	भारत में महिला सशक्तिकरण: चुनौतियॉ एवं सम्भावनायें	प्रभात सिंह कुशवाहा डॉ.राजेश कुमार	76-82
14	हाशिए का समाज और प्रेमचंद की कहानियों के पात्र	प्रा.डॉ.राजकुमार पंडितराव जाधव	83-86
15	आधुनिक मीडिया एवं सूचना का अधिकार	विनय कुमार श्रीवास्तव डॉ.राजेश कुमार	87-92
16	संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या विशेष संस्थेत भारताचे योगदान	प्रा.डॉ. शिवाजी गोविंद दिवाण कृष्णा राजेभाऊ रासवे	93-97
17	प्रशासकीय नोकरवर्गाची राजकीय तटस्थता व प्रशासकीय उत्तरदायित्व	डॉ. बांगर नितीनकुमार बाबासाहेब	98-102
18	'प्रतिनिधी' : राजकीय कादंबरी — वसंत वरखेडकर	डॉ. राजश्री पाटील	103-107
19	ग्रामीण भारताच्या विकासामध्ये ग्रामीण बँकाची भूमिका एक आढावा	कु.चंद्रमा दिनदयाल मेश्राम	108-111
20	महात्मा फुले यांचे शेतीविषयक विचार	डॉ. शिवाजी काकडे	112-115
21	बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम-२००९ स्थानिक प्राधिकरणाची कर्तव्ये धर्मराज केशवराव कटके	धर्मराज केशवराव कटके	116-121

प्र. के. अत्रे : व्यक्ती आणि वाङ्मय

डॉ. राजाराम सोनटक्के
ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी, जि. बीड

प्रल्हाद केशव अत्रे मराठी वाङ्मयातील एक आगळेवेगळे व्यक्तिमत्त्व साहित्यिक म्हणून ओळखले जाते. त्यांचा जन्म पुणे येथील सासवडजवळ 'कोटीत' या गावी एका सुशिक्षित व सुसंस्कारी कुटुंबात झाला. सासवड, पुणे, मुंबई व त्यानंतर लंडन येथे त्यांनी बी. ए.बी.टी.डी. पर्यंतचे शिक्षण घेतले. 'मकरंद' आणि 'केशवकुमार' या नावांनी त्यांनी आपले लिखाण सुरू केले. आपल्या शुद्ध वाणीने — लेखणीने व कर्तृत्वाने अजरामर झालेल्या या व्यक्तिमत्त्वाचे आणि त्यांच्या नाटकाची वाङ्मयीन ओळख व्हावी या दृष्टिकोनातून पाहण्याचा मानस या लेखातून केला आहे.

नाटककार प्र. के. अत्रे :—

१९३३ ते १९६० हा अत्र्यांच्या नाट्यलेखनाचा कालखंड मानला जातो. मराठी रंगभूमीचा हा अवनत काळ असल्यामुळे संगीत नाटके व नाटककार, गायकी नटवर्ग यांची परंपरा संपुष्टात येऊ लागली होती. चित्रपटाविषयीचे वाढते आकर्षण आणि प्रभाव यामुळे मराठी रंगभूमीला अवकळा आली होती. प्रेक्षकांची नाट्याभिरुची बदलली होती. या काळात अत्र्यांनी मुख्यत: उपहासात्मक व विनोदी नाट्यरचना करून एकूणच मराठी रंगभूमीला नवसंजीवनी दिली. याशिवाय नाटकातून सामाजिक दोषदर्शन, दंभस्फोट, उपहास, उपरोध, विडंबन व अतिशयोक्ती ह्या वाङ्मयीन विशेषाने परिपूर्ण असणारी त्यांची नाटके विशेष गाजली.

'राम गणेश गडकरी' यांना ते आपला नाट्यक्षेत्रातीलर गुरू मानीत असत. प्रहसनकार 'मेलिएट' यांचा प्रभाव त्यांच्या नाटकावर मोठ्या प्रमाणावर जाणवतो. या प्रभावातून साकारलेली 'साष्टांग नमस्कार' (१९३३), 'भ्रष्टामाचा भोपळा' (१९३५) व 'लग्नाची बेडी' (१९३६) ही नाटके लोकप्रिय झाली. 'घराबाहेर' (१९३४) व 'उद्याचा संसार' (१९३६) ही त्यांची गंभीर व सामाजिक समस्या यावर कठोर भाष्य करणारी नाटके होत. 'इब्सेन' या नॉर्वेजियम नाटककाराचा संस्कार या दोन नाटकांवर झाल्यासारखा वाटतो. 'तो मी नव्हेच' (१९६२) व 'डॉक्टर लागू' (१९६७) ही सत्यघटनेवरील आधारित नाटके कल्पनातीत गाजली. 'मोरुची मावशी' या नाटकाचे प्रयोग आजही होतात. यावरून मराठी रंगभूमीच्या सुरुवातीच्या काळात अत्रे यांनी लेखन करून नाट्यसृष्टीला उर्जितावस्था दिली असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये.

काव्य :—

प्रल्हाद केशव अत्रे यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण काव्यामधील 'झेंडूची फुले' हा विनोदी व विडंबनात्मक कवितांचा संग्रह मराठी विनोदी काव्यात विशेष उल्लेखनीय मानला जातो. या कवितासंग्रहात त्यांनी जुन्या पारंपरिक वळणाच्या कवींचे विशेषत: रविकिरण मंडळातील कवी व त्यांच्या कविता यांच्या शैली, लकबी, वैगुण्याचे विडंबन केले आहे. या कवितासंग्रहातून

मराठी वाङ्मयात विडंबनात्मक काव्याची लेखनपरंपरा सुरू झाली.

"तू छोकरी नही सुंदरी । मिष्किल बाळ
चिचुंदरी काळा कडा मी फत्तरी ।
तू काश्मीरातील गुलदारी ।"

श्यामले याकवितेतील वरील ओळीतून कवीचा मिष्किलपणा दिसून येतो. संस्कृत प्रचूर भाषेचा हव्यास, भव्यदिव्य उपमा देण्याच्या कवीच्या सवयीवर त्यांनी टीका केली आहे. सदर कविता त्यांना 'मौलाना उल्ला उद्दिन खिलजी' या टोपणनावाने प्रकाशात आणली. कवीची काव्यप्रवृत्ती प्रेरणा आणि शैली, टोपणनावांचा वैशिष्ट्यपूर्ण वापर यामुळे अत्रे कवी म्हणून सजग, गंभीरपणे चिंतन करणारे आणि नवकवींचा उणेपणा दूर करून त्यास योग्य मार्गदर्शन करणारे साक्षेपी काव्य समीक्षक वाटतात. केवळ मराठी, हिंदी, इंग्रजीच नव्हे तर उर्दूचाही अभ्यास त्यांनी केला होता. याशिवाय इतर भाषेतील वाङ्मय त्यांनी वाचलेले होते. हे त्यांच्या काव्यप्रवृत्तीवरून दिसून येते. म्हणून प्र. के. अत्रे यांचे काव्य मराठीतील नवकवींना आदर्श व प्रेरणादायी ठरले आहे.

व्यक्तिचित्रण व ललितलेखन :—

प्र. के अत्रे अपैलू साहित्यिक म्हणून महत्त्वाचे वाटतात.त्यांनी त्यांच्या लेखनामधून 'महात्मा फुले' (१९५८), पंडित जवाहरलाल नेहरूंवरील 'सूर्यास्त' (१९६४), 'समाधीवरील अश्रू' (१९५६), 'केल्याने देशाटन' (१९६१), 'अत्रे उवाच' (१९३७), 'ललित वाङ्मय' (१९४४), 'हशा आणि टाळ्या' (१९५८) ही त्यांची काही उल्लेखनीय पुस्तके आहेत. त्यांच्या 'नवयुग वाचनमाला' (१९६२) यांनी मराठी व मराठी भाषा साहित्यविषयक शालेय पाठ्यपुस्तकाचा मराठीत एक आदर्श निर्माण केला होता. 'अप्रकाशित गडकरी' (१९६२) हा त्यांनी संपादित केलेला ग्रंथ अभ्यासनीय असा आहे. 'मी कसा झालो?' (१९५३) या त्यांच्या वाङ्मयीन आत्मशोधनातून लेखक म्हणून झालेली जडण—घडण व्यक्त झाली आहे. अत्यंत रसाळ व भावपूर्ण शैलीने लिहिलेले हे 'आत्मशोधन' मराठी आत्मचरित्रावर साहित्यात विशेष उंचीवर मानले जाते. 'कऱ्हेचे पाणी' (१९६३, १९६४, १९६५. १९६७ व १९६८) या पाच खंडातील प्रदीर्घ आत्मचरित्रातून त्यांनी केवळ जीवनकथाच नव्हे तर तत्कालीन राजकीय, सामाजिक, वाङ्मयीन व ऐतिहासिक परिस्थितीवर अत्यंत अभ्यासपूर्ण भाष्य केले आहे. या कालखंडात एवढे सक्षमपणे लेखन इतर कोणत्याही साहित्यिकाकडून अभावानेच झाले असेल.

पत्रकार अत्रे :—

इतर साहित्यलेखनाबरोबरच वृत्तपत्र व्यवसायात पत्रकार म्हणूनही भरीव कामगिरी केली असल्याचे दिसून येते. 'साप्ताहिक नवयुग' (१९४०—१९६२), 'जयहिंद' (१९४८) नावाचे 'सायंदैनिक', 'तुकाराम' (१९५४) नावाचे साप्ताहिक व नंतर 'दैनिक मराठा' (१९५६ ते अखेरपर्यंत) ही त्यांनी सुरू केलेली वृत्तपत्रे व साप्ताहिके अत्यंत वाचनीय असून, त्यातून

त्यांचा पेशा शिक्षकी होता. जन्मजात विनोदबुद्धी, तशीच काहीशी खट्याळपणाची वृत्ती, ईर्षा आणि महत्त्वाकांक्षा, बालकवी, गडकरी यांची महारा व मराठी भाषा यावरील अनन्यसाधारण निष्ठा या सर्वांची जोड लाभलीव. त्यातूनच अष्यांमधील अपैलू लेखक व समीक्षक घडत गेला.'' जाणकारांचे हे मत प्रत्यंतरणीय आहे.

कथाकार प्र. के. अत्रे :—

विनोदी लेखक म्हणून प्र. के. अत्रे यांचे नाव मराठी साहित्यात विशेष उल्लेखनीय आहे. ''नाटक, काव्य आणि बोलपट या क्षेत्रातील त्यांची कामगिरी सर्वश्रुत आहे. त्यांच्य लेखात व भाषणात विनोदाची भरपूर खैरात असतेच असते, पण त्यांनी खास विनोदी अश गोष्टी लिहिलेल्या आहेत. लघुकथेच्या तंत्रात कदाचित त्या बसणार नाहीत, पण त्यातील कल्पनाविलास, कोटीबाजपणा व बुद्धिचापल्य आपणास कडकऱ्यांच्या प्रतिमेची आठवण करून देईल यात शंका नाही.'' त्यांच्या या विशेष शैलीने साकारलेली कथा म्हणून स्पष्ट केलेले अत्र्यांचे लेखन 'साखरपुडा' (१९४२), 'ब्रँडीची बाटली' (१९४४), 'वामकुक्षी' (१९४९), 'बत्ताशी व इतर कथा' (१९५४), 'हास्यकथा भाग—१' (१९५८), भाग— (१९५९), 'आत्रेय कथा', 'निवडक कथासंग्रह', 'कावळ्यांची शाळा' (१९८१), फुले आणि मुले' (१९८२) 'मुर्खांचा बाजार' व 'अशा गोष्टी अशा गमती' (१९६४) हे कथासंग्रह असल्याचे दिसून येते.

कथाविचार :—

भरीव अशा दहा कथासंग्रहांपैकी काही निवडक कथांविषयी विचार करून त्यातू अत्रेंच्या कथाविषयावर भाष्य करून कथेचे विशेष समजून घेता यावेत यासाठी कथेची निव व त्यावरचे संशोधन प्रस्तुत ठिकाणी गरजेचे वाटते.

'जांबुवंत दंतमंजन' या कथेत अत्रे बगाराम मारवाड्याच्या जुन्या पुस्तकाच्या दुकाना कल्पनेने सुंद्रीच्या दारापर्यंत येऊन पोहचतात त्यावेळी पुणे म्युनिसिपालिटीच्या दुरुस्तीस उखडलेल्या रस्त्यापासून ते एम.एस.एम. रेल्वेपर्यंतच्या व्यवस्थेशी संबंधित सर्व घटक त्यामध्ये मार्मिकपणे गुंफतात. त्यातील वैगुण्य, व्यंग यावर उपहासात्मक भाष्य क वाचकांना एकाचवेळी हसवणे आणि जागृती हा उद्योग आरंभतात. 'ब्रँडीची बाटली' कथेत विनोदापेक्षा कारुण्यच जास्त आहे असे दिसून येते. एकीकडे त्रिंबकराव औषधास ब्रँडीची बाटली मिळवण्याकरिता धडपड करत असतात. त्यांच्या या प्रयत्नाबद्दल व अज्ञानाब हास्य निर्माण होते तर दुसरीकडे बाटली न मिळाल्यामुळे त्यांच्यावर कोसळलेल्या दुःखाब वाईटही वाटत राहाते. 'माझा व्यापार बारा आण्याला घोडे' या कथेत विनोदपूर्ण घटना, घडण्यामधील पार्श्वभूमी आणि नाट्यात्मकता याचा तोल अष्यांनी नीटपणे सांभाळल लक्षात येते. 'गुत्यातील नारद' ही आणखी एक विनोदी अंगाने जाणारी कथा चमत्कृत प्रसंगनिष्ठ विनोद आणि शेवटी दिलेली कलाटणी यामुळे ही कथा विशेष लक्षात रा नारदाच्या वेशभूषेतील कलाकार दारू गुत्यावर जातो तेव्हा त्यास स्वर्गातून नारद आल

समाजप्रबोधनाचे फार मोठे कार्य अत्रेंनी साधले होते. याची साक्ष तत्कालीन वाचक व समीक्षक देतात.

अत्र्यांचे मृत्यूलेख इतके महनीय असत की, त्याकाळी थोर व्यक्ती ''मरावे तर अत्र्यां समोर मरावे!'' असे भाषणातून म्हणत असत. त्यांचा 'देशभक्त बापट' हा व इतर मृत्यूलेखन वाङ्‌मयीन दृष्ट्या दर्जेदार झाले होते. त्यातील त्यांचा नम्रपणा नतमस्तक होण्याची प्रवृत्ती, कार्याची घेतलेली दखल, हे वाचून लोक भारावून जात. त्यांच्या या कार्यातून देशभक्ती प्रत्ययाला येते.

चित्रपट :—

अनेक गाजलेली नाटके लिहिलेल्या प्र. के. अत्रे यांना इतरांप्रमाणेच त्या काळी आकर्षण ठरलेल्या चित्रपट निर्मिते, पटकथा लेखक, गीतकार म्हणूनही महत्त्वाचे कार्य केल्याचे लक्षात येते. 'धर्मवीर', 'प्रेमवीर', 'ब्रह्मचारी', 'ब्रँडीची बाटली' हे त्यांचे गाजलेले चित्रपट होत. 'श्यामची आई' या सानेगुरुजींच्या जीवनावरील चित्रपटाला 'राष्ट्रपती सुवर्णपदक' (१९५४) ला तर 'महात्मा फुले' या चित्रपटास रौप्यपदक (१९५५) देऊन गौरविण्यात आले. या सर्वावरून अत्रेंचे चित्रपट सृष्टीतील योगदान निर्माता, पटकथाकार, गीतकार म्हणून केलेले कार्य विशेष उल्लेखनीय वाटते.

संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ :—

मुंबईसह महाराष्ट्र निर्माण व्हावी यासाठीची चळवळ, अण्णाभाऊ साठे — गवाणकर — अमरशेख यांच्या शाहिरी चळवळीने जशी गाजली, तशीच ती आचार्य अत्रे यांच्या घणाघाती भाषणाने देखील गाजली. या आंदोलनात वक्तृत्व व वृत्तपत्र या साधनांद्वारे त्यांच्या राजकीय कर्तृत्वाचा उत्कर्ष झाला असे म्हणता येते. त्यांच्या सभांना व भाषणांना विराट गर्दी होत असे. मुद्देसूद, व्यासंगी आणि प्रक्षोभक वक्तव्यासाठी ते प्रसिद्ध होते. त्यांच्या या स्वभावामुळे श्री. म. माटे, भा. वि. वरेरकर, ना. सी. फडके, पु. भा. भावे इत्यादी व्यक्तींशी वाङ्‌मयीन वाद झालेत. हे वाद मराठी साहित्यात व एकूणच महाराष्ट्रात विशेष गाजले असल्याचे दिसून येते.

साहित्य संमेलने :—

नाशिक येथे भरलेल्या १९४२ च्या सत्ताविसाव्या 'महाराष्ट्र साहित्य संमेलना'चे ते अध्यक्ष होते. बेळगाव येथे १९५५ साली झालेल्या नाट्यसंमेलनाचेही ते अध्यक्ष होते. दहावे मराठी पत्रकार संमेलन (१९५०) आणि बडोदे, इंदूर व ग्वाल्हेर येथील प्रादेशिक साहित्य संमेलने यांची अध्यक्षपदे त्यांनी भूषविली होती. त्यावेळची त्यांची भाषणे मराठी साहित्याला नवे वळण देणारी मार्गदर्शक अशी आहेत.

अत्र्यांची साहित्यसृष्टी :—

एकूणच साहित्यामध्ये जीवनविषयक तत्त्वज्ञानाची बैठक आणि त्याविषयीचे चिंतन असणारे अत्रे आपला साहित्यविषयक .किोन साहित्यातून दाखवून देतात. ''लेखनाचा छंद, नाद, लेखनाची हौस हीच केवळ माझ्या लेखनाची प्रेरणा होय असे अत्र्यांचे प्रतिपादन आहे.

समजून दारूबाज गिऱ्हाईक त्याची फजिती करतात. यातून प्रसंगनिष्ठ विनोद निर्माण होतो.

'गांधीवादी पाहुणा' या कथेत पाहुण्यांचा आदर, सत्कार, सोय करण्याची आवड असणाऱ्या एका सामाजिक कार्यकर्त्याला कोणत्या परिस्थितीस सामोरे जावे लागते याचे परखड व विनोदी चित्रण अत्रे करतात. स्वत:ला गुरुजी म्हणून घेणारे गांधीवादी पाहुणे जेव्हा सेवेसाठी आलेल्या परिचारिकेबरोबर ब्रह्मचर्य पालनाचा प्रयोग करतांना दिसतात तेव्हा ते या प्रसंगामधून वास्तवता आणि कटू सत्य वाचकासमोर मांडतात. 'महापुरात बुडालेला विष्णू' या कथेतून गावातील विष्णू नावाचा तरुण महापुरात बुडून वाहून जातो. पण गावकरी समजतात की, तो हत्ती खडकाच्या खाली असणाऱ्या सातीआसरा अप्सरा यांच्याबरोबर संसार करण्यासाठी गेला आहे. हा लोकमानस, अंधश्रद्धा, भ्रमक समजुती यावर भाष्य करतो.

'मुरारजींची दिवाळी' या कथेतील घटना हे लेखकास पडलेले स्वप्न असून, त्या स्वप्नात लेखक संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ, त्यावेळच्या आंदोलनातील सहभाग, त्यामुळे झालेली फाशीची शिक्षा, शेवटी स्वप्नातून जागे होऊन कथाकार या चळवळीशी किती एकरूप होऊन काम करत होते, याचे मनोज्ञ दर्शन घडते. अशाच स्वरूपाची 'गौतम बुद्धाचे मुंबईत आगमन' या कथेतून राजकारणी लोकांचे कुटील डाव, कारस्थाने, सम्राट अशोक यांचा काळ व आजचा काळ, मोरारजी देसाई यांचे सरकार तुलनात्मक विसंगती दाखवून कथेच्या शेवटी गौतम बुद्ध आणि सम्राट अशोक सोबत आणलेल्या चार सिंहांबरोबर परत आकाशाच्या दिशेने जातात अशी काल्पनिक कथावस्तू मांडून राज्यकर्त्यांमधील होणारे विसंवाद यातील मार्मिक विनोद टिपतांना दिसून येतात.

त्यांच्या या विनोदी कथा स्वरूपाबरोबरच गंभीर स्वरूपाच्या कथाही तितक्याच भावतात. शालेय जीवनातील लहान—सहान अनुभवावर आधारित 'कुणी बोलायचे नाही', 'ठोकळ्यांचे चित्र' व छोट्या मुलांच्या नैसर्गिक भावना व प्रौढांची यांत्रिक शिस्त याचे बारकाईने निरीक्षण करून कथेची गुंफण केल्याचे लक्षात येते. 'पाठीवरचे वळ' यासारखी गंभीर कथा याचे उत्कृ उदाहरण होय. 'समुद्राची देणगी' या कथेतील भावनांची आंदोलने, रॉबेन व सॅरा यांची व्यक्तिचित्रे आणि शेवटची कारुण्यमय कलाटणी वाचकांच्या अंत:करणाला चटका लावणारी आहे. एकूणच विनोदाइतकाच करुणरसही साधतो. याची साक्षच जणू या कथेमधून त्यांनी दिली आहे ही गो पटते.

'बहिरी ससाणा' या प्रेमकथेत ते प्रेयसीसाठी नायक बहिरी ससाणा कापून जेवण बनवतो व तोच ससाणा त्याच्या आजारी मुलास औषध उपचार ठरणार असतो. अशावेळी होणारी भावनिक घालमेल व दु:खाचे प्रकरण प्रभावीपणे मांडले आहे. गडकऱ्यांचा 'एकच प्याला' या नाटकातील सिंधूच्या वडिलांवर आलेला प्रसंग व त्यांची व्यक्तिरेखा समोर यावी यासाठी 'सिंधूचा बाप' या शीर्षकाची कथा ते लिहितात. गुरूच्या नाटकावर केलेले कठोर भाष्य या कथेत दिसून येते. 'बत्ताशी' या वेश्येच्या जीवनावरील कथेत भारत—पाकिस्तान फाळणीच्या संदर्भाने सीमेवर गाडीमधील इतर उच्चभ्रूंचा जीव वाचवण्यासाठी स्वत:चे स्वत्व

[redacted]

देऊन इतरांची मुक्ती करते. ही तिची करुण कथा सामर्थ्यामुळे अण्यांची कथा विशेष लक्षात राहते व वैशिष्ट्यपूर्ण ठरते.

कथात्म दृष्टीकोन :—

अत्रे यांच्या कथाविषयक .कोनाविषयी समीक्षक लिहितात, ''तत्कालीन कथाकारांशी स्पर्धात्मकदृष्टिकोन ठेवला असता ही बाब अण्यांच्या एकूणच साहित्यसृीत व जीवनसृीत संभवनीय नव्हती. अण्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात हुकमी व चित्तवेधक गोष्टी वेल्हाळपणा होता. पण गोंीचा कलावंत नव्हता. प्रत्यक्ष जीवनातील गोष्टी, माणसे, वातावरण यांना नेटाने भिडणे, त्यांचा जिद्दीने पाठपुरावा करणे, त्यांचे अर्थ हुडकण्यासाठी न कंटाळता लावून धरणे व या सर्व आटापिट्यात संयम व सहनशक्ती टाकून देणे यासारख्या कथा—कादंबरीला आवश्यक असणाऱ्या गुणविशेषांना आत्रेय व्यक्तिमत्त्वात मान असला तरी स्थान मात्र नव्हते. कथा—कादंबरीच्या क्षेत्रात सामने खेळण्यासाठी अण्यांनी बाराव्या खेळाडूची म्हणजे अधूनमधून बदली खेळाडू म्हणून भाग घेण्याची जी निवड केली ती त्यांच्या नेमक्या सर्जनशील आत्मभानाची खूण आहे असे म्हणता येईल. यावरून अत्र्यांचा कथात्म दृष्टिकोन स्पष्टपणे समजून घेता येतो.

समारोप :—

मुख्यत: विनोदी लेखक म्हणून स्वत:ची ओळख असणारे हें साहित्यिक एखाद्या गोंीचे महत्त्व सांगतांना गेल्या दहा हजार वर्षात असे झाले नाही अशी विधाने अतिशयोक्त शैलीत सहजपणे करीत. त्यांच्या लेखणीला एक अस्सल मराठमोळेपण लाभले असल्याचे अभ्यासावरून म्हणता येते. अपैलू साहित्यिक, शिक्षणतज्ञ, चित्रपट निर्माता, दिग्दर्शक, वृत्तपत्रकार, हजरजबाबी वक्ता आणि संयुक्त महाराृ चळवळीतील धुरंधर नेता असे बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व 'आचार्य' या पदवीने सुशोभित होते. म्हणून आचार्य अत्रे हे मराठी वाङ्मयातील जाणते लेखक, समीक्षक म्हणून योग्यतेने श्रेष्ठ ठरतात.

संदर्भसूची :—

१) प्र. के. अत्रे साहित्य आणि समीक्षा — डॉ. एस. एस. भोसले.
२) आचार्य अत्रे चरित्र आणि वाङ्मय — प्रा. मा. का. देशपांडे.
३) विनोदी कथालेखन अभ्यास — उषा पाटील.
४) प्रदक्षिणा — प्रा. रा. श्री. जोग.
५) आत्रेय — प्र. के. अत्रे.
६) आचार्य अत्रे साहित्यविचार — प्रा. रा. ग. जाधव.

◆◆◆

Impact Factor – 6.625 | Special Issue - 325 | June 2023 | ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REVIEWED, INDEXED AND REFEREED JOURNAL

Two Day Interdisciplinary National Conference On

India@75

Amrit Ka

- GUEST EDITOR -

Dr. O. J. Rasal
Mr. S. S. Patel

- CHIEF EDITOR -

Dr. Dhanraj T. Dhangar

- EXECUTIVE EDITORS -

Mr. H. S. Shaikh
Mr. C. M. Gangawane

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Printed By : **Academic Book Publications**

Impact Factor – 6.625 ▪ Special Issue - 325 ▪ June 2023 ▪ ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-Research Journal

Printed by

Academic Book Publications

Dyandeep Apartment, Plot No. 2, Chaitanya Nagar,
Opp. Progressive English Medium School, Jalgaon - 425 001.
E-mail : academicbooksjalgaon@gmail.com
Ph.: (0257) 2235520, 2232800. Mob.: 93092 60560.

EDITORIAL POLICIES - Views expressed in the papers / articles and other matter published in this issue are those of the respective authors. The editor and associate editors does not accept any responsibility and do not necessarily agree with the views expressed in the articles. All copyrights are respected. Every effort is made to acknowledge source material relied upon or referred to, but the Editorial Board and Publishers does not accept any responsibility for any inadvertent omissions.

37. **मानव विकास निर्देशांक आणि भारत** 152
अर्चना रामनाथ कानवडे, प्रा.डॉ. कैलास अर्जुनराव ठोंबरे

38. **स्थानीय सरकार के गठन और तांतमुक्ति ग्राम अभियान का संबंध** 155
बाळासाहेब भानुदास खरात, डॉ. पापली राम

39. **मार्क्सचे धर्मविषयक विचार** 159
सोपान बाळासाहेब नवथर

40. **हिंदी सिनेमा और पटकथा लेखन** 161
श्रीकांत भाऊसाहेब शिंदे

41. **मराठी साहित्यातील वास्तववादी साहित्यप्रवाह: दलित साहित्य** 163
सुधीर किसनराव त्रिभुवन

42. **खेडे 75** 166
प्राचार्य हितेंद्र रामरावजी आहेर आणि सहा. प्रा.जयवंत रामदास भदाणे

43. **वारकरी कीर्तन संकल्पना स्वरूप** 168
प्रा राहुल अशोक भाकरे

44. **स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रीयांची परिवर्तनशील कविता** 170
प्रा. ज्योती आनंदराव दिघे

45. **हिंदी साहित्य और सिनेमा** 172
प्रा. गोरख भोरू इदे

46. **महात्मा गांधी यांच्या आर्थिक विचाराची सद्यस्थितीतील उपयुक्तता** 174
प्रा. महेश शिवाजीराव जाधव

47. **आधुनिक मराठी साहित्यातील कादंबरीचे बदलते प्रवाह** 176
रामदास पंढरीनाथ कातकडे

48. **भारतातील टपाल खात्यातील स्थित्यंतरे : काल आणि आज** 179
माधवी अशोक मोरे-पिसाळ

49. **धूळपावलं कादंबरीतील समाजजीवन** 181
प्रा. सुरेश लक्ष्मण नजन

50. **शांता शेळके यांचे मराठी माणसाच्या ह्रदयातील मराठी गीते** 183
प्रा. स्मिता मुरलीधर पालेकर (शहाणे)

51. **भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि संबंध** 189
प्रा. मोहन भानुदास परतवाघ

52. **गांधी युगातील स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांचे योगदान** 193
प्रा. शाहुराव पवार

53. **स्वातंत्र्याची पंच्याहत्तरवी : जात वास्तव आणि 'फँड्री'** 198
प्रा. स्वप्निल भारत रणखांबे

54. **आर्थिक विकासात परकीय गुंतवणूकीचे महत्त्व** 202
डॉ. एस. बी. पाते, मनिषा किसन सानप

55. **सिनेमा और फिल्मांतरण** 205
केशव काकासाहेब ससे

56. **भारतीय स्वातंत्र्याची 75 वर्ष: एक अवलोकन** 207
रवी सुभाषराव सातभाई

57. **मराठवाडा मुक्ती संग्रामाचा लढा एक अभ्यास** 210
प्रा. गहिनीनाथ लिंबराज शेळके

58. **भारताचे परराष्ट्र धोरणाचे तत्त्वे आणि उद्दिष्टे** 212
गणेश शेषराव शेळके

RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 325 : India@75
ISSN : 2348-7143
June 2023

भारतीय स्वातंत्र्याची ७५ वर्ष: एक अवलोकन

रवी सुभाषराव सातभाई
इतिहास विभाग, ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी, जि.बीड.

प्रस्तावना:

एक जुनी म्हण आहे की, ''भारत हा एक नवीन देश आहे परंतु एक प्राचीन सभ्यता आहे आणि या सभ्यतेने आपल्या संपूर्ण इतिहासात प्रचंड बदल पाहिले आहेत.''

भारत एक खूप मोठी ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लाभलेला जगातील आज एक महत्त्वपूर्ण देश आहे. सांस्कृतिक दृष्ट्या संपन्न व संस्कृतीचा एक अखंड प्रवाह भारतात पाहायला मिळतो. आजचा विकास हा त्या प्राचीन मूल्याच्या चौकटीवर उभा आहे. प्राचीन काळातील जगाचे शैक्षणिक केंद्र बनण्यापासून ते आज जगाचे आयटी हब बनण्यापर्यंत, भारतीय भूप्रदेशाने बराच पल्ला गाठला आहे. १५ ऑगस्ट १९४७ ह्या दिवसाला मध्यवर्ती म्हणून घेतल्यास, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान, अर्थव्यवस्था आणि मानवी विकास यासारख्या अनेक क्षेत्रांमध्ये भारताने उल्लेखनीय प्रगती केली आहे. मात्र, आरोग्य, शिक्षण यासारख्या काही क्षेत्रांची अजूनही काळजीपूर्वक पावले टाकते गरजेचे असल्याचे दिसते. भारतीय विकासाच्या या पैलूंकडे आपण या शोध निबंधाच्या माध्यमातुन सर्व पैलू विस्तृतपणे पाहू.

विज्ञान आणि तंत्रज्ञानातील भारत:

ब्रिटीशांनी भारत सोडला तेव्हा त्यांनी एक तुटलेला, गरजू, अविकसित आणि आर्थिकदृष्ट्या अस्थिर देश सोडला. स्वातंत्र्यानंतर भारताने पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत वैज्ञानिक संशोधनाला प्राधान्य दिले. यामुळे आयआयटी आणि आयआयएससी सारख्या प्रतिष्ठित वैज्ञानिक संस्थांचा मार्ग मोकळा झाला. स्वातंत्र्याच्या अवघ्या तीन वर्षानंतर, भारतीय तंत्रज्ञान संस्था १९५० मध्ये स्थापन झाली. या संस्थांनी परदेशी संस्थांच्या मदतीने भारतात संशोधनाला चालना दिली. १९७५ मध्ये आर्यभट्ट हा पहिला उपग्रह प्रक्षेपित करण्यापासून ते मंगळाच्या कक्षेत पोहोचणारा पहिला देश बनण्यापर्यंत, भारताने अंतराळ संशोधन तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात आत्मविश्वासाने प्रगती केली आहे, भारतीय अंतराळ संशोधन संस्था (ISRO) चे यासाठी विशेष आभार आपण मानले पाहिजे. आपण अभिमानाने सांगू शकतो की भारत यूएसए आणि चीनसारख्या देशांच्या बरोबरीने उभा आहे, जैवतंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातही भारत संपूर्ण जगासाठी लस तयार करत आहे. UPI चे यश देखील जगासाठी एक केस स्टडी आहे ज्यामध्ये रु.९.३६ अब्ज व्यवहार झाले आहेत. १०.२ ट्रिलियन फक्त २०२२ च्या Q1 मध्ये व्यवहार झाला, निश्चितच हे एक खूप मोठे यश आहे.

आर्थिक पैलू:

स्वातंत्र्यानंतर भारताला निरक्षरता, भ्रष्टाचार, गरिबी, लिंगभेद, अस्पृश्यता, प्रादेशिकता आणि सांप्रदायिकता यासह अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागले. भारताच्या आर्थिक विकासात अनेक समस्यांनी प्रमुख अडथळे म्हणून काम केले आहे. १९४७ मध्ये भारताने स्वातंत्र्य घोषित केले तेव्हा त्याचा जीडीपी केवळ २.७ लाख कोटी होता जो जागतिक जीडीपीच्या ३% होता. १९६५ मध्ये, हरित क्रांतीचे जनक एम.एस. स्वामीनाथन यांनी भारतात हरित क्रांतीची सुरुवात केली. हरितक्रांती दरम्यान, गहू आणि तांदूळाच्या उच्च उत्पादनांसह लागवड केलेल्या पीक क्षेत्रात लक्षणीय वाढ झाली. १९७८-१९७९ पर्यंत, हरित क्रांतीमुळे विक्रमी १३१ दशलक्ष टन धान्य उत्पादन झाले. तेव्हा भारत हा जगातील अव्वल कृषी उत्पादक देश म्हणून ओळखला गेला. कारखाने आणि जलविद्युत प्रकल्प यांसारख्या जोडलेल्या सुविधांच्या निर्मितीमुळे, कृषी कामगारांव्यतिरिक्त औद्योगिक कामगारांसाठीही मोठ्या प्रमाणात नोकऱ्या निर्माण झाल्या.

आज भारत १४७ लाख कोटी जीडीपीसह जगातील ५वी सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था आहे, जी जागतिक जीडीपीच्या ८% आहे. अलिकडच्या वर्षांत, भारतात स्टार्टअप्सच्या संख्येत १५,४००% ची प्रचंड वाढ झाली आहे, जी २०१६ मधील ४७१ वरून जून २०२२ पर्यंत ७२,९९३ वर पोहोचली आहे. स्टार्टअप्समधील या अभूतपूर्व वाढीमुळे देशात लाखो नवीन नोकऱ्याही निर्माण झाल्या आहेत.

पायाभूत सुविधा:

आजचा भारत हा स्वातंत्र्याच्या काळातील भारतापेक्षा खूप वेगळा आहे. स्वातंत्र्याच्या ७५ वर्षात भारतीय पायाभूत सुविधांमध्ये प्रचंड सुधारणा झाली आहे. भारतीय रस्ते नेटवर्कची एकूण लांबी १९५१ मधील ०.३९९ दशलक्ष किमीवरून २०१५ पर्यंत ४.७० दशलक्ष किमीपर्यंत वाढली आहे, ज्यामुळे ते जगातील तिसरे मोठे रस्ते नेटवर्क बनले आहे. याव्यतिरिक्त, भारताची राष्ट्रीय महामार्ग प्रणाली आता २०२१ मध्ये १, ३७, ६२५ किलोमीटर पसरली आहे, जी २४,००० किमी (१९४७-१९६९) वरून वाढली आहे. स्वातंत्र्याच्या ७० वर्षानंतर, भारत आशियातील तिसरा सर्वात मोठा वीज जनरेटर बनला आहे. भारताने १९४७ मध्ये १,३६२ मेगावॅट वरून ३,९५,६०० मेगावॅट ऊर्जा निर्मिती करण्याची क्षमता वाढवली. भारतात, १९९२-१९९३ मधील एकूण ३०१ अब्ज युनिट्सवरून २०२२ मध्ये ४००९९०.२३ मेगावॅटपर्यंत वीजनिर्मिती झाली. भारत सरकारने २८ एप्रिल २०१८ पर्यंत सर्व १८,४५२ गावांना वीजजोडणी देण्यात यश मिळवले आहे. आज संपूर्ण भारतात वीजजोडणीचे एक जाळे तयार झाले आहे. ही एक खूप मोठी बाब आहे.

मानवी विकास:

१९४७ मध्ये भारताची लोकसंख्या ३४० दशलक्ष होती ज्याचा साक्षरता दर फक्त १२% होता, आज भारताची लोकसंख्या जवळपास १.४ अब्ज आहे आणि साक्षरता दर ७४.०४% आहे. २०२२ मध्ये सरासरी आयुर्मानही ३२ वर्षांवरून ७० वर्षांपर्यंत वाढले आहे.

शिक्षण आणि आरोग्य:

१९४७ मध्ये, भारताची लोकसंख्या ३४० दशलक्ष होती ज्याचा साक्षरता दर फक्त १२% आहे, आज भारताची लोकसंख्या जवळपास १.४ अब्ज आहे आणि साक्षरता दर ७४.०४% आहे. २०२२ मध्ये सरासरी आयुर्मानही ३२ वर्षांवरून ७० वर्षांपर्यंत वाढले आहे. जरी भारताने साक्षरतेच्या दराच्या बाबतीत उल्लेखनीय प्रगती दर्शवली असली तरी, उच्च शिक्षणाची गुणवत्ता अजूनही चिंतेचा विषय आहे. टॉप १०० क्यूएस वर्ल्ड युनिव्हर्सिटी रँकिंगमध्ये एकही भारतीय विद्यापीठ किंवा संस्था नाही. जगातील सर्वात मोठी तरुण लोकसंख्या असलेल्या भारतातील तरुणांना योग्य कौशल्ये आणि शिक्षण मिळाल्यास भारत चमत्कार घडवू शकतो.

आरोग्य क्षेत्रही चिंताजनक आहे. डब्ल्यूएचओच्या १००० लोकांमागे सरासरी २.५ डॉक्टरांच्या तुलनेत डॉक्टर-रुग्ण गुणोत्तर दर १००० लोकांमागे फक्त ०.७ डॉक्टर्स आहे. अलीकडील अभ्यासात असे दिसून आले आहे की भारतातील ६५% वैद्यकीय खर्च रूग्णांच्या खिशातून दिले जातात आणि याचे कारण असे आहे की सार्वजनिक रूग्णालयातील अपुर्या सुविधांमुळे रूग्णांना खाजगी रूग्णालयात उपचार करण्याशिवाय पर्याय नाही. ही एक आजही खूप गंभीर बाब आहे. वैद्यकीय महाविद्यालय संख्या वाढवून व विद्यार्थी संख्या वाढवून यावर मात करण्यासाठी प्रयत्न होत आहेत. तसेच जैव औषधीचा वापर वाढवून महागड्या औषधाना पर्याय उपलब्ध करून दिला जात आहे. वैद्यकीय क्षेत्रात खाजगी विकासकांना अटकाव करून सार्वजनिक व्यवस्था सुधारणे हे सरकार समोरील खूप मोठे आव्हान आहे.

राजकीय विकास:

ब्रिटीश राजवट संपल्यानंतर १९४७ मध्ये जवाहरलाल नेहरू यांची भारताचे पहिले पंतप्रधान म्हणून नियुक्ती करण्यात आली. त्यांनी भारतासाठी समाजवादी-आर्थिक व्यवस्थेचा प्रचार केला, ज्यामध्ये पंचवार्षिक योजना आणि खाण, पोलाद, विमान वाहतूक आणि इतर जड उद्योग यासारख्या अर्थव्यवस्थेच्या मोठ्या क्षेत्रांचे राष्ट्रीयीकरण यांचा समावेश आहे. खेड्यातील सामाईक क्षेत्रे घेण्यात आली आणि मोठ्या प्रमाणात सार्वजनिक बांधकामे आणि औद्योगिकीकरण मोहिमेमुळे महत्त्वाची धरणे, रस्ते, सिंचन कालवे, थर्मल आणि जलविद्युत प्रकल्प आणि इतर अनेक गोष्टींची निर्मिती झाली. १९७० च्या दशकाच्या सुरुवातीस भारताची लोकसंख्या ५०० दशलक्ष ओलांडली होती, परंतु ''हरित क्रांती''ने कृषी उत्पादकतेत लक्षणीय वाढ केली, ज्यामुळे देशाची दीर्घकाळची अन्न समस्या संपुष्टात आली. १९९१ ते १९९६ पर्यंत, दिवंगत पंतप्रधान पी.व्ही. नरसिंह राव आणि त्यावेळचे त्यांचे अर्थमंत्री डॉ.मनमोहन सिंग यांनी राबविलेल्या धोरणांचा परिणाम म्हणून भारताची अर्थव्यवस्था झपाट्याने वाढली. गरीबी सुमारे २२% पर्यंत कमी झाली आहे, तर बेरोजगारी सतत कमी होत आहे. सकल देशांतर्गत उत्पादनातील वाढ ७% पेक्षा जास्त आहे. भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी १९६६ ते १९७७ पर्यंत सलग तीन वेळा चौथ्यांदा (१९८०-८४) कार्यभार सांभाळला. २००७ मध्ये भारताने प्रतिभा पाटील यांची पहिली महिला राष्ट्रपती म्हणून निवड केली.

भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा एकविसाव्या शतकात लक्षणीय विस्तार झाला आहे. नरेंद्र मोदी (भाजप) यांच्या पंतप्रधानपदाखाली, कलम ३७० रद्द करणे, संरक्षण यंत्रणा मजबूत करणे, स्टार्टअपसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करणे आणि बरेच काही यासारखे अनेक महत्त्वपूर्ण बदल घडले आहेत. पायाभूत सुविधा आणि उत्पादनाचा विस्तार करण्यासाठी, मोदी प्रशासनाने ''मेक इन इंडिया'', ''डिजिटल इंडिया'' आणि ''स्वच्छ भारत प्रकल्प'' यासह अनेक कार्यक्रम आणि मोहिमा सुरू केल्या.

भारतीय न्यायव्यवस्था:

स्वातंत्र्यापूर्वी, प्रिव्ही कौन्सिल ही भारतातील सर्वोच्च अपीलीय प्राधिकरण होते. स्वातंत्र्यानंतर सुरूवातीला ही परिषद रद्द करण्यात आली. प्रिव्ही कौन्सिल ज्युरीसडिक्शन कायदा रद्द करणेसाठी भारतीय संविधान सभेने १९४९ मध्ये भारतातील अपीलांवर प्रिव्ही कौन्सिलचे अधिकार संपुष्टात आणण्यासाठी आणि थकबाकीदार अपीलांसाठी तरतूद करण्यासाठी विधेयक मंजूर केले.

नव्या सार्वभौम देशासाठी संविधानाचा मसुदा तयार करणे ह्यामागे डॉ. बी. आर. आंबेडकरांची तीक्ष्ण कायदेशीर बुद्धी होती. देशातील सर्व कार्यकारी, कायदेविषयक आणि न्यायिक बाबींमध्ये, भारतीय राज्यघटना सर्वोच्च कायदा म्हणून काम करते. भारतीय संविधान जगातील सर्वात मोठ्या लोकशाहीचा एक प्रमुख घटक आणि सर्व नागरिकांच्या घटनात्मक अधिकारांचे संरक्षण करण्याच्या लढ्यात एक प्रमुख हत्यार म्हणून विकसित झाले आहे. १९५० मध्ये पहिल्यांदा स्वीकारण्यात आल्यापासून, भारतीय संविधानात ऑक्टोबर २०२१ पर्यंत १०५ फेरबदल करण्यात आले आहेत. भारतीय संविधान ३९५ कलमांसह २२ भागांमध्ये विभागले गेले आहे. नंतर, विविध बदलांद्वारे, आणखी लेख जोडले गेले आणि दुरुस्त्या केल्या गेल्या. जुलै २०२२ पर्यंत भारताच्या विधी आणि न्याय मंत्रालयाच्या विधी विभागाच्या ऑनलाइन भांडारानुसार, सुमारे ८३९ केंद्रीय कायदे आहेत. भारतीय न्याय व्यवस्थेला एक आश्वासक भविष्य आहे आणि एकविसाव्या शतकात, तरुण वकील सर्वोत्कृष्ट विधी महाविद्यालयामधून पदवी घेतल्यानंतर या क्षेत्रात प्रवेश करत आहेत.

संरक्षण क्षेत्र:

GFP ने पुनरावलोकनासाठी विचारात घेतलेल्या देशांपैकी भारतीय सैन्याला १४२ पैकी ४ था क्रमांक दिला आहे. १९६२ मध्ये चिनी सैन्याकडून पराभव झाल्यापासून ते जगातील सर्वात मोठ्या संरक्षण यंत्रणा बनण्यापर्यंत भारताने आपल्या भूतकाळातील चुकांपासून नक्कीच धडा घेतला आहे. १९५८ मध्ये स्थापन झालेली संरक्षण संशोधन आणि विकास संस्था (DRDO) ही भारतीय संरक्षण यंत्रणा

सध्याची प्रतिष्ठा मिळवू शकली आहे याचे एक कारण आहे. तिच्या स्थापनेपासून, क्षेपणास्त्र प्रणालींसह अनेक महत्त्वपूर्ण कार्यक्रम आणि तंत्रज्ञानाची निर्मिती केली आहे. लहान आणि मोठी शस्त्रे, तोफखाना यंत्रणा, इलेक्ट्रॉनिक युद्ध प्रणाली (EW) प्रणाली, रणगाडे आणि चिलखती वाहने हे केवळ यामुळे शक्य झाले.

भारताने १९५० च्या उत्तरार्धात अणुऊर्जेवर काम करण्यास सुरुवात केली आणि १९७० च्या दशकात स्वदेशी अणुऊर्जा केंद्रे निर्माण केले होते. भारताने अण्वस्त्रे विकसित करण्यास आणि एकाच वेळी विखंडन सामग्री तयार करण्यास सुरुवात केली होती, ज्यामुळे १९७१ मध्ये पोखरणमध्ये आण्विक स्फोट होऊ शकला. एपीजे अब्दुल कलाम यांच्या मार्गदर्शनाखाली एकात्मिक मार्गदर्शित क्षेपणास्त्र विकास कार्यक्रम (IGMDP) कारखाने १९८३ मध्ये स्थापन करण्यात आले. १९८९ मध्ये, लांब पल्ल्याच्या क्षेपणास्त्राची स्वतंत्रपणे रचना आणि चाचणी करण्यात आली. नंतर रशियाने ब्राह्मोस सुपरसॉनिक क्रूझ क्षेपणास्त्राची रचना आणि निर्मितीसाठी भारताला सहकार्य केले. भारत सध्या संरक्षण उत्पादनात इतर अनेक राष्ट्रांमध्ये आघाडीवर आहे. भारत अशा सुमारे डझनभर राष्ट्रांपैकी एक आहे ज्यांनी त्यांची लढाऊ विमाने, हेलिकॉप्टर, पाणबुड्या, क्षेपणास्त्रे आणि विमानवाहू जहाजे तयार केली आहेत.

सारांश: भारताच्या मागील पंच्याहत्तर वर्षाच्या विविध क्षेत्रातील प्रगतीचे विश्लेषण करताना आपल्याला असे दिसून येते की आपण आपल्या प्रवासात खूप पुढे आलो आहोत पण तरीही आपल्याला भारताला 'महासत्ता' बनवायचे असेल तर बरेच काही करायचे आहे. आमच्या आर्थिक वाढीमध्ये उपेक्षित समुदायांसह, कर्मचाऱ्यांमध्ये महिलांचा समान सहभाग सुनिश्चित करणे आणि उदारमतवादी आणि पुरोगामी आणि निःपक्षपाती मानसिकता असणे हे आपल्या लोकांच्या बदलण्याच्या इच्छेवर बरेच काही अवलंबून असेल.

आम्ही "आझादी का अमृत महोत्सव" साजरा करत असताना, स्वातंत्र्याची ७५ वर्षे पूर्ण झाल्यामुळे आपल्या आकांक्षांचा भारत घडवण्याची आणि भारताच्या बदलत्या परिदृश्यात सकारात्मक योगदान देण्याची एक नवीन संधी म्हणून घेतली जाऊ शकते.

संदर्भ:

1. https://www.nationalheraldindia.com/opinion/how-we-have-done-since-gaining-freedom-from-our-colonial-masters-seven-decades-ago
2. https://www.indiatoday.in/education-today/news/story/qs-world-university-rankings-2023-top-10-universities-globally-and-top-10-in-india-1960806-2022-06-10
3. https://www.thehindubusinessline.com/news/national/5-reasons-why-indias-healthcare-system-is-struggling/article34665535.ece
4. https://www.thehindu.com/business/Economy/economic-survey-high-out-of-pocket-expenses-for-health-can-lead-to-poverty/article33699314.ece
5. https://www.mapsofindia.com/my-india/technology/development-in-india-after-independence#:~:text=Infrastructure%20Development,%2C37%2C625%20km%20(2021).
6. https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_India_(1947%E2%80%93present)#:~:text=India%20became%20a%20sovereign%20democratic,the%2042nd%20Constitution%20Amendment%201976.
7. http://www.barcouncilofindia.org/about/about-the-legal-profession/history-of-the-legal-profession/
8. Strategy for New India @ 75 | NITI Aayog.

●●●

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

Impact Factor-8.632 (SJIF)

ISSN-2278-9308
(CDLXXVIII) 478
February -2024
Volume-B

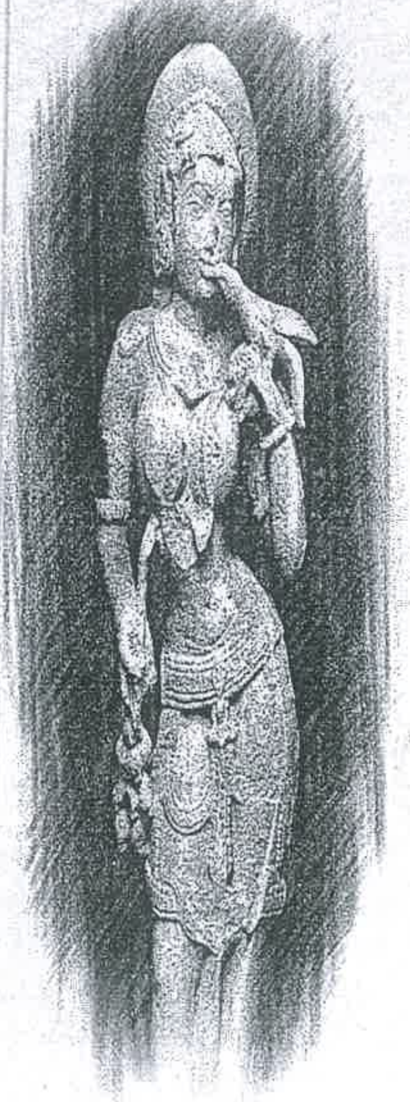

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal

SPECIAL ISSUE ON

New research trends in ancient south Indian art and Iconography - Rock Paintings, caves, stupas, chaityagrihas, temples and sculptures

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande

Executive Editors
Dr Arvind Sontakke
Dr.Subhash Benjalwar

This Journal is indexed in :
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com Aadhar Publications Amravati (M.S)

Impact Factor – (SJIF) –8.632 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February , -2024

ISSUE No - (CDLXXVIII)478 -B

New research trends in ancient south Indian art and Iconography - Rock Paintings, caves, stupas, chaityagrihas, temples and sculptures

Chief Editor
Prof. Virag.S.Gawande
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Executive-Editors
Dr. Arvind P. Sontakke
Dr.Subhash Benjalwar

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

20	गंगाखेड तालुक्याचा सांस्कृतिक अभ्यास	डॉ. गणेश गोविंदराव माने	68
21	अजिंठा लेणीतील बौद्ध धम्म व जातक कथा	श्री गायकवाड यादव कामाजी	71
22	मार्जार तीर्थक्षेत्र मंजरथ	प्रा. बालाजी रावसाहेब बोडके	73
23	पंचबुद्धांच्या उपदेशांचे महत्त्व	डॉ. सारिका विष्णू केदार	76
24	भगवान गौतम बुद्धाच्या विविध प्रतिमा : एक अवलोकन	सिंधू निवृत्ती लोणकर	79
25	लिंगराज मंदिर का ऐतिहासिक महत्त्व एक अध्ययन	डॉ. राधाकृष्ण जोशी	83
26	ओंकारेश्वर मंदिर का ऐतिहासिक महत्त्व एक अध्ययन	प्रा. राजकुमार ज्ञानोबा चाटे	87
27	बृहदेश्वरमंदीर का सांस्कृतिक इतिहास एक अध्ययन	प्रा. डॉ.रामभाऊ देवराव काशिद	90
28	History Of Vengi Chalukyas Through Sri Seetha Ramachandra Swami Temple.	**Mrs. Bhavita Jadhav Mane**	94
29	Origin of Shivling	**Dr. Ravi Subhashrao Satbhai**	100
30	An overview of the Gupta period costumes through paintings & sculptures to trace the transition in Indian clothing history.	**Dr. Sayali Satish Pande**	102
31	Diffusion Of Ancient Indian Culture In Southeast Asia	**Shinde Shivaji Kondiba**	109
32	An iconographic study of specific images in the Someshwara temple, Talikhed, Maharashtra	**Shrimala K. G.**	111
33	Dwar-Shakha In Nagara Style Temples – A Review	**Vasudha Deshmukh**	115
34	Architectural Design of Historical Museum Galleries (Art & Archeology)	**Dr. Sudhir Chavan**	120
35	कमलेश्वर मन्दिर पर बनी प्रतिमाएँ	स्नेहल बालाजी कोनाळे	127

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDLXXVIII) 478-B
ISSN : 2278-9308
February 2024

Origin of Shivling

Dr. Ravi Subhashrao Satbhai
Dept. of History, ATSPM's Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya, Ashti, Dist. Beed 414203
ravi7bhai@gmail.com 9850488943

Introduction:

The Shivling, a sacred symbol in Hinduism, holds profound significance as a representation of Lord Shiva, one of the principal deities in the Hindu pantheon. Beyond its physical form, the Shivling's origin is intricately woven into the fabric of Hindu mythology, philosophical interpretations, and historical developments. This iconic symbol embodies the formless and infinite nature of Shiva, reflecting the cosmic dance of the universe. Exploring mythological narratives, philosophical depth, and historical context, we unravel the rich tapestry that surrounds the origin of the Shivling.

Key words

Shivling, Hinduism, Lord Shiva, mythology, cosmic dance, Tandava, formless, infinite, symbolism, Puranas, deities, Brahma, Vishnu, transcendental, Ardhanarishvara, masculine, feminine, energies, balance, creative force, universe, worship, rituals, offerings, water, milk, honey, sacred substances, temples, archaeological evidence, Indus Valley Civilization, cultural significance, history, reverence.

The origin of the Shiva Linga, or Shivling, is deeply rooted in Hindu mythology and cultural symbolism. The Shiva Linga is a sacred representation of Lord Shiva, one of the principal deities in Hinduism, and its significance extends beyond its physical form. To understand the origin of the Shivling, we must delve into the mythological narratives, philosophical interpretations, and historical developments that have shaped its existence.

In Hindu mythology, the cosmic dance of Lord Shiva, known as the Tandava, symbolizes the dynamic and cyclical nature of the universe. The Linga is considered a manifestation of the formless and infinite cosmic pillar of light, representing the timeless nature of Shiva. This symbolism is intricately woven into various Puranas, ancient scriptures that narrate the stories of Hindu deities.

One prominent mythological tale is that of the Shiva Linga emerging as a fiery pillar of light during a dispute between Lord Brahma and Lord Vishnu. The story goes that both Brahma and Vishnu were engaged in a debate about their supremacy, and to settle the argument, Shiva manifested as a colossal column of fire, challenging them to find its ends. Brahma assumed the form of a swan and flew upwards, while Vishnu transformed into a boar and burrowed into the earth. After years of searching, they both acknowledged their inability to find the extremities of the divine pillar.

However, during Brahma's ascent, he came across a Ketaki flower that had just fallen. Deciding to use it as false evidence, Brahma returned and claimed to have discovered the top of the column. This angered Shiva, who cursed Brahma for his deceit. As a result, Lord Shiva instructed that henceforth, he would be worshipped in the form of the Linga. This narrative emphasizes the transcendental and formless nature of Shiva, highlighting the Shivling as a symbol of the divine beyond human comprehension.

Philosophically, the Shiva Linga embodies the union of masculine (Shiva) and feminine (Shakti) energies, representing the cosmic balance and the creative force of the universe. It is often associated with the concept of Ardhanarishvara, where Shiva is depicted as half male and half female. This symbolism underscores the integral connection between the dual aspects of existence, portraying the interdependence of opposites.

Historically, the worship of Shiva Linga dates back to ancient times, with archaeological evidence suggesting its prevalence in the Indus Valley Civilization. The Linga has been a focal point of worship in various Hindu temples across the Indian subcontinent, evolving in its artistic representations and cultural significance over the centuries.

The Linga worship is not confined to any specific sect within Hinduism; it transcends sectarian boundaries, appealing to devotees across diverse traditions. The rituals associated with Shivling worship involve offerings of water, milk, honey, and other sacred substances, symbolizing the nourishment and sustenance provided by Lord Shiva to the universe.

The origin of the Shivling is deeply rooted in the rich tapestry of Hindu mythology, philosophy, and history. Its symbolism as the formless, infinite pillar of light, the unity of masculine and feminine energies, and its historical prevalence in ancient civilizations collectively contribute to the reverence and worship associated with this sacred representation of Lord Shiva.

In conclusion, the Shivling stands as a sacred symbol deeply embedded in the tapestry of Hindu culture and spirituality. Its origin, rooted in mythological narratives and philosophical interpretations, emphasizes the transcendental and formless nature of Lord Shiva. The cosmic dance, the union of masculine and feminine energies, and the historical prevalence in ancient civilizations collectively contribute to the reverence associated with the Shivling. Through rituals and worship, devotees continue to honor this iconic representation, fostering a connection with the divine and celebrating the timeless essence of Shiva in Hinduism. The Shivling's journey through mythology, philosophy, and history reflects the enduring significance of this symbol in the spiritual landscape of Hindu traditions.

Reference-

1. Shiva: An Introduction, Devdutt Pattanaik,Vakils, Feffer and Simons Limited, Mumbai, 1997
2. Myth=Mithya: A Handbook of Hindu Mythology, Devdutt Pattanaik,Penguin Books India, 2014
3. The Linga and the Great Goddess: A Hymn,Swami Kriyananda,
4. The Shiva Purana, Hanuman Prasad Poddar (Ed), Gita Press, Gorakhpur, 1962
5. A Survey of Hinduism, Klaus K. Klostermaier, State University of New York press, New York, 1989
6. Encyclopedia of Hinduism, Constance A. Jones and James D. Ryan J. Gordon Melton, Series Editor, Facts on File, Inc., New York, 2007

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका
विद्यावार्ता

March - 2024

ONE DAY NATIONAL CONFERENCE

ON

"75 Years of Republic India : Progress and Challeges"

Chief Editor

Dr. B. T. Lahane
Principal,
Sambhajirao Kendre Mahavidyalaya, Jalkot
Dist. Latur [M.S.] India

Editor

Dr. M. N. Kamble
Department of Philosophy
Sambhajirao Kendre Mahavidyalaya, Jalkot
Dist. Latur [M.S.] India

Co-Editors

Dr. Dattatray S. Timkikar
Department of English
Sambhajirao Kendre Mahavidyalaya, Jalkot
Dist. Latur [M.S.] India

Dr. V. K. Narayan
Department of Commerce
Sambhajirao Kendre Mahavidyalaya, Jalkot
Dist. Latur [M.S.] India

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

INDEX

01) Higher Education in National Educational Policy-2020
Dr.Gajmal Arjun Bandu, Dist. Nanded || 12

02) A Study of Performance and Challenges of Information Technology Sector in India
Mr. Pawar Rajesh Vyankat ||16

03) EFFECT OF MOBILE ON MENTAL HEALTH OF PRE-PRIMARY CHILDREN
Mrs. Shital Gutte, Jalkot ||19

04) A Binding Vine: A perspective on Plight of Women
Dr. Alka Bharatrao Deshmukh, Ghatnandur ||21

05) Union Budget 2024 Towards Making India Viksit Bharat By 2047
Dr. Manisha P. Deshpande, Jalkot ||24

06) Anglo – Indian Literature
Dattatraya Balwantrao Bansode, Dr.Vaishali Eknathrao Aher, Kaij, M.S.India ||27

07) Indian Knowledge System & Social Science
Ravi Subhashrao Satbhai, Ashti ||29

08) Challenges And Opportunities In Human Resource Management
Dr. Sulochana S. Dengale, Dr. Balaji Shivraj Hokarne, Dist-Latur ||32

09) Journey of Crypto-currency in India (In view of Financial Budget)
Kendra Kalpana Kashinath, Jalkot ||36

10) Appeals To Higher Education of India
Assist.Prof. Ramrule Datta Kondiba, Tq. Dist. Beed ||40

11) Effective Use of ICT for Libraries in Republic India
Dr. D. T. Ghatkar, Dist. Latur ||42

12) A Descriptive Analysis of Cashless Economy of India
Mr. Namawar Akash Saylu ||46

13) An Impact of Covid pandemic on Indian Stock market
Dr. Satish Kundalwar, Latur MS ||51

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

07

Indian Knowledge System & Social Science

Ravi Subhashrao Satbhai
Dept. of History,
ATSPM's Adv. B. D. Hambarde
Mahavidhyalaya, Ashti

Abstract:

The Indian knowledge system is a diverse and ancient reservoir of wisdom spanning philosophy, science, mathematics, medicine, literature, and more. Rooted in texts like the Vedas and Upanishads, it encompasses holistic approaches to health like Ayurveda and practices promoting well-being, such as Yoga. India's mathematical contributions include zero, the decimal system, and advancements in algebra and trigonometry. Astronomy flourished with astronomers like Aryabhata, while literature, epics, and philosophical schools like Vedanta have provided moral and philosophical teachings. Indian art, architecture, and linguistic diversity further reflect the depth of this multifaceted knowledge system, which, while ancient, continues to adapt and contribute to global discourse.

Keywords: Vedas and Upanishads, Ayurveda, Yoga, Mathematics, Astronomy, Literature and epics, Philosophical systems, Art and architecture, Social sciences, Language diversity, Sanskrit, Ancient wisdom, Holistic health, Cultural heritage

Introduction:

The Indian knowledge system stands as a testament to the rich and diverse intellectual heritage that has evolved over millennia. Rooted in ancient texts like the Vedas and Upanishads, this system encompasses a wide array of disciplines, from philosophy and science to mathematics, medicine, literature, and beyond. Among its notable contributions are Ayurveda, an ancient approach to holistic health, and Yoga, a profound system fostering physical, mental, and spiritual well-being. The mathematical innovations of India, including the concept of zero and the decimal system, have left an indelible mark on global mathematics. Astronomers like Aryabhata made significant contributions to understanding celestial bodies, while literature and epics like the Mahabharata and Ramayana carry profound moral and philosophical teachings. The diverse philosophical schools, art, architecture, and linguistic richness further underscore the multifaceted nature of this knowledge system. Despite its ancient roots, the Indian knowledge system remains relevant and continues to contribute to contemporary global discourse. This introduction merely scratches the surface of a vast reservoir of wisdom that has shaped not only India's cultural identity but has also left an enduring impact on the global intellectual landscape.

Research in the Indian knowledge system involves a multidisciplinary approach, considering the diverse fields it encompasses. By combining historical, philosophical, and practical approaches, researchers can unravel the depth and complexity of the Indian knowledge system, shedding light on its historical significance and contemporary relevance.

India has a rich and diverse knowledge system that encompasses various fields such as philosophy, science, mathematics, medicine, literature, and more. The Indian knowledge system has ancient roots and has made significant contributions to human civilization. Here are some key aspects of the Indian knowledge system:

Vedas and Upanishads: The Vedas are a collection of ancient religious hymns, rituals, and philosophical teachings. The Upanishads, which are part of the Vedic literature, delve into the metaphysical and spiritual aspects of existence.

Ayurveda: Ayurveda is an ancient system of medicine that originated in India. It emphasizes a holistic approach to health and well-being, considering the balance of mind, body, and spirit.

Yoga: Yoga, another ancient Indian contribution, is a system of physical, mental, and spiritual practices aimed at achieving self-realization and inner peace. It has gained global popularity for

promoting overall well-being.

Mathematics: India has a rich history in mathematics, with notable contributions such as the concept of zero, decimal system, and the development of algebra and trigonometry. Mathematicians like Aryabhata and Brahmagupta made significant advancements.

Astronomy: Ancient Indian astronomers made remarkable observations of celestial bodies. Aryabhata, for example, wrote extensively on astronomy and provided accurate calculations of planetary positions and eclipses.

Literature and Epics: Indian literature, including the epics Mahabharata and Ramayana, is filled with moral and philosophical teachings. Sanskrit literature has produced timeless works like Kalidasa's plays and the poetry of Rabindranath Tagore in later centuries.

Philosophical Systems: India has given birth to various philosophical schools of thought, including Vedanta, Nyaya, Vaisheshika, Samkhya, and Mimamsa, each offering unique perspectives on the nature of reality and the self.

Art and Architecture: The intricate art and architecture of ancient temples, forts, and palaces showcase the creativity and craftsmanship of Indian artisans. Examples include the temples of Khajuraho and the Ajanta and Ellora caves.

Social Sciences: Indian thinkers have contributed to social sciences through works like Arthashastra by Chanakya, addressing topics such as politics, economics, and statecraft.

Language Diversity: India is known for its linguistic diversity, with numerous languages and dialects spoken across the country. Sanskrit, Tamil, Hindi, Bengali, and many others have rich literary traditions.

While the Indian knowledge system has ancient roots, it continues to evolve and adapt to contemporary challenges, contributing to global discussions in various fields.

Social Sciences in India: Now we see Social Science in India with the Indian Knowledge System. I divided it in four following parts:

Ancient Social Thought:

Arthashastra: Attributed to Chanakya (Kautilya), the Arthashastra is an ancient treatise on statecraft, economics, and military strategy, providing insights into governance and social organization.

Dharma Shastras: Ancient legal and e texts, such as Manusmriti, laid down prir of dharma (righteousness) governing soc havior, duties, and responsibilities.

Buddhist and Jain Philosophy: Buddhist ar teachings addressed social and ethical emphasizing compassion, non-violenc social harmony.

Islamic Influence: Islamic scholars in m India contributed to social sciences, with on governance, justice, and ethics.

Bhakti and Sufi Movements: The Bhakti a movements promoted inclusivity, tolerar a focus on personal spirituality, influen cial attitudes.

Colonial Period:

Social Reform Movements:

Raja Ram Mohan Roy: A key figure in t gal Renaissance, Roy advocated social including the abolition of sati and the tion of women's education.

MhatmaJyotiraoPhule: A social refor worked for the upliftment of marginali munities and the education of women

Caste and Social Issues: Scholars l Ambedkar extensively studied and crit caste system, leading to social and movements for Dalit rights.

Post-Independence:

Constitution of India: The Constitut dia, drafted by Dr. B. R. Ambedkar, principles of justice, equality, and so

Planning and Development: India's Plans have included social developm focusing on education, healthcare, l leviation, and rural development.

Sociology and Anthropology: Scholar Srinivas and G. S. Ghurye contribute velopment of sociology and anthrop dia, studying caste, kinship, and soc

Economics and Development Stud mists like AmartyaSen and developr tioners have addressed issues of equality, and sustainable developm

Women's Studies: Feminist scholar ists in India have worked on issue women's rights, gender equality, a against women.

Political Science: Political scientists like Rajni Kothari and D. D. Basu have analyzed political structures, governance, and democratic processes in India.

Contemporary Issues:

Social Activism:Various social activists and non-governmental organizations (NGOs) address contemporary issues such as environmental sustainability, human rights, and social justice.

Digital Society:The advent of the digital era has given rise to studies on the impact of technology on society, including issues related to privacy, digital inclusion, and information access.

Migration and Urbanization:Researchers study the social implications of migration, urbanization, and changing demographics in India.

Globalization and Social Change:Social scientists analyze the impact of globalization on culture, economy, and social structures, considering both positive and negative consequences.

The social sciences in India have evolved over millennia, addressing the diverse and dynamic nature of the country's society. From ancient texts to contemporary research, the social sciences play a crucial role in understanding and shaping India's social fabric.

In conclusion, India's intellectual and cultural landscape is marked by a rich tapestry of traditions, spanning ancient texts, philosophical insights, scientific contributions, and diverse forms of literature. The Indian knowledge system, rooted in the Vedas and Upanishads, encompasses holistic approaches to health (Ayurveda), spiritual practices (Yoga), and profound philosophical teachings. Mathematical advancements, including the decimal system and zero, highlight India's historical contributions.

In literature and epics, the Mahabharata and Ramayana stand as monumental works, reflecting deep moral and philosophical insights. The diverse linguistic traditions and contributions of poets and writers across regions add to the vibrancy of Indian literature. In astronomy, ancient observations and mathematical calculations, as well as more recent advancements in space exploration, showcase India's enduring interest in the cosmos.

Social sciences in India have a rich history, from ancient social thought and reform movements to contemporary studies addressing issues of caste, gender, and social justice. The post-independence era has seen significant contributions in economics, sociology, and political science, shaping policies and development goals.

As India moves forward, it continues to navigate the complexities of a rapidly changing world. The integration of traditional knowledge with modern advancements, along with efforts in education, research, and global collaborations, positions India as a dynamic contributor to the global intellectual landscape. The challenges and opportunities in areas such as technology, social activism, and sustainable development reflect the ongoing evolution of India's diverse and resilient knowledge systems. In essence, India's journey is characterized by a harmonious blend of ancient wisdom and contemporary aspirations, contributing to the broader narrative of human knowledge and civilization.

References:

1. https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf
2. **Rajput** J S (Edited), Encyclopaedia of Indian Education, National Council of ERT, New Delhi, 2004
3. KapilKapoor and Awadhesh Kumar Singh, Indian Knowledge Systems: Vol. 2, D.K. Print World Ltd, New Delhi, 2005
4. AmitJha ,Traditional Knowledge System In India, Atlantic, 2023
5. B. MahadevanNagendraPavana &VinayakRajatBha, Introduction To Indian Knowledge System : Concepts And Applications, PHI Learning, New Delhi 2022
6.https://www.jmc.ac.in/uploads/staticfiles/jmcreview/vol4/Vikas%20Gupta%20The%20JMC%20Review%202020.pdf
7. https://hindupost.in/education/indian-knowledge-systems-iks-a-transformative-paradigm-in-education/#

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

Impact Factor-8.632 (SJIF)
ISSN 2278-9308
Issue No
(CDLXVI) 466

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal
March 2024

Contribution of Marathwada to the Hyderabad Liberation Struggle

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Executive Editor
Dr.Pradeep Patil
I/C Principal
Master Deenanath Mangeshkar Mahavidyalaya
Aurad Shahajani, Tal.Nilanga, Dist.Latur.

Editor
Dr.Sachin Hanchate
Head, Department of History
Master Deenanath Mangeshkar Mahavidyalaya
Aurad Shahajani, Tal.Nilanga, Dist.Latur.

Editor
Dr.Suchita Kidile
Department of History
Master Deenanath Mangeshkar Mahavidyalaya
Aurad Shahajani, Tal.Nilanga, Dist.Latur.

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com
Aadhar Publications

Impact Factor (SJIF) 8.632 ISSN 2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal

March 2024

ISSUE No - (CDLXVI) 466

Contribution of Marathwada to the Hyderabad Liberation Struggle

Prof. Virag.S.Gawande
Director
Chief Editor
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Pradeep Patil
I/C Principal
Executive-Editors
Master Deenanath Mangeshkar Mahavidyalaya
Aurad Shahajani, Tal.Nilanga, Dist.Latur.

Dr.Sachin Hanchate
Editor
Head, Department of History
Master Deenanath Mangeshkar Mahavidyalaya
Aurad Shahajani, Tal.Nilanga, Dist.Latur.

Dr.Suchita Kidile
Editor
Department of History
Master Deenanath Mangeshkar Mahavidyalaya
Aurad Shahajani, Tal.Nilanga, Dist.Latur.

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

41	हैदराबाद मुक्तिसंग्राम आणि बी. रघुनाथ (इ.स.१९१३ - इ.स. १९५३) प्रा. डॉ. गीतांजली भीमराव बोराडे	141
42	हैद्राबाद मुक्ती संग्रामात मराठवाड्यातील महिलांचे योगदान क्रांती सुमंतराव क्षीरसागर	146
43	हैदराबाद मुक्तिसंग्राम आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर एक आढावा डॉ.एस.एस.जोंधळे	149
44	हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका डॉ.सुचिता निवृत्तीराव किडीले	153
45	मराठवाड़ा मुक्ती संग्रामात आर्य समाजाचे योगदान डॉ.भगवान रामकिशन कदम	156
46	हैदराबाद मुक्तिसंग्राम व सातवा निजाम मीर उस्मान अली डॉ.अशोक नारनवरे	159
47	हैद्राबाद मुक्ती संग्रामात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान प्रा.डॉ. बालाजी मारूती गव्हाळे	163
48	हैदराबाद संस्थानातील मराठवाड्यातील सर्फखास परगणे एक अध्ययन डॉ.विजयकुमार बाबाराव मेकेवाड	168
49	हैद्राबाद मुक्तीलढ्याचे प्रणेते – स्वामी रामानंद तीर्थ प्रो.डॉ.शारदा गोविंदराव बंडे	175
50	स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या कार्याचे ऐतिहासिक चिंतन प्रसाद किशोर जोशी	177
51	हैदराबाद मुक्तीसंग्राम : सरंजामशाही विरुध्दचा लोकलढा : एक विश्लेषण प्रा.डॉ.सूर्यकांत सावंत	180
52	हैदराबाद मुक्ति आंदोलन में औराद शहाजानी नगरी के स्वतंत्रता सेनानियों का योगदान डॉ सी. पी. व्यास	184
53	Operation Polo **Dr.Ravi Subhashrao Satbhai**	187
54	Hyderabad-Karnataka Jallianwalabag Gorata (B) **Kalyanappa.M.Navadgi**	189
55	Hyderabad Mukti Sangram - An Overview **Dr. Ritesh Bajranglal Vyas**	192
56	Hyderabad Freedom Struggle and Manikchand Pahade **Dr. Rahul Vasantrao More**	195

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDLXVI) 466

ISSN : 2278-9308 March, 2024

Operation Polo

Dr.Ravi Subhashrao Satbhai

Assistant Professor, Dept. of History ATSPM's Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalya, Ashti.

ravi7bhai@gmail.com ,Mob.No. 9850488943

Abstract:

Operation Polo, executed in September 1948, was a pivotal military intervention by the Indian Armed Forces to integrate the princely state of Hyderabad into the newly-formed Republic of India. This historical analysis explores the multifaceted aspects of Operation Polo, delving into its historical context, motivations, and consequences. Examining the complexities of post-independence challenges, the study critically evaluates the use of military force, its impact on democratic principles, communal dynamics, and the lasting repercussions on the region. The legacy of Operation Polo serves as a lens through which to understand the delicate balance between preserving democratic ideals and ensuring national unity in the formative years of post-colonial India.

Key-word:

Operation Polo, Hyderabad, Indian Armed Forces, military intervention, Republic of India, princely state, historical context, motivations, consequences, post-independence challenges, democratic principles, communal dynamics, national unity, legacy, post- colonial India.

Introduction:

Operation Polo was a military action undertaken by the Indian Armed Forces in September 1948, aimed at integrating the princely state of Hyderabad into the newly formed Republic of India. This critical analysis will delve into the historical context, motivations, and consequences of Operation Polo, shedding light on the complex dynamics that shaped this pivotal event in post-independence India. Certainly, let's focus on the historical context and motivations behind Operation Polo:

Historical Context:

Operation Polo took place in the aftermath of India gaining independence in 1947. Hyderabad, ruled by the Nizam, remained one of the few princely states not acceding to either India or Pakistan. This stand-off led to rising tensions, exacerbated by communal violence and political unrest.

Motivations:

1. Integration Concerns: The Indian government sought to unify the nation, and the non- acceding princely states posed a challenge to this vision. The integration of Hyderabad was seen as crucial for the geographical and political consolidation of India.
2. Communal Dynamics: Hyderabad had a significant Hindu population, and the Nizam's administration was perceived as favoring the Muslim majority. This communal divide fueled apprehensions and further intensified the desire for integration.
3. Security Imperatives: Strategically, Hyderabad's location was crucial for India's defense, and concerns arose about potential external influences on the Nizam's rule. The government argued that the integration of Hyderabad was necessary for national security.

Consequences:

1. End of Princely States: Operation Polo marked a decisive moment in the dissolution of princely states, establishing the authority of the Indian government over these entities.
2. Communal Repercussions: The operation had lasting communal repercussions, leading to population exchanges and internal displacements. The scars of communal tension lingered in the region for years.
3. National Integration: While controversial, Operation Polo contributed to the territorial integration of India. The successful military intervention showcased the resolve of the newly-formed republic to assert its authority. In a broader perspective, Operation Polo reflects the complex challenges faced by a newly independent nation in forging a unified identity while navigating diverse historical, cultural, and political landscapes.

Critics of Operation Polo raise several valid concerns and perspectives:

1. Military Intervention: One major criticism revolves around the use of military force to integrate Hyderabad. Some argue that the Indian government's decision to resort to military action, rather than diplomatic means, raised ethical questions and potentially set a precedent for resolving disputes.
2. Democratic Principles: Critics contend that the military intervention undermined democratic principles. Hyderabad's Nizam, though unpopular in some quarters, had not acceded to either India or

Pakistan through the democratic process. The use of force could be seen as disregarding the princely state's autonomy and the principle of self-determination.

3. Communal Tensions: Operation Polo had significant communal repercussions, leading to violence and population exchanges. Critics argue that the military intervention heightened communal tensions, affecting the lives of innocent civilians and contributing to a legacy of mistrust in the region.

4. International Perceptions: The use of force in Operation Polo attracted international attention and criticism. Some argued that India's military intervention could be perceived as an infringement on the sovereignty of a princely state and might have diplomatic ramifications.

5. Alternative Solutions: Critics suggest that diplomatic negotiations and political dialogue could have been explored more thoroughly before resorting to military action. The rushed military intervention, they argue, might not have allowed for a comprehensive exploration of peaceful alternatives.

While Operation Polo is often viewed as a successful military operation that integrated Hyderabad into India, these criticisms highlight the complexities and ethical considerations surrounding the use of force in such historical contexts. The operation remains a subject of debate and scrutiny in discussions about the consolidation of post-independence India.

In conclusion, Operation Polo, while achieving the immediate goal of integrating Hyderabad into the newly formed Republic of India, remains a subject of historical scrutiny and debate. The military intervention, criticized for its use of force, raised ethical concerns and challenged democratic principles. The communal tensions and population exchanges that ensued underscore the lasting impact on the region.

However, from the perspective of the Indian government, Operation Polo was deemed necessary for national integration and security imperatives. The complexities of post- independence challenges, including the need to consolidate diverse princely states, influenced the decision-making process.

The legacy of Operation Polo highlights the delicate balance between preserving democratic principles, respecting regional autonomy, and ensuring national unity. It serves as a reminder of the challenges faced by a nascent republic in navigating complex historical, cultural, and political landscapes while shaping its identity in the aftermath of colonial rule. The operation's consequences, both positive and controversial, continue to shape the historical narrative and discussions surrounding India's post-independence journey.

Reference:

1. Menon V. P., The Story of the Integration of the Indian States, orientblackswan, Hyedrabad, 2014
2. Coupland, Reginald: The Constitutional Problem in India, 1944.
3. Curzon, Lord: British Government in India, 1925
4. Gandhi, M.K.: The Indian States Problem, 1941.
5. Kaye, John William: Life and Correspondence of Major-General Sir Jokin Malcolm, G.C.B, 1856
6. Majumdar, R.C., H.C. Ray Chaudhari and KalikinkarDatta: As Advanced History of India, 1950
7. Majumdar, R.C. And Dr. A.S.Pusalkar (Ed.): The Age of Imperial Unity, 1951; The Classical Age, 1954.
8. Report of the Indian States Committee, 1928-1929, 1929,
9. Report of the Indian Statutory Commission (2 pols), 1930. Indian Round Table Conference (Cand. 3778).
10. The Government of India Act, 1935
11. Memoranda on the Indian States, 1940.
12. Hyderabad's Relations with the Dominion of India (in three volumes issued by the Government of Hyderabad and Berar, 1948).

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

International Journal of Advance And Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.5 Issue-5 Mar- Apr 2024

International journal of advance and applied research (IJAAR)

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

Bi-Monthly

Volume-5 ***Issue-5***

Published by:
Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India
Website: *https://ijaar.co.in*
Submit Your Research Paper on Email
Regular Issue: 2013ijaar@gmail.com **Special Issue:** ijaar2022@gmail.com
For Publication Call On - **8888454089**

Chief Editor
P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India
Email: *editor@ijaar.co.in* ***Mob-*** *8624946865*

Editor
Dr. Sopan Nimbore **Dr. Babasaheb Mutkule** **Dr. Sakharam Wandhare** **Dr. Rajaram Sontakke**
Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya Ashti

Co-Editor
Dr. Ravi Sathbhi **Dr. Mangesh Shirsath** **Dr. Suhas Gopane**

Editorial & Advisory Board
Dr. S. D. Shinde **Dr. M. B. Potdar** **Dr. P. K. Pandey**
Dr. L. R. Rathod **Mr. V. P. Dhulap** **Dr. A. G. Koppad**
Dr. S. B. Abhang **Dr. S. P. Mali** **Dr. G. B. Kalyanshetti**
Dr. M. H. Lohgaonkar **Dr. R. D. Bodare** **Dr. D. T. Bornare**

Editorial & Advisory Board
Prof. Jainnulla Pathan **Dr. Rajaram Sontakke** **Dr. Dattatray Munde**
Dr. Abhay Shinde **Dr. Sunil Mutkule** **Prof. Shubhangi Khude**
Dr. Santosh Wangujare **Dr. Bhagawan Waghamare** **Dr. Ramesh Bharudkar**
Prof. Jitendra Ralebhat **Prof. Baban Ukale** **Prof. Anant Khose**
Prof. Rajendra Karande **Prof. Sagar Sangale** **Prof. Amol Dongare**
Prof. Niwrutti Nanwate

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Page No.
1-2
3-5
6-12
13-17
18-20
21-23
24-26
27-28
2[illegible]
32-33
34-35
36-40
41-44
45-46
47-49
50-56
57-59
60-63
64-[illegible]7
68-70
71-74
75-78
79-81
82-85
86-87
88-90
91-94

28	Indian Knowledge System & Its Connection to Modern India **Ravi Subhashrao Satbhai**	95-97
29	Innovation and Excellence: Decoding the National Education Policy 2020 in Higher Education **Dr. Pravin Sonune**	98-100
30	Socio-legal prospective of Children and Women's Rights in India **Deoyani Vasantrao Nikam**	101-103
31	Yield of black gram (Vigna mungo L.) as influenced by growth regulators and nutrient spray **Y. M. Waghmare, S. P. Thakare, S. D. Maindale**	104-107
32	Reservation Policy and Recent Trend in India **Dr. Kamble C. N.**	108-110
33	Indian Knowledge System and Its Connection to Modern Times **Nita D. Wandhare**	111-112
34	Public Ration: Distribution System and Expenditure in Maharashtra State **Dr. Mangesh Shirsath**	113-115
35	Social Reforms in India **Dr. Sakharam Maruti Wandhare**	116-120
36	Transformation of India reflected in Indian English Novel: A Study **Dr. Pramod Machhindra Nil**	121-123
37	Analysis of Cryptocurrency **Mr. Rahinj Mangesh Balkrishna**	124-126
38	Green Chemistry in Day to day Life **Dr. Ganesh V. Shitre, Mr. Parmeshwar R. Shendge**	127-129
39	Optimization of phosphate solubilizing ability of Bacillus megatarium and its effect on growth attributes of groundnut and soil phosphorus availability **Mr. Solanke M. B.**	130-137
40	Transformation of India As Reflected In Literature **Dr. Abhay Balbhim Shinde**	138-140
41	Climate Change and Its Impact on Maharashtra **Dr. Sopan Raosaheb Nimbore**	141-145
42	Green Economy In India **Dr. Ugale Ashwini Sandip Abasaheb Kakade**	146-147
43	Outdoor Advertising Channels:Improving or impairing life **Surana Sachin Subhashchand, Dr. Patil Hansraj Madhukar**	148-151
44	Portrayal of Contemporary Issues in Thomas Hardy's Novels **Prof. Ranshing Pratidnya Ramdas**	152-153
45	Online Banking System: Challenges and Opportunities **Dr. Babasaheb N. Mutkule**	154-156
46	Psychological Analysis of Child Marriage **Dr. Amit Hukumchand Raut**	157-159
47	Study on impact of Emotional Intelligence on Locus Control of Junior College Students **Sulabha Lalsare**	160-164
48	Rural Development through Panchayat Raj Institution in India **Dr. Shobha S. Kanni, Dr. Y S Vaggi**	165-167
49	To study of HRM: Evolution, Function and Objectives **Dr. Babasaheb N. Mutkule, Mr. Devidas N. Khedekar**	168-171
50	An Overview of the Role of Technology in Human Resource Management in Present Era **Dr. Phole Kamal Bhaurao**	172-173
51	Impact and Challenges of Goods and Service Tax in India **Dr. Suhas Gopane, Dr. Dilip Borade**	174-176
52	Green Revolution and Economic Diversification **Dr. Gajendra B. Dhawale**	177-179
53	Role of Librarian in the Digital Age **Dr. Mutkule Sunil Ashurba**	180-182
54	Concept of Good Governance **Dr. Bhagwan Shankarrao Waghmare, Dr. Sanjay Kisan Bhalerao**	183-185
55	Overviews: India's Foreign Policy **Dr. Nitin Aaher, Shaikh Badshah Usman**	186-188
56	Medicinal Perspectives: Synthetic and Characterization of 1, 2, 4-Triazole, 4-Oxidiazole and 4-Oxaazolidinones **Kushal R. lanjewar, Mahesh K. Gaidhane, Ajay M. Ghatole, Pravin K. Gaidhane, Meghasham N. Narule and Kishor M. Hatzade**	189-198

75
M and
vid-19:
hybrid
gement
. 2023.
)4

International Journal of Advance and Applied Research

www.ijaar.co.in

ISSN – 2347-7075 | **Impact Factor – 7.328**

Peer Reviewed | **Bi-Monthly**

Vol.5 No. 5 | **Mar- Apr 2024**

Indian Knowledge System & Its Connection to Modern India

Ravi Subhashrao Satbhai

Dept. of History, ATSPM's Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya, Ashti

Corresponding Author- Ravi Subhashrao Satbhai

Email: ravi7bhai@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.10848208

Abstract:

The Indian knowledge system exhibits a rich tapestry of philosophical, scientific, and artistic contributions throughout its history, spanning ancient scriptures like the Vedas to the classical and medieval periods and into the contemporary era. Rooted in profound spiritual insights from the Vedas and Upanishads, the system has evolved, producing advancements in mathematics, medicine, astronomy, literature, and the arts. Despite facing challenges during the colonial period, India's intellectual resilience persisted, with thinkers engaging with modern ideas and fostering a synthesis of traditional and contemporary thought. Post-independence, efforts to revive traditional knowledge and integrate it with modern disciplines have shaped the country's educational landscape. Modern India embraces both its cultural heritage and global perspectives, embodying a dynamic interplay between traditional wisdom and cutting-edge innovation.

Keywords: Vedas, Upanishads, Classical period, Golden Age, Nalanda and Takshashila, Aryabhata, Bhakti and Sufi movements, Colonial period, Raja Ram Mohan Roy, Swami Vivekananda, Post-independence, Indian Institutes of Technology (IITs), Indian Institutes of Management (IIMs), Cultural heritage, Global perspectives, Traditional wisdom, Modern innovation, Synthesis of knowledge, Contemporary era

Introduction:

The Indian knowledge system boasts a venerable heritage that spans millennia, encompassing a diverse spectrum of philosophical, scientific, and artistic achievements. Rooted in ancient scriptures such as the Vedas and Upanishads, India's intellectual journey has traversed through the classical and medieval periods, witnessing the flourishing of mathematics, medicine, astronomy, literature, and the arts. Despite encountering challenges during the colonial era, India's thinkers engaged with modern ideas, fostering a unique synthesis of traditional wisdom and contemporary thought. In the post-independence era, efforts to revive traditional knowledge have been coupled with a commitment to integrate it seamlessly into the fabric of modern disciplines. This intricate interplay between age-old cultural heritage and a forward-looking global perspective defines modern India's dynamic knowledge landscape.

The intellectual tapestry of India is woven with threads of profound spirituality, evident in the ancient scriptures like the Vedas, which laid the groundwork for philosophical inquiry and the exploration of cosmic truths. The Upanishads furthered these inquiries, delving into the nature of reality and the self, shaping the philosophical foundations of the Indian subcontinent. The classical and golden periods witnessed remarkable advancements in various fields. Mathematics luminaries like Aryabhata and Brahmagupta contributed significantly, alongside strides in medicine, astronomy, and grammar. The establishment of renowned centers of learning, such as Nalanda and Takshashila, underscored India's role as a global intellectual hub, attracting scholars from diverse corners of the world. Despite the challenges posed during the colonial period, India's intellectual resilience persisted. Visionaries like Raja Ram Mohan Roy and Swami Vivekananda bridged the gap between traditional knowledge and modern ideas, setting the stage for a harmonious coexistence of the two.

In the post-independence era, India actively embraced its cultural heritage while simultaneously participating in the global exchange of ideas. The establishment of prestigious institutions like the Indian Institutes of Technology (IITs) and Indian Institutes of Management (IIMs) marked a commitment to advancing scientific and technological frontiers.

Today, the synthesis of traditional values and modern progress continues to define India's evolving knowledge landscape. The country's commitment to preserving its cultural and intellectual legacy, coupled with an eagerness to contribute to global advancements, showcases a vibrant and dynamic approach to knowledge that transcends time and geographical boundaries. As India strides forward, its unique blend of ancient wisdom and contemporary innovation remains a testament to the enduring richness of its knowledge traditions. The Indian knowledge

system, deeply rooted in ancient traditions, has played a pivotal role in shaping the cultural, philosophical, and intellectual landscape of the subcontinent. Its connection to modern India is profound, influencing various aspects of contemporary life. Here's a detailed exploration of the Indian knowledge system and its ties to modern India:

1. Philosophical Foundations:

Ancient Texts: The Vedas and Upanishads, dating back thousands of years, form the philosophical foundation of the Indian knowledge system. They explore concepts of reality, the self, and the interconnectedness of all existence.

Connection to Modern India: Philosophical concepts from these texts continue to inspire spiritual thought, ethical values, and guide individuals in navigating the complexities of modern life.

2. Scientific Advancements:

Classical Period: During the classical period, India made significant contributions to mathematics (Aryabhata, Brahmagupta), medicine (Susruta, Charaka), astronomy, and grammar (Panini).

Connection to Modern India: Modern Indian scientists and researchers often draw inspiration from these classical works, contributing to contemporary advancements in science, technology, and medicine.

3. Cultural and Artistic Heritage:

Golden Age: India's Golden Age witnessed the flourishing of literature, art, and architecture. Notable works include epics like the Mahabharata and Ramayana, classical dance forms, and intricate temple architecture.

Connection to Modern India: The rich cultural heritage influences modern literature, performing arts, and architecture, with efforts to preserve and promote traditional art forms.

4. Education and Centers of Learning:

Ancient Universities: Nalanda, Takshashila, and other ancient universities were centers of learning attracting scholars from around the world.

Connection to Modern India: The emphasis on education and knowledge dissemination continues through modern institutions, and efforts to revive the spirit of ancient learning centers.

5. Spiritual and Ethical Values:

Dharma and Karma: Concepts like Dharma (duty/righteousness) and Karma (action) from ancient scriptures provide a moral and ethical framework.

Connection to Modern India: These concepts shape societal values, ethical decision-making, and are integrated into various aspects of modern life.

6. Integration of Traditional and Modern Thought:

Post-Independence Period: Figures like Swami Vivekananda emphasized the importance of integrating traditional wisdom with modern knowledge.

Connection to Modern India: Educational institutions strive to strike a balance between traditional values and contemporary knowledge, fostering a holistic approach to learning.

7. Global Engagement:

Colonial Period: Despite colonial challenges, Indian thinkers engaged with global ideas, contributing to the synthesis of traditional and modern thought.

Connection to Modern India: India actively participates in the global exchange of ideas, technology, and innovations, showcasing a balance between cultural heritage and global perspectives.

8. Preservation and Revival:

Efforts to Preserve: Post-independence, there has been a concerted effort to preserve and revive traditional knowledge systems, including languages, art forms, and indigenous practices.

Connection to Modern India: This preservation effort contributes to a sense of cultural identity and diversity in modern India.

In summary, the Indian knowledge system, with its ancient roots, continues to exert a profound influence on modern India. It shapes philosophical perspectives, scientific endeavors, cultural expressions, and ethical values, contributing to a unique synthesis of tradition and modernity. The ongoing efforts to preserve, revive, and integrate traditional knowledge systems into contemporary life reflect a dynamic and evolving connection between the ancient past and the vibrant present in India. In conclusion, the Indian knowledge system stands as a timeless and foundational pillar that has profoundly shaped the multifaceted identity of modern India. Rooted in ancient scriptures, philosophical insights, and scientific advancements, this rich heritage continues to exert a meaningful influence on various aspects of contemporary Indian society. The seamless connection between traditional wisdom and the demands of the modern era is evident in philosophical principles, scientific contributions, cultural expressions, and ethical values.

The philosophical foundations laid by the Vedas and Upanishads provide a deep understanding of existence and guide individuals in navigating the complexities of modern life. Scientific advancements from the classical period, including contributions in mathematics, medicine, and astronomy, resonate in the work of contemporary scientists and researchers, contributing to India's position on the global stage. Cultural and artistic expressions from India's Golden

Age remain vibrant and relevant, shaping modern literature, performing arts, and architectural endeavors. The ancient emphasis on education and centers of learning continues to influence modern educational institutions, reflecting a commitment to knowledge dissemination and intellectual growth. Spiritual and ethical values derived from ancient scriptures, such as concepts of Dharma and Karma, form the moral compass for individuals and communities, fostering a sense of responsibility and ethical decision-making in the face of contemporary challenges.

India's engagement with global ideas, even during the colonial period, showcases the adaptability and resilience of its knowledge system. The integration of traditional and modern thought, emphasized by thinkers like Swami Vivekananda, is evident in educational practices, encouraging a holistic approach to learning that incorporates the best of both worlds. Efforts to preserve and revive traditional knowledge systems underscore a commitment to cultural identity and diversity in modern India, ensuring that the richness of the past continues to inform and inspire present and future generations. In essence, the Indian knowledge system is not a relic of the past but a dynamic force that transcends time, actively contributing to the shaping of modern India. The synthesis of tradition and modernity creates a unique tapestry, weaving together ancient wisdom and contemporary innovation, showcasing the enduring and evolving nature of India's intellectual and cultural heritage.

References:

1. https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf
2. Rajput J S (Edited), Encyclopaedia of Indian Education, National Council of ERT, New Delhi, 2004
3. Kapil Kapoor and Awadhesh Kumar Singh, Indian Knowledge Systems: Vol. 2, D.K. Print World Ltd, New Delhi, 2005
4. Amit Jha ,Traditional Knowledge System In India, Atlantic, 2023
5. B. Mahadevan Nagendra Pavana & Vinayak Rajat Bha, Introduction To Indian Knowledge System : Concepts And Applications, PHI Learning, New Delhi 2022
6. https://www.jmc.ac.in/uploads/staticfiles/jmcreview/vol4/Vikas%20Gupta%20The%20JMC%20Review%202020.pdf
7. https://hindupost.in/education/indian-knowledge-systems-iks-a-transformative-paradigm-in-education/#
8. https://www.bhishmaiks.org/post/indian-knowledge-system-iks-revitalizing-india-in-few-decades#:~:text=The%20Indian%20knowledge%20tradition%2C%20described,transformative%20changes%20in%20every%20sphere.
9. https://www.education.gov.in/nep/indian-knowledge-systems
10. https://www.linkedin.com/pulse/relevance-indian-knowledge-system-present-scenario-sakshi-vermani/
11. https://en.wikipedia.org/wiki/Indian_Knowledge_Systems

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

विशेष अंक
मार्च 2024

ISSN : 0974-3065

इतिहास दर्पण
ITIHAS DARPAN

कलियुगाब्द ५१२५, विक्रम संवत् २०८०
इसवी सन् २०२३

Indian Council of Historical Research Sponsored Two Day National Conference on
Contribution of Marathwada in the Hyderabad Freedom Struggle
Organized by Indraraj College, Sillod 1 & 2 March 2024

अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना की शोध पत्रिका
आपटे भवन, केशव कुंज, झंडेवाला, नई दिल्ली - ११००५५
RESEARCH JOURNAL OF AKHIL BHARTIYA ITIHAS SANKALAN YOJANA
Apte Bhawan, Keshav Kunj, Jhandewala, New Delhi - 110055

॥ नामूलं लिख्यते किञ्चित् ॥

ISSN : 0974-3065

इतिहास दर्पण

ITIHAS DARPAN

विशेष अंक मार्च २०२४

कलियुगाब्द 5125, विक्रम संवत् 2080, ईसवी सन् 2024

Kaliyugābda 5125, Vikrama Saṁvat 2080, i.e. CE 2024

Chief Editor
Susmita Pande

प्रधान संपादक
सुस्मिता पाण्डे

Editors
Ratnesh Kumar Tripathi
Narendra Shukla

संपादक
रत्नेश कुमार त्रिपाठी
नरेन्द्र शुक्ल

अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना

बाबा साहेब आपटे स्मृति-भवन, 'केशव-कुञ्ज', झण्डेवाला, नयी दिल्ली-110 055

AKHILA BHĀRATĪYA ITIHĀSA SAṄKALANA YOJANĀ

Baba Saheb Apte Smriti Bhawan, 'Keshav Kunj', Jhandewalan, New Delhi-110 055

१००	Identity Politics and the Integration of Hyderabad State	Ashutosh Manohar Popate	५९३-५९७
१०१	Historical Note on the Integration of the Princely States	Dr. Shaikh Musak Rajjak	५९८-६०५
१०२	The Role of the Judicial System in the Hyderabad Liberation Movement: A Tribute to Freedom Fighters of Marathwada	DR. RANGANATHAIAH C.B	६०६-६०८
१०३	Forgotten Mutineer - Moulvie Syed Ala-ud-din Hyderi	PRASAD RAO.T	६०९-६०९
१०४	Educational Role of Arya Samaj in Marathwada Mukti Sangram	Dr. Kirti Vikas Varma	६१०-६१३
१०५	Language Politics in Nizam Rule	Dr. Manisha B. Kale	६१४-६१८
१०६	Library Movement In Marathwada Region	Dr.Devidas Eknathrao Dadpe	६१९-६३२
१०७	Hyderabad Freedom Struggle and the Role of Sardar Patel in Integration	Ravi Subhashrao Satbhai	६३३-६३७
१०८	Psychological Dynamics: Marathwada's Impact on Hyderabad's Annexation	Major. Dr. Bhagwat S. Kitekar	६३८-६४८
१०९	The Contribution of Arya Samaj in Marathwada Muktisangram: An Analysis	Dr. Anant N. Shinde	६४९-६५४
११०	Medically important plants used during Nizam Period	Rupali Biradar Vikas Gambhire V. B. Lamb	६५५-६६१
१११	The Role Of Sardar Vallabhbhai Patel In Hyderabad Liberation Moment	Dr. Prakash Babarao Mahajan	६६२-६६६
११२	A Socio-Cultural Analysis of Marathwada under the Nizam Rule	Dr. Gahininath Limbraj Shelke	६६७-६७४
११३	Role of Kalyana-Karnataka in Hyderabad Liberation Movement	Dr. Nalini Avinash Waghmare Dr. Avinash Waghmare	६७५-६८०

Hyderabad Freedom Struggle and the Role of Sardar Patel in Integration

Dr. Ravi Subhashrao Satbhai
Department of History,
A.T.S.P.Mandal's Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya, Ashti
Tal. Ashti Dist. Beed (Maharashtra)
9850488943
ravi7bhai@gmail.com

Abstract:

The Hyderabad Freedom Struggle encapsulates the historical events of 1948 when the princely state of Hyderabad, under the rule of the Nizam, witnessed a significant chapter in its integration into independent India. The Nizam's initial resistance to accede to India prompted tensions and eventually culminated in "Operation Polo," a military intervention to bring the state into the Indian Union. This paper explores the Hyderabad Freedom Struggle, focusing on the pivotal role played by Sardar Vallabhbhai Patel, the Deputy Prime Minister and Home Minister of India.

Sardar Patel, hailed as the "Iron Man of India," employed a strategic blend of negotiation, when necessary, military action to ensure the accession of princely states. In the case of Hyderabad, Patel engaged in diplomatic efforts to persuade the Nizam towards peaceful integration. However, faced with resistance, Patel authorized Operation Polo, leading to the swift defeat of the Nizam's forces by the Indian Army. This paper delves into Sardar Patel's proactive approach in preserving the unity of the newly independent nation, emphasizing the successful integration of Hyderabad as a testament to his pragmatic and resolute leadership during a crucial period in India's history.

Keywords: Operation Polo, Nizam of Hyderabad, Integration of princely states, Indian Union, Diplomacy, Military intervention, Independence, Iron Man of India

Introduction:

The Hyderabad Freedom Struggle of 1948 stands as a significant chapter in the post-independence history of India, marked by the integration of the princely state of Hyderabad into the Indian Union. Governed by the Nizam, Mir Osman Ali Khan, Hyderabad initially resisted accession to India, creating a diplomatic and political impasse. This resistance prompted the intervention of Sardar Vallabhbhai Patel, the Deputy Prime Minister and Home Minister of India, a key architect in the unification of the nation.

This introduction seeks to provide an overview of the historical context

surrounding the Hyderabad Freedom Struggle and outlines the role of Sardar Patel in navigating the complexities of integration. Patel's pragmatic approach, characterized by negotiation and, when necessary, military action, played a pivotal role in shaping the destiny of Hyderabad and preserving the unity of the newly independent India. This paper explores the diplomatic intricacies and the decisive events that unfolded during the Hyderabad Freedom Struggle, shedding light on Sardar Patel's leadership and the successful integration of the princely state into the Indian Union. As we delve into the Hyderabad Freedom Struggle, it becomes evident that the Nizam's reluctance to accede to India posed a challenge to the newly formed nation-state. Sardar Vallabhbhai Patel, commonly known as the "Iron Man of India," emerged as a central figure in addressing this challenge. Patel's reputation for decisive action and unwavering commitment to national unity became the cornerstone of his approach.

This paper aims to unravel the dynamics of the integration process, analyzing Patel's diplomatic initiatives and the ultimate recourse to military intervention in the form of Operation Polo. The Nizam's desire for an independent Hyderabad or potential accession to Pakistan added layers of complexity to the situation, requiring Patel's adept handling.

The success of Operation Polo and Hyderabad's assimilation into the Indian Union underscored Patel's vision and leadership in preserving territorial integrity. Beyond the military conquest, Patel's emphasis on negotiation and consensus-building highlights the nuanced strategy employed to forge a unified India. This exploration will navigate through the intricate interplay of political, diplomatic, and military dimensions during the Hyderabad Freedom Struggle, shedding light on the role of Sardar Patel in shaping the destiny of the nation.

Background:

Hyderabad, under the rule of the Nizam, Mir Osman Ali Khan, was one of the largest and most prosperous princely states during the partition of British India in 1947.

The Nizam initially sought independence but later considered the option of joining Pakistan, leading to a complex and tense situation.

Sardar Patel's Diplomacy:

Sardar Vallabhbhai Patel, as the Deputy Prime Minister and Home Minister, initiated diplomatic efforts to persuade the Nizam to accede peacefully to India.

Patel stressed the importance of national unity and the impracticality of an independent Hyderabad surrounded by Indian territory.

Failure of Negotiations:

Despite Patel's attempts at negotiation, the talks between the Indian government and the Nizam reached an impasse due to the Nizam's reluctance.

Operation Polo:

With diplomatic efforts proving ineffective, Patel ordered "Operation Polo" in September 1948, a military intervention to integrate Hyderabad into the Indian Union.

The Indian Armed Forces swiftly defeated the Nizam's forces, leading to the annexation of Hyderabad.

Sardar Patel's Role in Integration:

Iron Man of India: Sardar Patel earned the title "Iron Man of India" for his resolute efforts in integrating more than 500 princely states into the Indian Union.

Unification Policies: Patel formulated and implemented policies to persuade the rulers of princely states to accede to India voluntarily. His approach included a combination of dialogue, incentives, and, when necessary, the use of force to ensure compliance.

Pragmatic Leadership: Patel's leadership during the Hyderabad integration exemplified his pragmatic and determined approach to maintaining the territorial integrity of India.

His decisiveness in authorizing military action when diplomacy failed showcased his commitment to national unity.

Legacy: Sardar Patel's role in the successful integration of Hyderabad and other princely states solidified his legacy as a key architect of a united and cohesive India.

His contributions continue to be celebrated, and the Statue of Unity, the world's tallest statue, was erected in his honor in Gujarat.

These details offer a more comprehensive understanding of the historical context, events, and Sardar Patel's leadership during the Hyderabad Freedom Struggle and the integration process.

Time Line of Integration: The Hyderabad Freedom Struggle, also known as the Annexation of Hyderabad, took place in 1948 and involved a series of events leading to the integration of the princely state of Hyderabad into the Indian Union. Here is a timeline of key events during the Hyderabad Freedom Struggle:

August 15, 1947: India gains independence from British rule.

September 17, 1948: Operation Polo begins as Indian Armed Forces enter Hyderabad to integrate the princely state into India.

September 18, 1948: The Indian Army swiftly advances, leading to the surrender of Hyderabad's military forces.

September 18-19, 1948: Nizam Mir Osman Ali Khan formally surrenders, marking the end of the princely rule in Hyderabad.

September 23, 1948: The Military action officially concludes, and Hyderabad is officially annexed by India.

November 24, 1949: The State of Hyderabad is formally integrated into the Indian Union.

1950:

Sardar Vallabhbhai Patel, the key architect of the integration, emphasizes the importance of national

unity during the integration process. The Hyderabad Freedom Struggle was relatively brief compared to other princely state integrations, but it was a crucial event in post-independence India. The swift military action and successful integration of Hyderabad highlighted the determination of the Indian government, under the leadership of Sardar Patel, to ensure the territorial integrity of the newly formed nation.

Conclusion:

The Hyderabad Freedom Struggle of 1948 stands as a pivotal moment in the post-independence history of India, marking the integration of the princely state of Hyderabad into the Indian Union. The events surrounding this struggle underscore the diplomatic and strategic acumen of Sardar Vallabhbhai Patel, the "Iron Man of India," and the determination of the Indian government to maintain national unity.

Sardar Patel's pragmatic leadership was instrumental in navigating the complexities of the Hyderabad integration. His attempts at peaceful negotiation reflected a commitment to diplomacy, yet faced with the Nizam's resistance, Patel decisively authorized Operation Polo. The swift military action demonstrated not only the might of the Indian Armed Forces but also Patel's resolute dedication to preserving the territorial integrity of the newly independent nation.

The successful integration of Hyderabad showcased Patel's unifying vision for India. His legacy as a statesman who orchestrated the accession of over 500 princely states endures, solidifying Patel's reputation as a key architect of a united and cohesive India. The Hyderabad Freedom Struggle serves as a testament to the efficacy of Patel's unification policies, emphasizing the importance of dialogue, incentives, and when necessary, decisive military intervention.

In retrospect, the Hyderabad Freedom Struggle remains a critical chapter in India's journey toward a unified and sovereign nation. Sardar Patel's role in this integration process echoes through history, reminding us of the challenges overcome and the vision required to shape a diverse nation into a cohesive whole. The legacy of Patel's leadership continues to inspire discussions on diplomacy, unity, and the collective strength of a diverse and pluralistic India.

References:

1. Balraj Krishna, Sardar Vallabhbhai Patel, India's iron man, Rupa Publications, New Delhi, 2012
2. Narendra Luther, Hyderabad: A Biography: A Biography (Revised and Updated Edition), Oxford University Press, 2012
3. Ramachandra Guha, India After Gandhi, Pan Macmillan, New Delhi, 2011

4. V.P. Menon, Integration Of The Indian States (Rev Edn), Orient BlackSwan, 2014
5. V.P. Menon, The story of the integration of the Indian states (First ed.)., Longmans Green and Co., Bangalore, 2019.
6. https://www.inc.in/congress-sandesh/tribute/sardar-patel-and-integration-of-states
7. https://www.indiafacts.org.in/sardar-patel-emotional-intelligence-integration-indian-states/
8. https://www.iipa.org.in/cms/public/uploads/523431654509498.pdf
13.
9. https://mgcub.ac.in/old_website/pdf/journals/mgcujss_1-1_april-september_2019-50-60.pdf
10. https://frontline.thehindu.com/cover-story/patels-communalisma-documented-record/article23559347.ece
11. https://timesofindia.indiatimes.com/readersblog/let-there-be-light/the-myth-of-sardar-patel-unifying-india-1496/
12. https://sardarpatel.nvli.in/time-lines/accession-integration-unification

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-5 Issue-5

INTERNATIONAL JOURNAL of ADVANCE and APPLIED RESEARCH

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

International Journal of Advance And Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.5 Issue-5 Mar- Apr 2024

International journal of advance and applied research (IJAAR)

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

Bi-Monthly

Volume-5 ***Issue-5***

Published by:
Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India
Website: https://ijaar.co.in
Submit Your Research Paper on Email

Regular Issue: 2013ijaar@gmail.com **Special Issue:** ijaar2022@gmail.com
For Publication Call On - **8888454089**

Chief Editor
P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India
Email: *editor@ijaar.co.in* ***Mob-*** *8624946865*

Editor

Dr. Sopan Nimbore **Dr. Babasaheb Mutkule** **Dr. Sakharam Wandhare** **Dr. Rajaram Sontakke**

Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya Ashti

Co-Editor

Dr. Ravi Sathbhi **Dr. Mangesh Shirsath** **Dr. Suhas Gopane**

Editorial & Advisory Board

Dr. S. D. Shinde **Dr. M. B. Potdar** **Dr. P. K. Pandey**
Dr. L. R. Rathod **Mr. V. P. Dhulap** **Dr. A. G. Koppad**
Dr. S. B. Abhang **Dr. S. P. Mali** **Dr. G. B. Kalyanshetti**
Dr. M. H. Lohgaonkar **Dr. R. D. Bodare** **Dr. D. T. Bornare**

Editorial & Advisory Board

Prof. Jainnulla Pathan **Dr. Rajaram Sontakke** **Dr. Dattatray Munde**
Dr. Abhay Shinde **Dr. Sunil Mutkule** **Prof. Shubhangi Khude**
Dr. Santosh Wangujare **Dr. Bhagawan Waghamare** **Dr. Ramesh Bharudkar**
Prof. Jitendra Ralebhat **Prof. Baban Ukale** **Prof. Anant Khose**
Prof. Rajendra Karande **Prof. Sagar Sangale** **Prof. Amol Dongare**
Prof. Niwrutti Nanwate

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

28	Indian Knowledge System & Its Connection to Modern India **Ravi Subhashrao Satbhai**	95-97
29	Innovation and Excellence: Decoding the National Education Policy 2020 in Higher Education **Dr. Pravin Sonune**	98-100
30	Socio-legal prospective of Children and Women's Rights in India **Deoyani Vasantrao Nikam**	101-103
31	Yield of black gram (Vigna mungo L.) as influenced by growth regulators and nutrient spray **Y. M. Waghmare, S. P. Thakare, S. D. Maindale**	104-107
32	Reservation Policy and Recent Trend in India **Dr. Kamble C. N.**	108-110
33	Indian Knowledge System and Its Connection to Modern Times **Nita D. Wandhare**	111-112
34	Public Ration: Distribution System and Expenditure in Maharashtra State **Dr. Mangesh Shirsath**	113-115
35	Social Reforms in India **Dr. Sakharam Maruti Wandhare**	116-120
36	Transformation of India reflected in Indian English Novel: A Study **Dr. Pramod Machhindra Nil**	121-123
37	Analysis of Cryptocurrency **Mr. Rahinj Mangesh Balkrishna**	124-126
38	Green Chemistry in Day to day Life **Dr. Ganesh V. Shitre, Mr. Parmeshwar R. Shendge**	127-129
39	Optimization of phosphate solubilizing ability of Bacillus megatarium and its effect on growth attributes of groundnut and soil phosphorus availability **Mr. Solanke M. B.**	130-137
40	Transformation of India As Reflected In Literature **Dr. Abhay Balbhim Shinde**	138-140
41	Climate Change and Its Impact on Maharashtra **Dr. Sopan Raosaheb Nimbore**	141-145
42	"Green Economy In India" **Dr. Ugale Ashwini Sandip Abasaheb Kakade**	146-147
43	Outdoor Advertising Channels:Improving or impairing life **Surana Sachin Subhashchand, Dr. Patil Hansraj Madhukar**	148-151
44	Portrayal of Contemporary Issues in Thomas Hardy's Novels **Prof. Ranshing Pratidnya Ramdas**	152-153
45	"Online Banking System: Challenges and Opportunities" **Dr. Babasaheb N. Mutkule**	154-156
46	Psychological Analysis of Child Marriage **Dr. Amit Hukumchand Raut**	157-159
47	Study on impact of Emotional Intelligence on Locus Control of Junior College Students **Sulabha Lalsare**	160-164
48	Rural Development through Panchayat Raj Institution in India **Dr. Shobha S. Kanni, Dr. Y S Vaggi**	165-167
49	To study of HRM: Evolution, Function and Objectives **Dr. Babasaheb N. Mutkule, Mr. Devidas N. Khedekar**	168-171
50	An Overview of the Role of Technology in Human Resource Management in Present Era **Dr. Phole Kamal Bhaurao**	172-173
51	Impact and Challenges of Goods and Service Tax in India **Dr. Suhas Gopane, Dr. Dilip Borade**	174-176
52	Green Revolution and Economic Diversification **Dr. Gajendra B. Dhawale**	177-179
53	Role of Librarian in the Digital Age **Dr. Mutkule Sunil Ashurba**	180-182
54	Concept of Good Governance **Dr. Bhagwan Shankarrao Waghmare, Dr. Sanjay Kisan Bhalerao**	183-185
55	Overviews: India's Foreign Policy **Dr. Nitin Aaher, Shaikh Badshah Usman**	186-188
56	Medicinal Perspectives: Synthetic and Characterization of 1, 2, 4-Triazole, 4-Oxidiazole and 4-Oxaazolidinones **Kushal R. lanjewar, Mahesh K. Gaidhane, Ajay M. Ghatole, Pravin K. Gaidhane, Meghasham N. Narule and Kishor M. Hatzade**	189-198

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 5 Mar- Apr 2024

Social Reforms in India

Dr. Sakharam Maruti Wandhare
Head, Department of History, Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya Ashti
Corresponding Author - Dr. Sakharam Maruti Wandhare
Email: smwandhare123@gmail.com

Intoduction:-

The greatest social reform with which Roy's name will be permanently associated is the abolition of the cruel practice of 'Sati'. He through writings showed that the sacred books of Hindus did not sanction Sati and appealed to the reason, humanity and compassion of the people. The rite of Sati was the most furious social evil in the eighteenth and early nineteenth country. The Sati practice was prevalent in the Hindus society since a long time past. The highest ideals for a woman with in the Indian culture are virtue, purity and allegiance to her husband. From this tradition stems the custom deceased husband as a proof of her loyalty. Self-immolation of woman is known as Sati . the original meaning "Sati" was defined as a woman "true to her ideals". A pious and virtuous woman would receive the title of "Sati". Sati was derived from the ancient India language term Sat, which means truth. Sati has come to signify both the acts of immolation of widow and the victim, rather than its original meaning of "virtuous woman". The term "sati" is always associated with the Hindu goddess sati. In the Hindu mythology, Sati was the wife of lord Shiva who consumed herself in the holy pyre. She did this is response to her father's refusal to invite Shiva to the assembly of the Gods. She was so mortified that she invoked a yogic fire and was reduced to ashes. The act of sati probated the belief that if a widow gives up her life for her husband, she will be honoured. Socially the act of Sati played a major role in determining the true nature of a woman. Roy concluded that such an act would be deliberate female murder. Another interesting point which has been raised by Raja Rammohan Roy was that that willful murder had a limited practice in a small part of Hinduism. So, it could not be the custom of the country. For orthodox Hindus, the real reason behind this was their moral and intellectual inferiority and social and legal disabilities, as they passionate and they do not possess virtuous knowledge. By sacrificing herself a widow saves herself from the cruel existence of widowhood and ends the threat she possessed for society. She is considered a member of society who has unrestrained sexual vigor and thus may harm society with immoral act. A widow was seen as having irrepressible sexual power and could be a danger to her society.

A widow was not allowed to remarry, nor was she able to turn to religious learning and hence lived a black and barren life. The pain that Sati endures on the pyre was less painful of an experience than the torture she must endure emotionally. She was separated from social world of the living and considered to be "cold sati". She was only allowed to wear rags and was treated polluted being. In 18112 Roy witnessed his beloved sister-in-law widow of his elder brother Jagmohan Roy being burned alive on her husband's funeral pyre. This incident shook his mind. This personal experience thus termed as a fuel for his activities against the evil social custom of sati. He was the first Indian to protest from against this custom and strictly opposed it.

He concentrated on complaining against the practice of woman dying as Sati. He advocated that this was completely against the women's right to live in the society as a human being. In spite to protest from orthodox Hindu, he carried on his propaganda against the custom.

The activity which will be linked all time with his achievements was the abolition of Sati. He out of his anxiety and shame, with his tireless efforts and zeal abolished the evil practice of Sati. Historically as early as in 1772, that Sati custom came into the notice of the British Government, but they were reluctant up to 1812. In 1813, they promulgated regulations relating to Sati. But the orthodox circles were in favour of retaining the evil practice of Sati in the society. That appeal was made by the learned scholars and the educated leaders of the Hindu society. Roy maintained that observance of rites and rituals ignoring the true Hindu scripture was prevalent in our society and one horrible dominant ritual suicide under the cloak of religion was the practice of Sati. That practice was predominantly prevalent among upper caste Hindus. One of the various causes behind such willful deliberate murder was the self-interests of the Brahmins. The Brahmins knew that in that rite, they had their comfort and happiness, they used to make misinterpretation of the Hindu texts, and knowing fully that Sati was not mentioned in the Hindu Shastras, they continued its propaganda for their self-interests and happiness.

On 4 December 1829, Lord William Bentick, the Governor General of India passed theSati Regulation Act was passed, banning Sati as a

punishable criminal offence. Not only that but also the act prevented any person from experiencing or aiding to the sacrifice of a Hindu widow. The Act further proposed that whether the widow was willing or not and whether she had requested for self-immolation or not did not matter here. Under no circumstance, such willful deliberate murder would be considered as legal as it was detrimental to the feelings of human nature and therefore could not continue in the name of religion. The prohibitory regulation banned Sati as an imperative duty and mentioned that any person indulged or involved in such a practice would be considered as guilty as the practice of Sati was unlawful in the eyes of any man with common intelligence and humanity. Raja Ram Mohan Roy also opposed child marriage and supported widow remarriage. The abolition of Sati is one of the most significant turning point is the social History of modern India.His aim was the creation of a new society based on the principles of tolerance, sympathy and reason, where the principles of liberty, equality, and fraternity would be accepted by all, and where man would be free from the traditional shackles which had enslaved him for ages. He yearned for a new society which would be cosmopolitan and modern.

Widow Remarriage:

According to Hindu customs, a marriage is indissoluble even after the death of one's husband. Monogamy was prescribed as an essential condition to preserve the chastity of women. Serious restrictions were imposed on widows who had lost their husbands lest should they go wrong, the most serious being the denial of freedom to re-marry. While widow-marriage was prevalent among the Hindus in the ancient times, gradually it was abandoned and came to be regarded as a sin. The forced celibacy of widows became a strict social custom which few could dare to defy. Society imposed the duties on widows as prescribed in the Manusamhita. It was one of the most severe codes of conduct which the widow was required to observe in accordance with semi-religious injunctions A widow had no right to marry. Her life was adjusted to a formal routine of fasting, devotion, prayer and pious work. Through the centuries, such became the lot of the Hindu widow. In normal cases, the austere celibacy of the widow was no social evil. But the real trouble arose with the spread of the evil of child-marriage and with the consequent increase in the number of child widows. For them, the laws of widowhood constituted a code of tyranny. The position of child widow was most pathetic particularly among the higher castes. The treatment of widows varied from place to place and also according to their age. Old widows had an established place in the Hindu Joint family. They commanded respect and played the role of counselors in domestic matters to their younger relations. It was the younger widows who suffered miseries and humiliations so frequently. People regarded their persons as inauspicious of even ominous. They deserved neither sympathy nor pity from men. Extreme ignorance also led people to believe that young widows were responsible for family misfortunes.

Arya Samaj on Widow Remarriage:

The AryaSamaj not only sought spiritual reorganisation of the Indian psyche, it also worked towards abolishing various social issues. The issue of women emancipation was an integral part of agenda of AryaSamaj's social reforms AryaSamaj vehemently condemned dowry system, polygamy, purdah system, child marriage and practice of Sati etc. Primary among these were widow remarriage and women education. Associated with the evil practice of child marriage was another serious problem of large number of Hindu widows. Swami Dayananda advocated honour and respect for women, yet initially, he did not favour the widow remarriage. He suggested Niyoga (temporary union between man and woman to beget child) in place of remarriage for both sexes. Swami Dayananda made this provision mainly to allow the widows and widowers bear children in certain well defined condition. Not only this, he allowed even married women (whose husbands were alive) to have Niyoga, if their husbands were impotent. The AryaSamaj movement created greater consciousness and awareness for the approval of widow remarriage. Sami Dayananda's views on widow remarriage, Dharmatatva, writes ,"If a widow wants to remarry, she should be allowed to do so, There were two categories of widows in those days, first, who became widows in their childhood and never had sexual intercourse with thei husband; and secondly, who became widows after having matured as woman.

Aryas preached widow remarriage and AryaSamaj branches of Kohat, mritsar and Lahore organized hundreds of widow remarriages. Census Report of 1911 recorded: " TheAryaSamaj has done a good deal towards encouraging widow remarriage and discouraging child marriage. It is due to the influence of AryaSamaj and other similar reform societies that the ideas above mentioned have permeated the Hindu society at large with the exception of the more orthodox. Though, widow remarriage s were not held in large numbers at that time, yet this Satyarth propaganda by the AryaSamaj movement created a psychological revolution in society. Role of Ishvar Chandra Vidyasagar One of the evils that plagued nineteenth-century Bengali society was widow remarriage. His diligent effort for the legalization of widow marriage ultimately paid off in 1856 as the British colonial administrators drafted widow marriage into law.

Abolition of Caste System:

In India, the caste system developed and is prevalent since ancient times and it remains a great thorn and mystery in the flesh of mother India. It is believed to have been adopted by the Brahmins to express their superiority and to maintain it. RammohanRoy's Views on the Caste System. Roy also emphasized more on caste system which was dominantly prevalent in the society during those days. He strongly opposed the barrier of caste system. He felt pity on this heinous social evil. He took more care on the divisive nature of the caste system and its harmful effects on the social and political life in India. According to him social and political problems were inter-linked. Raja Ram Mohan Roy's strongest objection to the caste system was on the grounds that it fragmented society into many divisions and subdivisions. Caste divisions destroyed social homogeneity and the integrated texture of society and weakened it politically. "Raja Ram Mohan Roy felt that India has been the ground of foreign invaders on account of the existence of the caste system. Raja Ram Mohan Roy always opposed caste system and never fear to argue against it. According to him, the quality of man was resolved by his character and attainments. "He felt it very much that Indian progress was so slow because of the rigid caste system which kept man separate from man, sect from sect, province from province. He clearly saw that with a rigid caste system, national unity could not be achieved and political emancipation would always remain distant". Raja Ram Mohan Roy was fully against this vital evil and was the first man to destroy the roots of caste system. "He wanted to form caste and creed and those ills of recent growth, which he wanted to counter by means by synthesis of the Eastern and Western idealism. He was equally vocal in the abolition of the caste system. He considered the caste system in the society, responsible for causing the degradation and degeneration of the society, and the causes of disunity and sectarian bias.

Infanticide:

Another horrible and cruel rite particularly among the Bengalis and Rajputs was killing their infant daughter at birth, taking female children to a great economic liability. Some socially backward tribes followed the practice of killing their infant daughters at their birth. Maharaja Dalip Singh, son of Ranjit Singh, mentions that," He had actually seen when he was a child at Lahore, his sister put into sack and thrown into the river. Destruction of female children at their birth was not a common custom. But its worst aspect was that it was practiced secretly. The reasons for infanticide varied. It was primarily due to economic cause, veiled by ignorant pride. They killed their infant daughters as it was imperative to spend large sums of money for the marriage of a daughter. The methods of killing the infants were extremely barbaric. At many places the child was destroyed immediately after birth by filling the mouth with cow dung or by immersing the head in cow's milk or by coiling the umbilical cord around the face. These are the cruelties associated with the custom.

Enlightened British and Indian opinion was unanimous in condemning infanticide. When persuasion alone could not help, in Bengal Regulation XXI of 1775 and III of 1804 declared infanticide illegal and equivalent to committing murder as a precautionary measure, the Government of India passed an Act in 1870, making it compulsory for parents to register the birth of all babies and providing for verification of female child for some years after birth.

Untouchability:

Untouchability is a unique Hindu social institution which emerged in the remote past. The so-called untouchables have been suffering the stigma of untouchability followed by servitude, illiteracy and grinding poverty. Due to its serious adverse effects on the Indian society in general and the untouchables in particular, it has been vehemently opposed by many sensible persons including saints, social reformers and political leaders in the past. Previously, it was given to understand that untouchability had religious sanction. Thus it has lost its religious sanction. Swami Vivekanand, B.G.Tilak, V.D.Savarkar,Swami Chinmayananda,Golwarkar Gwuji and many others refuted the custom of untouchability and interpreted the religious text soas to suit the principle of equality and Hindu fraternity. Swami Dayananda on Untouchability.

Swami Dayananda was deeply perturbed by the attitudes of Orthodox Brahmins towards the depressed class of the Hindus, known as Dalits, Outcaste or Untouchables. They were not allowed to enter Hindu temples, homes and Brahman rituals. They were prohibited to fetch water from the village wells. Their children were not allowed to study in the village school with other children. Swami Dayananda was first to declare equal rights for lower caste, the right for education, right for reciting Ved mantras, right for inter-dining, right for marriage and right to fetch water from common wells. Swami Shraddhanand (formerly known as LalaMunshi Ram) spent his whole life for the uplift of the lower class. This cause was taken up by Mahatma Gandhi and the Congress Party during freedom movement. . Thanks to Swamji that in 1950, The Indian Constitution adopted to provide equal social, religious and Cultural rights to the Dalits or Harijans. Since its inception, AryaSamaj has been fighting an uncompromising fight against untouchability.

Against Child Marriage:

Child marriage was one of the social evils which captured the attention of progressive minded people in India in the nineteenth century. For a considerable period in ancient Hindu history, there was perhaps no system of early marriage though there were probably exceptions to the rule. But by the time of Manusamhita the custom had already becomes so familiar that the marriageable age for girls had been prescribed as twelve or even eight. Gradually, early marriage became an established custom. By giving them in marriage before they were of proper age, people felt assured that society would retain its moral purity. Child marriage produced many side evils in the lowest and most ignorant strata of society, according to the depth of their economic misery, parents could sell away their child daughters as bride to those who could afford to meet their demands. The difference in age between the bride and the bride-groom was of no account. The greatest evil arising out of child marriage was the growing number of child-widows. Swami Dayananda on Child Marriage.

The evil of child marriage was responsible for a larger share of .deteriorating the society. Swami Dayananda launched a long crusade against the evil custom of infant marriage as it was the cause of many miseries. In his SatyarthPrakash, he wrote," Down into the depths of misery sinks that country where in the people do not practice brahmacharya. Nor acquire knowledge, where early marriage and marriage between the unsuitable." He suggested the ideal time for the marriage of a female from 16 to 25 years and for a male from 25 to 48 years. Apart from the physical grounds, he also condemned child marriage as anti-Vedic. The AryaSamaj lent its powerful support to the passing of the Child Marriage Restraint Act (commonly called the Sarda Act) in the teeth of bitter opposition from an influential section of orthodox Hindus. Ishwar Chandra Vidyasagar .Vidyasagar felt that the practice of child marriage is the main cause of other social evils related to women of India. He demanded the need for a special law to save the child wife from physical suffering and harassment at the hands of the husband. In 1846, when the Law Commissioners drafted the Indian Penal Code, decided to extend the penalties of rape to husband who consummated marriages with underage wives. First, this issue from the Indian side was raised by Ishwar Chandra Vidyasagar who took this issue through his writings. As a result, the government, in 1850 , decided 10 years as the age of consent for sexual consummation with girl children whether married or unmarried and offender was considered rapist and was punishable under Section 376 of the Indian Penal Code of 1860. He continued his efforts in 1870s and 1880s which included the revisal of marriage customs of BrahmoSamaj in Native Marriage Act II of 1872.

Rights of Women:

Women comprise of nearly fifty percent of the total population but occupies a very low status in medieval and early modern society in India. Lack of educational facilities, child marriages, prohibition of widow remarriages, prevalence of Devadasi system etc; were some of the social factors responsible for the low status and misery of women who were reduced to the position of glorified slaves. The women of weaker sections and low strata of society enjoyed comparatively more freedom since both husband and ife had to work to earn their livelihood, but their general condition was no better. Social barriers, conservatism and female ignorance reigned supreme. Their economic condition was pitiable. Therefore, the crusade for the emancipation of women became the first objective the social reform movement, in the nineteenth-century.

Roy on Rights of Women .

Raja Ram Mohan Roy was a champion of women's rights in India. He laid the foundations of the women's liberation movement in this country. He revolted against the subjection of women and pleaded for the restoration of their rights. The condition of the Hindu women in those days was very pitiable. They were subjected to different kinds of injustices and deprivations. According to Roy, the root cause of the all-round deterioration of Hindu women was the complete denial of their property rights. The utter helplessness and humiliation of the Hindu widow was one of the major reasons that prompted the inhuman practice of Sati. Prior to the enactment of Sati Regulation Act, the ancient Hindu lawgivers such as Yagnyawalakya, Narad, Katyayana, Brihaspati and others gave the mother the right to have an equal share with her sons in the property left by her husband so that they could spend remaining life happily and independently; and the daughter to have one-fourth of the portion which a son could inherit in the property left by the father.

Conclusion:

The reform movements were able to create social consciousness among the Indians during the nineteenth century. Social reformers like Rajaram Mohan Roy, Ishwar Chandra Vidyasagar, MahadevaGovindaRanade, BehramjiMalabari raised their voices against the prevailing practices and social customs affecting women's life adversely such as the practice of sati, female infanticide, plight of the widows, child marriage, polygamy etc. Rajaram Mohan Roy championed the ban on the practice of sati in 1829. Ishwar Chandra VidyaSagar took up the cause of widows and started a movement for widow remarriage resulted in Hindu Widow Remarriage Act of 1856. But this act denied them the right to their husband's and family's property. It met with strong opposition from Bengali

orthodoxy. It has rightly been observed by NiveditaMenon that movements, as well as the resistances to such reforms were decisively shaped by the colonial encounter. Prominent sections of the bourgeoisie had an intend to reform what the colonial discourse presented as primitive and barbaric aspects of the Hindu society, while the resistance came from revivalist nationalists who challenged the colonial interventions into the Indian tradition.

On the other hand, Vina Mazumdar has observed that 19th century social reform movement was as keen to imbibe western progressive and democratic values as it was to re-establish the past glory of Indian society. The urge to change and yet to root this change in one's indigenous culture was natural to a society that has experienced the trauma of colonialism. 77 The movement was not seriously concerned with the question of gender equality. Reforms were restricted by the value system and did not take up the cause of women emancipation seriously. The movement brought in some minor changes and no drastic change in the position of women was brought in. But it is considered as the movement that laid the foundation for women's movements that followed later. All these movements laid stress on rational understanding of social ideas and encouraged a scientific and humanitarian outlook. The reformers felt that modern ideas and culture could be best imbibed by integrating them into Indian cultural streams. These movements looked for social unity and strived towards liberty, equality and fraternity.

References:

1. Iqbal Singh; Rammohun Roy A Biographical inquiry into the making of modern India.
2. Bipin Chandra;Modern India, NCERT, New Delhi, 1990.
3. Majumdar, J.K; Raja Rammohun Roy and Progressive Movements in India. Vol I.
4. Ravinder Kumar; Essays in the Social History of Modern India, New Delhi, 1983.
5. Ravinder Kumar; Essays, op. cit.
6. Dhanpati, Pandey; Builders of Modern India , op. cit.
7. Phule; BrahmanancheKasab, inKeer and Malshe (eds.) Mahatma PhuleSamagraVangmaya, 1869

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

IJMRT

Volume -5 , Issue 1 (Jan 2024)

Special Issue on Climate Change Resilience : Innovative Trends In Education Leading To Atmanirbhar Bharat

International Journal of Multidisciplinary Research and Technology

ISSN 2582-7359

Peer Reviewed Journal

Impact Factor 6.325

Published By

Taran Publication

CamScanner

JOURNAL DETAILS

Name of Journal	**International Journal of Multidisciplinary Research and Technology**
e-ISSN	**2582-7359**
Subject	**Multidisciplinary**
Publisher	**Taran Publication**
Impact Factor	**6.325**
Website	**www.ijmrtjournal.com**
Contact Number	**8950448770, 9996906285**
Country of Publication	**India**
Editor-in-Chief	**Dr. Mandeep Kaur & Dr. Indrajeet Ramdas Bhagat**

CS CamScanner

180.	**जागतिक तापमान बदल आणि ग्रंथालये** *मोहन दत्तात्रय महाडिक, डॉ. राजकुमार हिरामण थोरवे*	818
181.	**आरोग्य आणि योग एक चिंतन** *प्रा.डॉ. प्रशांत मेहेर*	822
182.	**बदलते वातावरण आणि साहित्य यातील ग्रंथालयाचे योगदान** *श्री.विजय तात्यासाहेब जाधव, डॉ.राजकुमार हिरामन थोरवे*	826
183.	**जागतिक वातावरण बदलाचा भारतावर होणारा सर्वंकष परिणाम** *डॉ.गोंदकर तुकाराम दत्तात्रय*	830
184.	**पर्यावरण संरक्षण आणि पर्यावरण शिक्षण काळाची गरज** *प्रा.डॉ. तात्या बाळकिसन पुरी*	834
185.	**पर्यावरण बदल आणि शेतकरी आत्महत्या** *प्रा. डॉ. भोसले एस. ई.*	838
186.	**जागतिक हवामान व आदिवासी ग्रामीण भागातील कृषी क्षेत्रावर झालेला बदल** *प्रा.भास्कर गोतीस,* डॉ. सखाराम वांढरे	841
187.	**पर्यावरणातील प्रदुषणाचे समस्या एक समाजशास्त्रीय अभ्यास** *प्रा.लक्ष्मण बापुराव नैताम*	846
188.	**बीड जिल्ह्यातील स्थलांतरी ऊसतोड कामगार कुटुंबाचा समाजशास्त्रीय अभ्यास** *प्रा. डॉ. यादव घोडके*	850
189.	**जागतिक हवामान बदलाचा आदिवासींच्या विकासावरील परिणाम** *प्रियंका जालिंदर चव्हाण, डॉ. चंद्रशेखर काशिनाथ तळेकर*	859
190.	**बदलत्या हवामानानुसार बदलते आदिवासी लोकजीवन** *श्री. दत्तात्रय गणपत शिंदे, प्राचार्य डॉ. भाऊसाहेब विठ्ठलराव गमे.*	863
191.	**नयी शिक्षा निती तथा आत्मनिर्भर भारत** *शेळके जगदीश भाऊसाहेब, डॉ. जोशी राधाकृष्ण लक्ष्मीकांत*	868
192.	**नयी शिक्षा नीति तथा आत्मनिर्भर भारत** *प्रा. डॉ. गुलाबराव विठोबा मंडलिक*	871

CS CamScanner

International Journal of Multidisciplinary Research and Technology
ISSN 2582-7359, Peer Reviewed Journal, Impact Factor 6.325
www.ijmrtjournal.com

जागतिक हवामान व आदिवासी ग्रामीण भागातील कृषी क्षेत्रावर झालेला बदल

प्रा.भास्कर गोतीस
संशोधक विद्यार्थी
पद्मभूषण वसंतदादा पाटील महाविद्यालय
पाटोदा जि.बीड ता. आष्टी जि.बीड

डॉ. सखाराम वांढरे
मार्गदर्शक
बी.डी.हंबर्डे महाविद्यालय,आष्टी

प्रस्तावना :-

स्वातंत्र्य मिळून ५ दशके झाली आहे. तरीही आदिवासी क्षेत्रातील शेतकरी अजूनही क्कोसो दूर असल्याचे दिसून येते.औद्योगिक वाढ ही नोंद घेण्याजोगी झाली तरीही देशातील ६३ % जनता ही अजूनही जगण्यासाठी शेती उत्पादनावरच अवलंबून आहे. भुदास किंवा वेठबिगारी सारखी पद्धत पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी भागात विसाव्या शतकाच्या ६ व्या दशकापर्यंत चालू होती. जमिनीची मालकी शेठ , सावकार, भांडवलदार व जमीनदार यांची होती. जमिनीच्या दिलेल्या तुकड्यावर पूर्वीचा ठाणे जिल्हा तथा नवनिर्मित पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी आपल्या उदरनिर्वाहासाठी मिळालेल्या जमिनीवर विसंबून होते. शेतजमिनीच्या मालकी हक्कांच्या नियमावलीत बदल झाले आहेत. किसान सभेच्या माध्यमातून झालेल्या चळवळीतून जमिनीचा हक्क आदिवासी शेतकर्यांना मिळाला. तसेच भाडोत्री जमीन कसणारे मालकी हक्काची वाटचाल खाजगी करण्यात आली आहे.

१९६० सालापासून शेती उत्पादन हे मुख्यतः बाजाराच्या मागणीनुसार वाढीस लागले. शेती उत्पादनावर अवलंबून नसलेल्या आर्थिक चळवळी ग्रामीण भागात जोर धरू लागल्या. या कालावधीत शहरी आणि ग्रामीण यांची विभाजनरेषा अस्पष्ट झाली. एवढेच नव्हे तर ग्रामीण समाजाची रचना, त्यांची वर्गवारीचा सारासार विचार करण्याची वृत्ती यात विशेष फरक पडला.

शेती उत्पन्नावर अवलंबून असणाऱ्यांचीसुद्धा त्यांच्या शेतजमिनीशी असणाऱ्या मालकी हक्काच्या व कसणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या संबंधानुसार वर्गवारी करण्यात आली. जसे की, फक्त जमीन- मालक, देखरेख करणारे, स्वतःची जमीन स्वतः कसणारे, करण्यासाठी घेणारे, जमीनमालक नसलेले शेत कामगार, स्थानिक बोलीमध्ये त्यांचा उल्लेख 'किसान' किंवा 'खेडूत' होतो. खेडूत म्हणजे जमीन कसणारा. एका बाजूने स्वतःची थोडी जमीन असणारे - एकत्र कुटुंबातले शेतकरी आणि स्वतः कष्ट करणारे - असे शेतकरी येतात; तर दुसऱ्या बाजूने पूर्णवेळ शेतीवर अवलंबून असणारे - यामध्ये मालकीची शेतजमीन नसणाऱ्यांचा तसेच देखरेख करणाऱ्या इतर शेत माजुराचाही समावेश होतो.

शेतीवरील ग्रामीण जनता आणि कामगार यांच्या एकत्रीकरणात काही अडचणी दिसतात. सध्याच्या काळात शेतमजूर हा एकाच मालकाचा सर्व काळ नोकर नसून काळाच्या ओघात बदलत्या वातावरणामुळे शेतीपुढे असंख्य समस्या असल्याने शेती अडचणीची ठरत आहे. आदिवासी बहुल भागामध्ये बदलत्या पर्यावरणीय परीस्थितीनुसार आणि औद्योगिकीकरण तसेच दळणवळणाच्या सुविधा नसल्याने शेती व्यवसायावर परिणाम झाला आहे.

महत्वाचे शब्द :- वेठबिगार, खेडूत, भुदास.

संशोधनाचा उद्देश :-

१] हवामान बदलाचा आदिवासी कृषी क्षेत्रावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

CS CamScanner

२] आदिवासी भागातील शेतकऱ्यांच्या जीवनावर हवामान बद्दलच्या बाबींचा अभ्यास करणे.

३] पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी कृषी जीवनाचा अभ्यास करणे.

संशोधनाचे गृहीतके :-

१]जागतिक हवामान बदलाचा आदिवासी भागातील कृषी क्षेत्रावर परिणाम झाला आहे.

२]आदिवासी शेतकरी अजूनही शेती विकासापासून दूर आहे.

१) भुदास कालीन शेती :-

भूदास पद्धत अर्थात वेठबिगर पद्धतच होती. आदिवासीच्या जमीन लुबाडल्यानंतर जमीनदाऱ्यांनी त्यांना भुदास केले. त्या भागात भुदास मूळ वेठबिगार होते.जमीनदाराने त्यांच्या ताब्यातील लागवडीखालील जमिन दोन विभागली होती. सर्वात सुपीक जमीन वैयक्तिक कसण्यासाठी स्वतःकडे ठेवली होती. तर कमी प्रतीची जमीन आदिवासींना खंडाने दिली जात होती.शिवाय जमीनदाराने स्वतःसाठी राखून ठेवलेली जमीन आपल्या अवजारांनी व श्रमाने आदिवासींना फुकट कसावी लागत होती. कुळांना जमीनदाराच्या जमिनीत प्रथम नांगरणी, लावणी, कापणी व मळणी करण्याची जबरदस्ती केली जात होती. श्री सिमिंग्टन या भागातील कुळ पद्धतीचे प्रमाणे वर्णन करतात की, जमीनदार बहुतेक जमिनी त्यांच्या ताब्यात ठेवतात व कमी प्रतीची जमीन वेठबिगार यांच्या कडून करून घेत होती. अशा प्रकारे शेतीच्या हंगामाच्या महत्त्वाच्या काळात पाऊस पडत असताना शेतकऱ्यांना जमीनदाराच्या जमिनीवर हजर राहणे भाग पाडले जाते होते. खंडाने घेतलेल्या त्यांच्या शेतावरील काम पुढे ढकलले जाते होते.त्यामुळे त्याच्या पिकाचे मोठ्या प्रमाणावर नुकसान होते असे. या भागातील वेठबिगार पद्धतीमध्ये भुदास पद्धतीच्या शोषणाची सर्व वैशिष्ट्ये होती. शिवाय आणखी काही असे होते की, त्यामुळे भुदास पद्धतीपेक्षा वेठबिगार पद्धत ती फार भयानक बनली गेली''१.

भुदास पद्धतीच्या काळात शेती व्यवस्थेची मुख्य वैशिष्ट्ये होती की, कुळ शेतकरी जमीनदाराच्या जमिनीवर कोणत्याही मोबदल्या विना काम करीत होता.आणि ते काम आदिवासींना करावे लागत होते. परंतु भूदास काळातील कुळ शेतकऱ्याला त्याच्या जमिनीतील जमिनीच्या तुकड्यासाठी जमीनदाराला खंड द्यावा लागत नसेल तर तिथे मात्र आदिवासींना खंड द्यावा लागत होता.साहजिक परिणाम असा झाला की आदिवासी कुळे स्वतःच्या अस्तित्वासाठी जमीनदारावर पूर्णपणे अवलंबून राहिली. श्री सिमिंग्टन या अवलंबत्वाचे वर्णन करताना या "विस्तीर्ण जंगल पट्ट्यातील मूळ शेतकरी जमीनदार व पूर्णपणे अवलंबून आहेत जमीन करण्यासाठी मिळाले नाही तर ते उपाशी मरतील पण वर्षातील किमान पाच महिने तरी स्वतःच्या खावटीसाठी ते जमीनदारावर पूर्णपणे अवलंबून आहेत. पावसाच्या सुरुवातीपासून नवीन हंगामापर्यंत आगाऊ खाऊटी हाच त्यांच्या जगण्याचा एकमेव आधार होता.त्यांनी जमीनदारांना आव्हान दिल्यास त्याचा परिणाम म्हणजे मारझोड हाकलून देणे, उपासमार हकलून देणे.अशाप्रकारे ते सतत जमीनदाराच्या भीतीने राहवे लागत होते.त्यांच्या नेहमीच्या मागण्याशी जुळून घेण्याशिवाय दुसरा पर्याय नव्हता. कधी कधी असे घडले की एखाद्या जमीनदाराच्या मागण्या नेहमीपेक्षा अधिक जुलमी असल्या तर कुळ शेतकरी जीवावर उदार होऊन पळून जात होता. मालकाच्या नेहमीच कठोर वागणूक व अर्ध उपासमारीपेक्षा दुसरीकडे उपासमारीचा धोका ते स्वीकारण्यापेक्षा सर्वसाधारण ते सर्व बाबतीत जमीनदाराच्या इच्छेपुढे मान झुकावीतात. [२]

CamScanner

काहींनी रोज जाऊन वेठीने काम करून दिले पाहिजे. प्रत्येकाचे हजेरी बरोबर लक्षात यावी म्हणून एक लोखंडी गज आदिवासी कुळ शेतकऱ्याकडे दिला जात होता. त्या शेतकऱ्याला वेठीचा आस असे म्हणतात. ज्याच्या घरी तो आस असेल तेथील साऱ्या माणसांनी आवारात जाऊन हुकुम होईल ते काम वेठीने करून द्यायचे. असेल ते काम संपून घरी परत आल्यावर रात्री तो आस दुसऱ्या आदिवासी कुळ शेतकऱ्याकडे द्यायचं होता. आस घरी आला की तेथील माणसांनी दुसऱ्या दिवशी सकाळपासून तर संध्याकाळपर्यंत वेठीने काम करून द्यायचे अशा तऱ्हेने तो आस बारा महिने एकीकडून दुसरीकडे फिरत राहत होता. त्यामुळे वारली कुळ अशा तऱ्हेचे काम करत होते. आज आस आपल्याकडे येणार उद्या आपली पाळी येणार हे त्यांना सवयीप्रमाणे माहीत होते. हंगामामध्ये साऱ्यांनीच शेतावर जाऊन शेताची कामे व इतर कामे विनामूल्य करून द्यावी लागत होती .म्हणजेच पिढ्यानपिढ्या आदिवासी कुळ वेठीने काम करीत आले होते. प्रामुख्याने डहाणू तालुक्यातील बोर्डी व उमरगाव च्या पट्ट्यात ही पद्धत चालू होती. माणूस असून जनावरासारखे जीवन तो जगत होता.आणि ही सर्व कामे विनामुल्ये करून द्यावी लागत होती.

२) भुदास बंदिनंतरची शेती अवस्था :-

१९४५ मध्ये भुदास प्रथेविरुद्ध बंडाचा लाल झेंडा उभारला तेंव्हापासून भुदास मुक्ती लढा सुरु झाला. गाविगावी सभेला उधान आले. डहाणू तालुक्यातील भूदासाचा १०० वर्षे त्यांना गुलामगिरीत ठेवणाऱ्या बेड्या तोडण्यासाठी पालघर जिल्ह्यातील आदिवास्यानी केलेला लढा क्रांतिकारकाच ठरला.

भुदास प्रथा मुलापासून उखडून टाकली. जमीन दरांनी उठाव दडपण्यासाठी सर्व यंत्रणेचा वापर केला. परंतु त्याला अपयश आले. कसेल त्याची जमीन या उक्तीप्रमाणे त्याजमिनीवर आदिवासी शेतकऱ्यांचे वर्चस्व निर्माण झाले. पर्यायाने त्याजमिनीचा मध्ये असणाऱ्या वन जमिनीवरील झाड-झरोऱ्यावरही हक्क प्राप्त झाल्याने जंगल संपदेचाही मालक झाला. त्यामुळे त्याची आर्थिक परिस्थिती मध्ये मोठे परिवर्तन घडून आले. त्याच्या मर्जीनुसार जमिनीचे वहिवाट होऊ लागले.

खंडाचा प्रश्न सुटल्यानंतर आधुनिक बदलाप्रमाणे शेतीत परिवर्तन सुरु झाले. शेती तिला आदिवासी वारली भाषेत कणसरी या नावाने ओळखले जाते. शेतीची पूजा केल्याशिवाय म्हणजेच कानासरी मातेची पूजा करूनच पिकाची लागवड व कापणी करू लागला. आजही आदिवासी शेतकरी शेतीला आपल्या आईसारखेच सांभाळतो.

पालघर जिल्ह्यातील आदिवासींचे प्रमुख अन्न भात आहे.भात्शेतीतून पिकणारे अन्न त्यांना वर्षभर पुरात नाही. त्यामुळे त्यांना आजही काही दिवस अपुऱ्या अन्नावर जीवन कंठावे लागते. अशा वेळी त्यांना तांदळाच्या कण्याच उपयोगी पडतात. शहापूर, जव्हार व मोखाडा या तालुक्यात डोंगराळ जमिनी असल्याने तेथील आदिवासी नाचणी या पिकाची लागवड करताना दिसून येते. आदिवासी वातावरणाच्या अनुषंगाने मांसाहारही करतात.

पावसाळ्यात शेतीबरोबरच नदी नाल्यात जेंव्हा पाणी असते तेंव्हा तेथे उपलब्ध होणारे मासे पकडणे हा त्याचं छंद आहे. सोबत जंगलाची जोड असल्याने आपल्या उदार निर्वाहासाठी पर्यावरण अनुकूल रानभाज्या, कंदमुळे, फळे, यांची विक्री करून आपला उदरनिर्वाह करतात. म्हणजेच त्यांच्यासाठी जंगल संपत्ती अतिशय महत्वाची आहे. म्हणूनच जंगलाचे संवर्धन त्यांच्या हातून सहेतुक केले जाते. पर्यायाने शेती बरोबरच पर्यावरणाचे संवर्धन त्यांच्या हातून घडले जाते.

१९७२ साली स्टोक होम येथे झालेल्या मानवी पर्यावरण या विषयावर पर्यावरणाचा उहापोह करण्यात आला. परंतु प्रत्यक्ष पाणी जमीन सागरी संपत्ती, जंगल संपत्ती अशा पर्यावरणासाठी स्थानिक पातळीवर दाखल घेणे आवश्यक

CS CamScanner

वाटते. पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी लोकांचे जीवनमान जमीन जंगल आणि त्यावरच्या साधनावर आधारलेले असते. यातूनच बऱ्याच वेळा संघर्ष झाल्याचेही दिसून आले आहे.

3) आधुनिक काळानुसार शेतीचे बदलते स्वरूप :-

शासनाच्या विविध योजनेचा लाभ पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी शेतकर्यांना मिळत आहे. सन २००५-०६ च्या वनजमिनीचा हक्क मिळाल्याने व त्या वनजमिनीवरील असणाऱ्या वनाचाही हक्क मिळाल्याने आदिवासी समाजाच्या जीवनात सामाजिक, आर्थिक जीवनात अमुलाग्र बदल घडून आला आहे. आधुनिक तंत्रज्ञांच्या सहाय्याने फळबागा यांची निर्मिती करून आर्थिक स्त्रोत निर्माण केले आहे. त्यासाठी शासन, आदिवासी प्रकल्प कार्यालये, विविध सामाजिक संस्थांनी पुढाकार घातला आहे. विविध तंत्रसहाय्य शासनाने शासकीय योजनेतून उपलब्ध करून दिल्याने हळद, मोगरा, काजू, चिक्कू, आंबा, यासारख्या फुले-फळ पिकाबरोबरच मस्त्य शेती, व त्याजोडीने विविध व्यवसाय उद्योग सुरु झाले आहे.

पूर्वीची पारंपारिक पद्धतीची असलेली भात शेती आज आधुनिक संकरीत बी बियाणाचा वापर करून केली जाते. त्यामुळे शेतीच्या उपन्नात मोठी वाढ झाली आहे. शेतीमध्ये विविध भाजीपाला, फुले, फळे.ई. पिकविले जातात. समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आज शेतीची लागवड केली जात आहे. शेतीच अभ्यास करून त्याक्षेत्रात अनुकूल अशी पिके घेतली जात आहे.

आजच्या बदलत्या काळानुसार व बदलत्या हवामानानुसार शेतीची लागवड केली जात आहे. शेतीला जोडधंदा म्हणून पशुपालन हा व्यवसाय केला जातो आहे.

- **सारांश :-**

पिढ्यानपिढ्याची भुदास पद्धती नष्ट होऊन आदिवासी शेतकरी जमिनीचा मालक झाला. कसेल त्याची जमीन या उक्तीप्रमाणे त्याच्या इच्छेनुसार जमिनीची लागवड सुरु झाली आहे. पारंपारिक शेतीला छेद देत आधुनिक नवनवीन तंत्रज्ञानाच्या जोडीने आधुनिक शेती व्यवसायाकडे आदिवासी शेतकरी वर्ग वळला आहे. त्यातून त्याचा, त्याच्या कुटुंबाचा व पर्यायाने आदिवासी समुदायाचा विकास झाला आहे.

बदलत्या हवामान परिस्थितीचा आढावा घेऊन समाज माध्यमाच्या वापर करून हवामानाचा अंदाज घेऊ लागला आहे. त्यानुसार सुधारित बी बियाणे, व शासनाच्या सहकार्याने आर्थिक, सामाजिक तसेच शैक्षणिक परिवर्तन घडून आले आहे. वनसंपदा कायद्यामुळे वनसंपदेचे संवर्धन घडून येत आहे. आजही नैसर्गिक पर्यावरणीय स्त्रोत असल्याने पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाला मोठा आधार आहे.

- **निष्कर्ष व उपाय :-**

➢ भुदास पद्धती बंद झाली आहे.
➢ वेठबिगारी पद्धत संपुष्टात आली आहे.
➢ आजही बहुतांशी आदिवासी पारंपारिक शेती करत आहे.
➢ बदलत्या हवामान परीस्तीतीनुसार शेतीचे सुधारित तंत्रज्ञानाचा वापर होताना दिसतो.
➢ आदिवासी शेतकरी आधुनिक शेती करू लागला आहे.
➢ शेती सुधारण्यास शासकीय धोरणे राबवली जाऊन आर्थिक सहकार्य मिळते.
➢ आदिवासी क्षेत्रात शेती विकास मार्गदर्शन शिबिरे घेण्यात यावी.

CS CamScanner

➢ आदिवासी शेतकर्यास जलासिंचानाच्या सुविधा मदत व मार्गदर्शन व्हावे.

- **संदर्भ :-**

१] परुळेकर शामराव, आदिवासींचा उठाव, भारतचा कम्युनिष्ठ पक्ष प्रकाशन, ठाणे, प्रथम आवृत्ती.

२] परुळेकर गोदावरी, जेंव्हा माणूस जागा होतो, मौज प्रकाशन आवृत्ती नववी, २००८

3] शाह घनश्याम, भारतातील सामाजिक चळवळी, डायमंड प्रकाश द्वितीय आवृत्ती, २०११.

4] पाटील जयवंत, आदिवासी सेवा मंडळ, कृषी व उद्योग व आदिवासी कल्याण प्रतिष्ठान, प्रथम आवृत्ती२००३.

5] देवगावकर एस. जी., आदिवासी विकास प्रशासन, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती२०१४.

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

CamScanner

ISSN 2277 - 7539 (Print)
Impact Factor - 5.631 (SJIF)

Excel's International Journal of Social Science & Humanities

An International Peer Reviewed Journal

Social Vital Issues

Issue Editor
Dr. Nandkumar N. Kumbharikar
Assistant Professor
Public Administration Department
S.P.P.Mahavidyalaya, Sirsala Tq. Parli V. Dist. Beed (MS)

EXCEL PUBLICATION HOUSE
AURANGABAD

CamScanner

Index

Sr. No.	Name	Title Name	Page No.
1	Deshmukh Gurunath Sudhakarrao	Importance of Small scale industries in Indian economy	3
2	Dr. Maske D.B.	Libraries and Research Activities	7
3	Dr. S. B. Deshmukh	Health in a Changing Climate: Navigating Challenges, Building Resilience	11
4	Prof. Dr. Acharya R.D.	Internet, Cybercrime and the Women: An Analytical Study	18
5	Atish Chandrakant Akade	The approaches to prose fiction in Indian writing in English	25
6	Dr. Vyankat Mane	Sports performances, fitness and ideas of sports standard	30
7	Mr.Shinde Hemant Trimbakrao	An Overview on Football Game in India	33
8	Dr. Sk.Md.Ataulaah M.K.Jagirdar Dr. Appasaheb B. Bonder	A Critical Analysis Of Physical And Physiological Components On University Players Of Different Colleges	37
9	Mr. Abhijit Anil Moheker	Flexibility on the Performance of Kabaddi and Kho-Kho Players	43
10	डॉ.कांबळे सुरेंद्रनाथ भानुदासराव	दलित महिला लेखिकाओं की आत्मकथाओं में चित्रित समस्याएँ	46
11	प्रा.डॉ. शशिकांत द. परळकर	भारतातील महिला शेतमजुरांच्या समस्या	50
12	प्रा.डॉ. रमेश डी. राठोड रुपाली शशिकांत नारकर	ग्रामीण स्त्रीयांच्या मूलभूत समस्यांचा अभ्यास	54
13	डॉ.अशोक लक्ष्मणराव गोरे	पर्यावरण संरक्षण आणि शासकीय ध्येय-धोरण	58
14	डॉ.मोरे मंचक रंगनाथराव	ग्रामीण विकासातील नाबार्ड ची भूमिका	62
15	प्रा.डॉ. महादेव रावसाहेब मुंडे	महाराष्ट्रातील दलित चळवळ आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	66
16	डॉ.सोनवणे जी.एन.	समकालीन आंतरराष्ट्रीय संबंध: सैद्धांतिक विवेचन	70
17	प्रा.भास्कर गोतीस डॉ. सखाराम वांढरे	पालघर जिल्ह्यातील वेठबिगार चळवळीतील कॉ.रुपजी कडू यांचे योगदान	74
18	डॉ.नंदकुमार नारायणराव कुंभारीकर	पंचवार्षिक योजना आणि ग्रामीण विकासाचे उद्दिष्ट	78

CamScanner

पालघर जिल्ह्यातील वेठबिगार चळवळीतील कॉ.रुपजी कडू यांचे योगदान

प्रा.भास्कर गोतीस
संशोधक विद्यार्थी
पद्मभूषण वसंतदादा पाटील महाविद्यालय, पाटोदा जि.बीड
डॉ. सखाराम वांढरे
संशोधन मार्गदर्शक
बी.डी.हंबर्डे महाविद्यालय,आष्टी ता. आष्टी जि.बीड

प्रस्तावना

महाराष्ट्राच्या पश्चिमेस असलेला पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी बहुल तलासरी तालुका म्हणून ओळखला जाता. वारली, कोकणा, कातकरी, दुबळा, मायावंशी आणि धोडी जाती या भागात आहेत. मध्ययुगीन काळापासून या भागावर पारशी व मुस्लीम समाज मोठ्या प्रमाणावर स्थिरावला. आदिवासी समाजाच्या अज्ञानाचा फायदा घेवून आदिवासी समाजाला त्यांच्या पाशात अडकविण्याचे काम केले. अक्षराची ओळख नसलेला हा समाज श्रीमंत असलेल्या या लोकांच्या जाळयात अडकला. भयानक स्वरूपाचे दारिद्र्य आदिवासी भागामध्ये होते. अशा परिस्थितीत त्यांचे दारिद्र्य व दैन्य यांचे वर्णन करणे शक्य नाही. विश्वसनीय व पूर्ण चित्र स्पष्ट होण्यासाठी त्यांचे जवळून निरीक्षण व अभ्यास करणे गरजेचे आहे. आदिवासी राहत असलेल्या झोपड्यामध्ये पाऊस, वारा व थंडी यापासून फार कमी निवारा मिळत होता.त्यांचे कपडे अगदी कमी होते. स्त्रियांचे सुद्धा इतके कमी होते की अर्धनग्न किंवा लज्जा झाकण्याइतके कसेबसे पुरतील असे कपडे होते. वर्षातून दोन महिने सोडता ते अक्षरःशा अर्धभुकेलेले अवस्थेत होते. त्यांच्याजवळ तीन महिने जेवणात धान्य नसेल कडू कंद नावाचा कडू कंदमुळे, भात व डाळीची थोडी आमटी पोटभरून मिळणे म्हणजेच त्यांना त्यांची मेजवानी वाटत असे. ८ जानेवारी १९४७ ला "टाइम्स ऑफ इंडिया" या वर्तमानपत्रातून मुंबईचे प्रसिद्ध वकील श्री आर. बी. अंध्याजुना यांनी ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासी परिस्थितीबाबत त्यांनी दिलेली माहिती अतिशय भारतीय स्वातंत्र्यातील भारतीय समाजासाठी निंदनीय आहे. " ही माणसे घाण रोगराईनं बरबटलेली जिवंत प्रेत होती. अस्वलीमधील या दैन्यमूर्ती पेक्षा बोर्डातील जनावरे शेकडो पटीने चांगले असल्यास त्यांनी पाहिले असल्याचे म्हटले आहे. त्यांच्या झोपड्या बकऱ्या व गाईंना सुद्धा ठेवण्यासाठी जागा नव्हत्या. घरात वापरण्यासाठी त्यांच्याजवळ फार थोडी भांडी होती. तीही ओबाड थोबाड घाणेरडी मातीची भांडी हीच त्यांची संपूर्ण मालमत्ता होती. थोडक्यात आदिवासी राहत असलेले हे त्यांचे जगत होते. मानवाच्या इतिहासातील सर्वात क्रूर व दडपशाहीचे जीवन जगत होते. दारिद्र्य व कंगल्पना यांची सीमा नसलेले हे जग होय". [१] आदिवासींच्या सामूहिक उठावाचे मूलभूत कारण त्यांची भयानक दुःखदायी परिस्थिती व जुलमी जमीनदाराकडून त्यांच्यावर होणारी दडपशाही यात दडले होते. अत्यंत दुर्लक्षित परिस्थितीत ते १०० वर्ष सडले होते .या परिस्थितीबाबत तिरस्काराचे व संतापाची.न दिसणारी आग त्यांचा मनात खोलवर जळत होती. पण ती व्यथा व्यक्त करण्याचे धाडस त्यांच्यामध्ये होत नव्हते. भीती व असहाय्यता यामुळे तो धुमसणारा अंगार दडपून टाकला जात होता. त्यांच्या मुक्तीच्या आशेचा किरण त्यांना कुठेच दिसत नव्हता. अत्यंत निराशाच्या मनस्थितीत ते जीवन जगत होते. त्यांची गुलामी नष्ट करण्यासाठी ते उत्सुक होते. पण गुलाबी नष्ट कशी करावी हे त्यांना माहीत नव्हते. मदतीचा हात देणारा, मुक्तीचा रस्ता दाखवणारा ,मार्गदर्शन करणारा,त्यांच्या शोषकांविरुध्द बाजू घेणारा, त्यांच्याबरोबर उभा राहणारा व मुक्त मानव होणाच्या त्यांच्या संघर्षाचे नेतृत्व करणारा कोणीतरी त्यांना पाहिजे होता. परंतु ही गरज मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाच्या अखिल भारतीय किसान सभेने पूर्ण केली.

CamScanner

त्यांच्या शोषकांच्या प्रतिकार करण्यास ते उठले गेले आणि पिढ्यानपिढ्या असणारी गुलामगिरी मुक्त करण्यासाठी त्यांचा मुक्तीचा लढा खऱ्या अर्थाने १९४५ मध्ये सुरू झाला.

संशोधनाचा उद्देश

१] वेठबिगार पद्धतीचा परिणामाचा अभ्यास करणे.

२] वेठबिगार चळवळीत कॉ.रुपजी कडू यांचे योगदानाचा अभ्यास करणे.

3] वेठबिगार चळवळीतून आदिवासी समाजाच्या परिवर्तनाचा अभ्यास करणे.

संशोधनाचे गृहीतके

१] पालघर जिल्ह्यात वेठबिगार पद्धत होती.

२] वेठबिगार चळवळीतील लढ्यामुळे आदिवासी समाजात परिवर्तन घडून आले.

३] कॉ.रुपजी कडू यांच्या कार्यामुळे समाजात एकजूट निर्माण झाली.

वेठबिगार पद्धत

वेठबिगार ही अशी एक पद्धत आहे की, जिथे कोणताही मोबदला दिल्याशिवाय श्रम करून घेतले जातात. किंवा अगदी अल्पमजुरी दिली जाते ही पद्धत आदिवासी प्रदेशात अस्तित्वात आहे .ती वेगवेगळ्या भागात वेगवेगळ्या नावाने ओळखली जाते. परंतु त्या सर्वांचा मूळ अर्थ वेठ बिगाराकडून काम करून घेणे हा असतो. वेठ हा शब्द गुजराती भाषेमधील रूढ झालेला शब्द आहे .वेठ हा शब्द फार काळ वापरणे हा भावनेशी निगडित झाला आहे. ठाणे जिल्ह्यातील उत्तर भागात व विशेषत: उमरगांव पेठा आणि डहाणू तालुक्यातील काही भागात गुजराती भाषेचा प्रभाव आहे तिथे वेठ प्रचलित आहे. जिल्ह्याच्या पूर्व मध्य भागात वेठीला बिगार म्हणून ओळखले जाते .अशा मजुरांना वेठी, विटीया आणि बिगारी असे म्हणतात. वारली, दुबळे, धोडी या जातीतील लोकांना या जुन्या काळापासून चालत आलेल्या पद्धतीत आपले श्रम द्यावे लागतात. मोठे जमीनदार सावकार व काही वेळेस शासनातील कनिष्ठ नोकर यांना अशा तऱ्हेचे श्रम करून घेण्याचा फायदा मिळतो जे लोक आपल्या मालकाची जमीन खंडाने करतात किंवा त्यांच्या जमिनीवर राहतात त्यांना वर्षातून काही दिवस तरी त्यांच्या मालकाकडे फुकट काम करावे लागते. रोपणी कापणी तसेच हंगामातील इतर कामही त्याला करावी लागतात. म्हणजेच जमीन मालकाला मदत करावी लागते . जर मालक दयाळू असला तर तो त्यादिवसाची अल्प:शी मजुरी देतो. अन्न मात्र दिले जात नाही. कनिष्ठ सरकारी नोकर व विशेषत: गावातील पाटील अशा तऱ्हेचे काम करून घेतात. तलाठी, वनपाल, पोलीस यासारखे सरकारी नोकर ही विठी किंवा बिगारी यांच्याकडून विना मोबदला अल्पशा दराने सरकारी किंवा खाजगी कामे करून घेतात. गावातील पाटील ह्या बिगर यांची सेवा मिळवून देणारा प्रतिनिधी असतो. जमीनदार आपल्या कुळाकडे जर बैलगाडी असेल तर त्याची उपभोगासाठी मागणी करतात. आपल्या कुळाकडून शारीरिक श्रम अथवा सेवा करून घेणे हा आपला हक्क आहे असे ते मानतात. मजूर या पद्धतीने मुकाट्याने त्याचे पालन करतात. जर एखाद्याने या पद्धतीला विरोध केला तर जमीनदार किंवा त्याचे प्रतिनिधी त्याला मारण्याचेही कमी करत नसत. गुजरात व ठाणे जिल्ह्यातील उत्तर भागातील वेठबिगारी किंवा करार करून ठेवलेल्या मजुराची एक दुसरी पद्धत आहे तिला 'हाली' असे म्हणतात. हाली म्हणजे मजूर होय. गुजरात मधील इतर जिल्ह्यात हाली ही पद्धत जशी प्रचलित आहे. तशी जिल्ह्यात सर्वत्र आढळत नाही. परंतु पारशी, ब्राह्मण आणि वाणी या जमीनदाराने उत्तर भागातील अनेक वारली, धोडी आणि दुबळे यांना वेठीस धरलेले मजूर बनवले होते.

CamScanner

जमीन मालकाची दहशत

कोचाई हे गाव दादरा नगर हवेली च्या सरहदी वरील गाव. "येथे पूर्वी पारशी समाजाचे माणेकशा कोचाईवाला किंवा माणेकशा देवियरवाला याचे वर्चस्व गावावर होते. गावात जाण्यासाठी रस्त्यात एक नदी होती आणि त्यामार्गावर माणेकशा देवियरवाला यांचा बंगला होता. तो बंगला ओलाडून नदीतून गावात जाण्याचा मार्ग असल्याने माणेकशा देवियरवाला यांनी त्या ओढ्यावरून पावसाळ्यात सुध्दा सहज जाता येईल म्हणून पूल बांधला होता. तो झुलता असल्याने आजही त्यापुलास झुलतापूल असे नाव आहे"[३] अर्थात ही सोय त्याने त्याच्यासाठी केली होती. त्याची परवानगी असल्याशिवाय बंगल्याचे फाटक उघडले जात नव्हते.त्यापुलावरून परवानगी असल्याशिवाय जाता येत नव्हते. पावसाळ्यात हे लोक ज्यावेळी पुलावरून जात त्यावेळी त्याच्या शिव्या व मारही खावा लागत होता. असा हा विलायती वारी केली नसलेला हा जमीनदार होता. त्याचे वैभव एखाद्या जुन्या सरंजामदारासारखे होते. जमीन अफाट असल्याने नजरही फिरत नव्हती एवढी जमीन त्याची होती. त्याच्याकडे एक मुकादम पठाण होता. तो आदिवासी समाजावर अन्याय अत्याचार करीत होता. रोज सायंकाळी आदिवासीच्या खोपट्यातून टाहो फोडून मारलेला व किंचाळण्याचा आवाज येत असे.त्याच्या अत्याचाराचा कळस झाला होता.

सन १९४५ मध्ये किसान सभे अधिवेशन ठाणे जिल्ह्यातील टीटवाळा येथे भरण्यात आली होती. त्या परिषदेत डॉ.देवधेकर यांनी त्यांच्या सोबत शिडवा सापटा ,रुपजी कडू व त्याच्या बरोबर काही आदिवासी वारली यांना घेवून गेले होते.त्यावेळी मार्क्सवादी विचारणे प्रभावित होऊन त्यांनी किसान सभेबरोबरच मार्क्सवादी कम्युनिष्ट पक्षात प्रवेश केला. भांडवलदार व जमीनदार यांच्या अन्याय अत्याचाराचा पाढा वाचल्यावर मार्क्सवादी कम्युनिष्ट पक्षामुळे एक बळ रुपजी कडू यांना मिळाले. त्यांनी आदिवासी समाजावर होणारे अन्याय अत्याचार दूर करण्यासाठी जो लढा दिला तो विस्मरणीय आहे. माणेकशा देवियरवाला याचा पठाण मुकादम आदिवासी तरुण मुलीवर अत्याचार करीत होता.त्याला सुंदर मुलगी आवडली की तिला उचलून नेत होता.व तिच्यावर अत्याचार करीत असे तेव्हा रुपजी कडू व त्याचे साथीदार यांनी त्या पठाणाची कुऱ्हाडीने हत्या केली. त्यामुळे रुपजी कडू यांना अटक करण्यात आली.त्यावेळी उंबरगाव हा १९६० पूर्वीचा तालुका होय. उंबरगाव तालुक्यातील न्यायालयात त्यांना हजर करण्यात आले. त्यावेळी त्यांच्या वतीने वकील नसल्याने ते स्वत: उभे राहिले. पण त्याची भाषा डावर असल्याने ती न्यायधीश यांना समजत नव्हती. तेव्हा न्यायालयाने पुढील तारीख देवून डावर भाषा जाणारा व्यक्ती पुढील तारखे साठी नेमण्यात आला. दोन दिवस न्यायालयापुढे रुपजी कडू यांनी आपले म्हणणे मांडले.त्यामध्ये पठाणाचे दुष्कृत्ये त्याने न्यायधीश यांच्या समोर मांडले.पण गुन्हा तो गुन्हा ठरवून न्यायालयाने त्यांना सात वर्षाची तुरुंगवासाची शिक्षा सुनावली.

कॉ.रुपजी कडू यांचे कार्य

महाराष्ट्रतील पालघर जिल्ह्यातील तलासरी तालुक्यातील कोचाई हे गाव गुजरात व दादरा नगर हवेली च्या सरहदीवरील छोटेस आदिवासी बहुल गाव पूर्वी जाण्यायेण्यासाठी रस्ता नाही. अनेक जंगले, ओढेनाले पार करून गावी जाण्यासाठी मार्ग असे कोचाई गाव या गावात कॉ.रुपजी लाल्या कडू याचा जन्म १९१८-१९ च्या दरम्यान झाला. दिसण्यास अगदी रांगडा गडी,उंच बांधा, अंगात बंडी,कमरेला लंगोटी असा पेहेराव शिक्षणाची सुविधा नसल्याने अडाणीपणा व रंगडेपणाचे गुण व क्रांतिकारी विचाराचे असे कॉ.रुपजी लाल्या कडू यांचे कार्य समाजाला परिचित नाही. कॉ.रुपजी कडू यांचे कार्य न विसरण्यासारखे आहे. त्याचे जमीनदाराचा मुकादम यांना धडा शिकविल्याचे आणि पुढे कोणीही अशाप्रकारचे अत्याचार करणार नाही याची आठवण नेहमीच राहिली. दादरा नगर हवेली मुक्ती लढ्यात नरवली चौकी ताब्यात घेण्याची ताकद व त्यांचे क्रांतिकारी विचार कधीही न पुसण्यासारखे आहेत. सन १९६२ मध्ये तुरुंगवासाची शिक्षा भोगवून आल्यावर रुपजी कडू यांनी मार्क्सवादी कम्युनिष्ट पक्षात जोमाने काम केले. वेठबिगार पध्दत, शेतकरी

CamScanner

कुळाचा प्रश्न, दादरा नगर हवेली मुक्ती संग्राम याबाबत कॉ. गोदावरी परुळेकर, कॉ.शामराव परुळेकर, कॉ.लक्ष्मण धनगर, कॉ. लहानू कोम, कॉ. काकड कुऱ्हाडा यांच्या बरोबरीने आदिवासी अन्याय अत्याचाराविरुध्द जो लढा दिला खरोखरच विस्मरणीय आहे. त्यांच्या कार्यामुळे आदिवासी समाजात एकजूट निर्माण होण्यास मदत झाली. जमीन मालकांच्या विरोधात समाज बांधणीचे काम केले. जमीनदार त्यांचे मुकादम यांच्यावर त्यामुळे एक दबाव निर्माण झाला. पूर्वीची जमीन मालकाची असणारी दहशत कमी झाली. त्याच बरोबर आदिवासी समाजात आपल्या अस्तिवाची जाणीव होवून एक बळ निर्माण झाले. पालघर जिल्ह्यात ठिकठिकाणी जमीन मालकाच्या विरोधात उठाव सुरु झाले. जमीन मालक व सरकारी कर्मचारी यांची गुलामगिरी नष्ट होण्यास सुरुवात झाली. त्यांच्या कार्यामुळे पक्ष संघटनेस बळ मिळाले. त्यांची प्रेरणा घेवून आदिवासी समाजात आपल्या अन्यायाविरुध्द दाद मागण्याचे हिमत मिळाली. १९६२ मध्ये जिल्हा परिषद व पंचायत समिती च्या निवडणूक लागली. त्यावेळी मार्क्सवादी कम्युनिष्ट पक्षाने त्यांना कोचाई गणातून उमेदवारी दिली. त्यावेळी कॉंग्रेस च्या उमेदवाराचा भरघोस मताने पराभव केला. त्यावेळी रुपजी कडू यांची पंचायत समितीच्या उपसभापती पदी निवड झाली. सही पूर्ती अक्षराची ओळख असणारा रुपजी कडू यांनी आदिवासी समाजात अन्याय विरुध्द लढणारा नेता म्हणून त्यांची ओळख ठाणे व पालघर जिल्ह्यात निर्माण झाली आहे. कॉ. रुपजी कडू मार्क्सवादी विचारणे भरवलेले असताना प्रलोभने माणसाला विचार बदलण्यास भाग पडतात. श्री. भवानीशंकर नार्वेकर हे भाऊसाहेब वर्तक यांच्या विचाराने कॉंग्रेस मध्ये गेले. त्यावेळी मार्क्सवादी कम्युनिष्ट पक्षाची ताकद कमी करण्यासाठी कॉ. रुपजी कडू व त्यांचे काही साथीदार कॉंग्रेस मध्ये गेले. गुजरात मधील संजाण येथे कॉ. गोदावरी परुळेकर यांची सभा होती. त्यावेळी कॉ . गोदावरी परुळेकर यांनी कॉ. लहानू कोम यांना सूचना करून कॉ. रुपजी कडू यांची भेट घेण्यास सांगितले. त्यावरून कॉ. कोम यांनी कडू यांची भेट घेतली. त्यावेळी कॉ. रुपजी कडू हे परत मार्क्सवादी कम्युनिष्ट पक्षात आले. अखेर च्या क्षणापर्यंत पक्षात एक सच्चा कार्यकर्ता म्हणून राहिले.

सारांश :

कॉ. रुपजी कडू यांनी अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवून आदिवासी समाजामध्ये एक जाणीव निर्माण करून दिली. त्यामुळे आडणी व निरक्षर असणाऱ्या आदिवासी समाजात जागृती निर्माण होऊन अन्यायाविरुद्ध लढण्याची ताकद / बळ मिळाले. त्यातून आजच्या आदिवजी समाजाची उन्नती झाल्याचे दिसून येते. पिढ्यानपिढ्या पडून असणारी वेठबिगारी नष्ट करण्यासाठी आदिवासी समाजात बळ निर्माण होउन मुळापासून वेठबिगारी पद्धत उखडून टाकण्यात आली.

संदर्भ

१] परुळेकर शामराव, आदिवासीचा उठाव .
२] परुळेकर गोदावरी, जेव्हा माणूस जागा होतो, प्रकाशक - संजय.वि.भागवत.मौज प्रकाशन
३] कॉ.लहानू कोम, किसान सभा माजी राज्य अध्यक्ष यांची मुलाखत

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

CamScanner

DIMENSION OF LIBRARIANSHIP IN DIGITAL ERA

Festschrift in Honor of Dr. Dharmaraj K. Veer

Editors

Nandkumar Dahibhate

Ashwini A. Vaishnav

Dimension of Librarianship in Digital Era

Festschrift in Honor of Dr. Dharmaraj K. Veer

Dimension of Librarianship in Digital Era

Festschrift in Honor of Dr. Dharmaraj K. Veer

Editor-in Chief

Dr. Nandkumar Dahibhate

Dr. Ashwini A. Vaishnav

Dr. Subhash Chavan

Dr. Shivshankar Ghumre

Editors

Mr. Gajanan Khiste

Dr. Kailas Wadje

Dr. Shivaji Sontakke

Dr. G.P. Aute

Dr. Satish Padme

Dr. Dattatraya Kalbande

Dr. Daya Patil (Dalve)

Dr. Veena Kamble

2024

Studera Press

New Delhi

© 2024 STUDERA PRESS
ISBN 978-93-91854-39-3 (HB)

All rights reserved. Including the right to translate or to reproduce this book or parts thereof except for brief quotations in critical reviews.

The authors are solely responsible for the contents of the bock chapters compiled in this book. The editors or publisher do not take any, responsibility for same in any manner. Errors, if any are purely unintentional and readers are requested to communicate such errors to the editors or publisher to avoid discrepancies in future.

Published by: **Studera Press**
1586/113, Tri Nagar
Delhi 110035, India
Tel: 011-27383728
E-mail: info@studerapress.com
Website: www.studerapress.com

Typeset at: **Classic Computer Services**
Delhi - 110 035

PRINTED IN INDIA

— Part B —
PARADIGMS FOR LIBRARY AND INFORMATION SCIENTIST

Role of INFLIBNET

7. **INFLIBNET Centre and Libraries Development** 45
Prof. Darade Gajanan Sanjabrao

8. **Role of INFLIBNET Center in Libraries Development** 51
Sindhu Vishwanath Navghare & Dr. Madhukar D. Garad

9. **Role of INFLIBNET of Centre in Library Development** 59
Tupe Kavita Narayan & Dr. Govardhan Aute

10. **Role of INFLIBNET Centre in Libraries Development** 63
Dr. S.T. Sangale, Shinde Sagar Pandit & Nikalje Anant Trimbakrao

11. **Scientific and Technical Activities by INFLIBNET** 81
Dr. S.A. Borde & Dr. B.R. Doke

12. **Role of INFLIBNET Center in Libraries Development** 91
Mr. Bharat Survase & Dr. H.S. Bidwe

13. **Role of INFLIBNET CENTRE: Development in Libraries** 95
Dr.Sunil Ashurba Mutkule

14. **Transforming Libraries: Exploring the Impact of INFLIBNET Center on Library Development** 105
Irfan M. Shaikh & Dr. Dharmaraj K. Veer

Research Innovation and Reading

15. **Research Papers Presented in State, National and International Conferences, Seminars, Workshops by the LIS Professionals in Maharashtra: A Study** 111
Dr. Sachin Jaiwantrao Gadekar, Dr. Amol Babasaheb Sawai & Dr. Govardhan Pralhadrao Aute

16. **Innovative Library Services** 119
Tondule J.K.

17. **Innovative Library Services Provided during the COVID-19 Pandemic Crisis** 123
P.R. Maid & Dr. Vivek Sathe

Chapter 13

Role of INFLIBNET CENTRE: Development in Libraries

Dr.Sunil Ashurba Mutkule
Librarian,
Adv. B D Hambarde Mahavidyalaya Ashti.

ABSTRACT

The INFLIBNET Centre has several initiatives for the benefit of the Universities and college libraries. Centre was very useful for library and information science professional. SOUL software useful for Universities and college library automation programme. All activities for INFLIBNET started support to development of libraries in Indian Universities and college libraries. Support of MHRD and UGC the INFLIBNET Centre conducting many project activities and programme for the academic community. Libraries todays are faced with planning for automation within a rapidly changing and uncertain technological environment. INFLIBNET centre arrainged training programmes for use of SOUL software. Envolve a national network and interconnecting various libraries and information centre it is a most important objectives of INFLIBNET Centre.

Keywords: *INFLIBNET, MHRD, UGC, Library automation, SOUL, Network, Interconnecting.*

Introduction

Information and Library Network (INFLIBNET) centre is and autonomous inter university centre (IUC) of University Grants Commission, New Delhi under the ministry of human resource development (MHRD) located in gandhinagar, Gujrat (India). It is national programme initiated by the UGC on 27 Feb. 1991 as a project under the Inter University Centre for astronomy and Astrophysis (IUCAA). It became an independent Inter university centre of UGC in May 1996 (www.inflibnet.ac.in) Under Inflibnet many services and activities are run for the development of Indian higher education universities, colleges also libraries. Inflibnet centre is basically engaged in modernising university libraries in India. Its main endeavour is to connect university libraries and

information centres through high speed data network for the maximum utilisation of Information resources. The Inflibnet is a cooperative venture where all its participants join hands to derive mutual benefit of resources in the country accessible and usable to any user from any place in the country.

The Main Objectives of Inflibnet

It is intended to provide a framework in networking with particular emphasis on interconnecting university and academic libraries:

1. Envolve a national network and interconnecting various libraries and information centre.
2. Helping to improve capability in information handling and providing services.
3. Encourage co-operation among Indian libraries and information centres so that the resources centres can be benefits weaker resource centres.
4. Providing document delivery service by enriching information sources of libraries.
5. Standards and guidelines envolve in techniques, methods, procedures, hardwares and software services and promote adoption in actual practice by all libraries in order to helping facilitate sharing and exchanging resources.
6. Creating online union catalogue.
7. Establish gateways for online accessing of information.
8. E-mail, bulletin board, file transfer, computer,audio,video conferencing through facilitate scientific communication amongst scientists, engineers, researcher, social scientists also academics, faculties and students.
9. Creating database of projects for institutions and specialists.

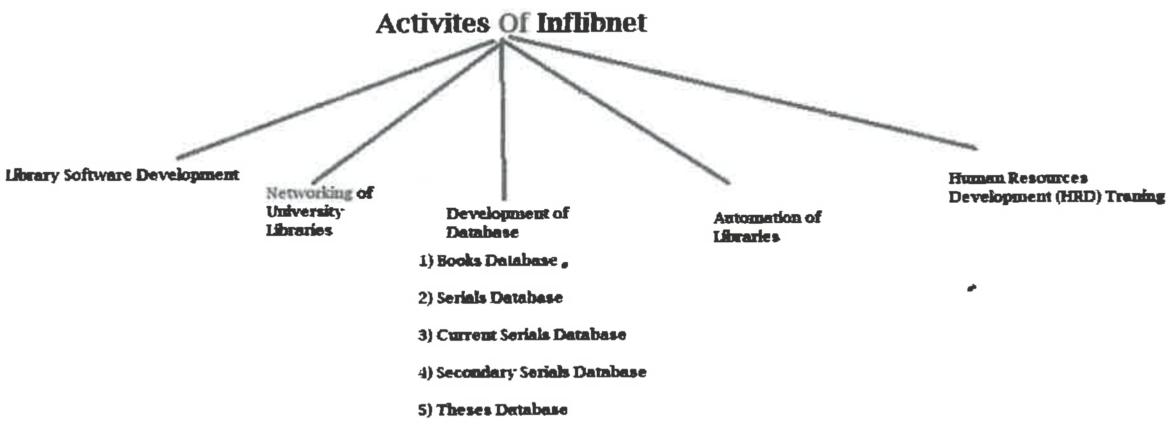

Figure 1

One of the major objectives of Inflibnet is to promote communication among academics and researchers in India. INFLIBNET has some of objectives carried out certain activities.

A) Library Software Development

Software for University Libraries (SOUL) designed and developed by INFLIBNET

Centre for college and University Libraries automaton. Currently SOUL 3.0 released in Feb.2021. The database for new version of SOUL is designed for latest versions of MS_SQL and MYSQL.

B) Networking of University Libraries

University Libraries can subscribe to ERNET, NICNET, VSNL and ISPs Network receiving funds under this networking of university libraries programme. The centre has planned UGCNET and 170 Universities and academic institutions may be linked. All funded universities in their campuses LAN set up all department will be linked to WAN.

C) Development of Database

INFLIBNET Centre has developed Union databases of books, serials, current serial, secondary serials (CD ROMS), Theses *etc.*

1) Books Database

Inflibnet provided participating libraries under this programme bibliographic database. It contains the bibliographic information of books, textbooks and reference, conference proceeding, monographs. This database has more than 20 lakh unique record processed from 70 University. It is online search and access for participating libraries.

2) Serials Database

The user can search union database of serial and its various links by title, publisher, Name of the library, subject descriptor, frequency and Boolean operators. Serials database are more than 13751 titles covered.

3) Current Serials Database

This database has current serials titles along with name of the contributing library current serials database contains the collection of 11892 current serials of more than 197 University/Institution Libraries.

4) Secondary Serials Database

This database holds secondary serial collection of more than 115 University/ Institution libraries with 462 titles

5) Thesis Database

Thesis database records of doctoral theses submitted to Indian Universities. More than 1.4 lakh records available in this records.

D) Automation of Libraries

INFLIBNET Centre is providing support to university libraries for automation. All the participating libraries enhancing resource sharing through Networking. Inflibnet SOUL software has been installed in 4000+ college libraries for automation purpose.

E) Human Resource Development Training (HRD)

INFLIBNET centre arrainged various training programmes. SOUL software has been installed more than 4000+ libraries the centre gives one week training to the library staff online and offline mode. Basically it is training for application of computers to library and information services initiating automation process. To solve the problem

in using ILMS (Integrated Library Management Software) Inflibnet centre conducts conferences and workshops on the themes related to library automation.

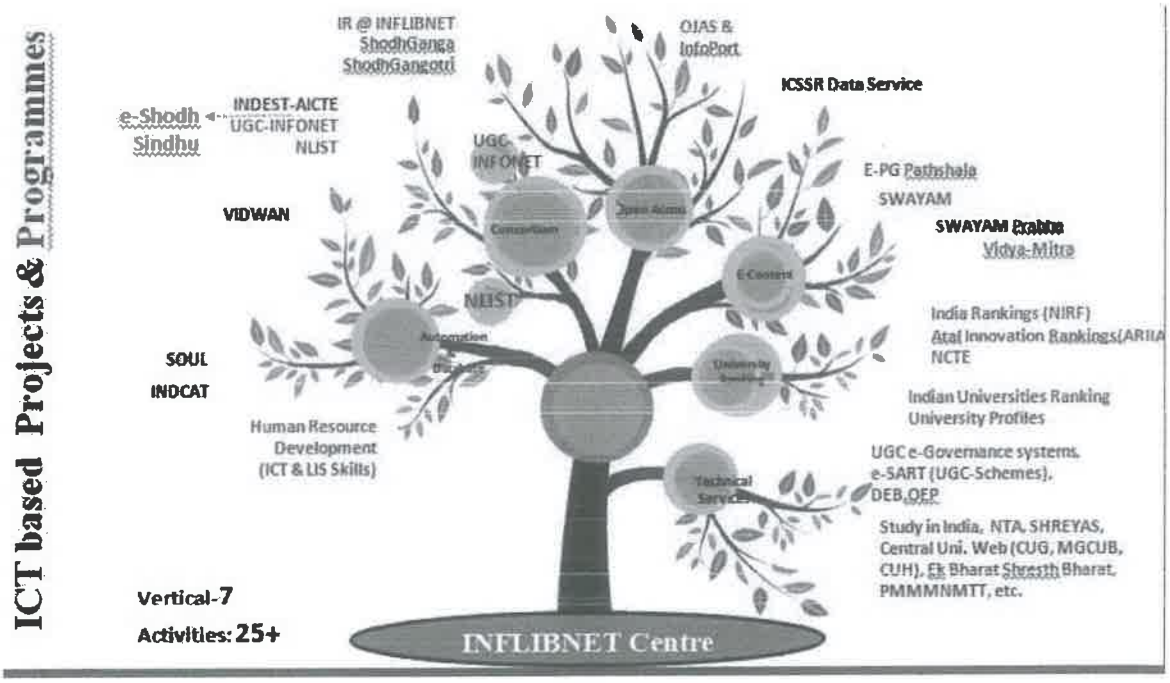

Figure 2: ICT Based Programmes.

INFLIBNET Programmes

A) Library Automation

University Grants Commission (UGC) on recommendation of the INFLIBNET Centre, for automation of their libraries with software and training support from the Inflibnet centre. The centre proactively helped these universities to automate their libraries, specialized training programmes were organized on topics related to library automation, standard bibliographic formats, tools and techniques and retro conversion.

1) IndCat

One most important activities inflibnet centre is IndCat, developed of union database of various library resources books, serials and theses. In the beginning centre has funded potential universities of the country for creating bibliographic records of their library collections.

The centre has developed "IndCat : Online union Catalogue of Indian Universities" that contains bibliographic records of books, theses and serials contributed by participating universities in all disciplines. Its covers all major subjects *i.e.* Psychology, statistics, political science, Law, Economics, Public Administration, Education, Commerce, Mathematics, Linguistics, Physics, Chemistry, Biology, Astronomy, Life Science, Botany, Zoology, Medicine, Engineering, Agriculture, Management, Sports, Architecture, Literature, History, Computer Science *etc.* A web based interface it designed to provide easy access to the merged catalogues. The IntCat the major source of bibliographic information that can be used for inter library loan, collection development as well as per copy cataloguing and retro conversion of bibliographic records.

Currently IndCat book database has 1,47,60,895 unique record with 2,12,33,069 holding details of 234 Universities. Thesis database has 4,45,356,unique Ph.D. records of 457 Universities, Serial database has 37015 record of 238 University/Institute libraries as on 14 June 2023. (IndCat, 2023)

IndCat: Features and Functionalities

1) Supports simple and advanced searcher using Boolean operators.
2) Server as a virtual catalogue for universities by restricted the search to single university.
3) SOLR indexed based faceted search.
4) By default a typical search is covers entire union catalogue, searchers can also be restricted to a group of universities or universities in a state.
5) Browse interface facilitates users t explore the union database alphabetically by subject category by name of the university or chronologically by years.
6) Download records in standard bibliographic format *i.e.* MARC in book database.
7) Link to full text theses in shodhganga.

2) SOUL 3.0

Software for University Libraries (SOUL) designed and developed by the INFLIBNET Centre based on requirements of college and university libraries. This software was UNICODE based multilingual support for Indian and foreign languages. Its support international standards such as MARC 21, MARCSML, AACR 2, data exchange through ISO 2709 and NCIP 2.0, SIP 2 based protocols for electronic surveillance and control. The first version of SOUL 1.0 was released during CALIBER 2000 and second version SOUL 2.0 was released in Jan.2009 and the latest version of the software SOUL 3.0 released in Feb.2021. The database for new version of SOUL is designed for latest versions of MS_SQL and MYSQL.

This software has six modules namely, Acquisition, Catalogue, Circulation, OPAC, Serials Control and Administration. Total 4000+ installation has completed in libraries as on 14th June 2023.(SOUL,2023). SOUL software purchase available have on three types of packages. One is limited edition Rs. 30,000 (50,000 Records), second is full edition Rs. 80,000 (First Copy) and third is second copy of SOUL full edition Rs. 50,000 (additional copy).

Major features of SOUL Software:

1) Design to International standards such as MARC 21, AACR-2, MARCXML.
2) Client server based architecture, user friendly interface.
3) Multilingual support for foreign and Indian language, based on UNICODE.
4) Supports cataloguing of electronic resources such as e-Journals, e-Books material.
5) User can also customize their own data entry templates for different type of documents.
6) Supports ground-level practical requirements of the libraries such as stock verification, books bank, vigorous maintenance functions, transaction level enhanced security.

7) Supports data exchange through ISO-2709 standard.
8) Available user friendly OPAC (Online Public Access Catalogue) with simple and advanced search. OPAC users can export their search result in to PDF, MS-Excel and MARCXML format.
9) Provides facility to send reports through e-Mail, users to save reports in various formats such as word, PDF, Excel file.
10) Provides budgeting system and single window operation for all circulation functions.
11) Compliant to NCIP 2.0 protocol for RFID and other electronic surveillance and self check-out and check-in.
12) Online and offline support by e-Mail, Chat and through dedicated telephone line during office hours.
13) Arrange all users for time to time SOUL Training Programme offline and online mode by INFLIBNET.

B) E-Consortium

1) E-Shodhsindhu

Based on recommendation of an expert committee, the ministry of HRD (now renamed as ministry of Education) has formed e-Shodhsindhu, merging three consortia initiatives, namely UGC-INFONET digital library consortium, N-List and INDEST_ AICTE consortium. The E-ShodhSindhu will continue to provide current as well as archival access to more than 10,000 core and peer-reviewed journals and a number of bibliographic, citations and factual database in different disciplines from a large number of publishers and aggregators to its member institutions including centrally funded technical institutions, universities and colleges that are covered under 12(B) and 2(F) section of the UGC act.(e-Shondsindhu, 2023).

2) N-List

The project entitled "National library and information services infrastructure for scholarly contents" (N-List), being jointly executed by the e-shodhsindhu consortium, inflibnet centre and the INDEST-AICTE consortium. The authorized users from colleges can now access e-resources and downloaded articles required by them directly from the publishers website once they are duly authenticated as authorized users through services deployed at the inflibnet centre.

N-List – Four Components

1) To subscribe and provide access to selected e-shodhsindhu e-resources to technical institutions (IITs, IISc, IISERs and NITs) and monitor its usage.
2) To subscribe and provide access to selected INDEST e-resources to selected universities and monitor in usage.
3) To subscribe and provide access of selected e-resources to Govt./Grant-aided colleges and monitor its usage.
4) To act as a monitoring agency for colleges and evaluate, promote, impart training and monitor all activities involved in the process of providing effective and efficient access to e-resources to colleges.

6000+ e-Journals and 199500 e-Books available on N-List. Currently total 3642 beneficiary college members of N-List and 6,72,209 active users as on June 14th 2023. (NLIST, 2023).

3) INFISTATS (Usage statistics portal for e-resource)

The infistats usage statistics portal is developed by INFLIBNET centre for monitoring the usage statistics of various e-resources made accessible to the member institutes uder e-shodhsindhu consortium. The InfiStats harvests the counter usage for members through SUSHI portal. The InfiStats portal imports the usage data from the publishers website. The InsiStats interface provides journal title level usage to member institutions. The member institutions can also login to this portal for monitoring the usage of their respective e-resources that are available to them through central funding. The portal also provides an option to include the usage for self-subscribed resources by the member institutions and monitor from the Infistats portal.(INFISTATS, 2023).

4) INFED (Indian Access Management Federation)

Indian Access Management Federation (INFED) has adopted shibboleth, a standard based open source software for authenticating authorized users from institutions and provide them seamless access to re-sources from. Shibboleth offers a mechanism for users to access multiple resources within a federated single sign on framework. The goal of the INFED is to allow users to access internal and external resources seamlessly using a single, institutionally controlled identity. This would not only allow authorized users to access e-resources from anywhere, anytime but would also circumvent to requirement of maintaining multiple passwords for multiple resources in multiple domain.

Currently 179 university members connected to INFED.(INFED, 2023).

5) ShodhShuddhi

Based on the recommendation of sub-committee National Steering Committee(NSC) of e-shodhsindhu. The ministry of Education, Govt. Of India has initialted a programme "Shodhshhuddhi". Which provides access to all university/Institutions in India since sept. 1, 2019. Currently 1091 institution members and 146542 users join this project. (ShodhShuddhi, 2023).

C) Open Access Initiative

1) Shodhganga (A Reservoir of Indian Theses)

Theses and dissertations are known to be the rich and unique source of information online availability of electronic theses through centrally-maintained digital repositories, not only ensure easy access and easy access and archiving of Indian doctoral theses but will also help in raising the standard and quality of research. This would overcome serious problem of duplication of research and poor quality resulting from "Poor Visibility" and the "Unseen" factor in research output. As per the regulation (UGC) the responsibility of hosting, maintaining and making the digital repository of Indian electronic theses and dissertation (called Shodhganga), accessible to all institutions and universities is assigned to INFLIBNET centre.

Currently 460887 theses available on shodhganga.(Shodhganga, 2023)

2) Shodhgangotri (Repository of Research in progress/synopses)

Under the intiative research scholars/research supervisors in universities could deposit on electronic version of approved synopsis submitted by research scholars to the universities for registering themselves under the Ph.d programme. Synopses in shodhgangotri would later be mapped to full-text theses is submitted for a synopsis, a link from the synopsis in shodhgangotri to the full-text theses in shodhganga will be provided.

Currently 10856 synopses available on shodhgangotri. (Shodhgangotri, 2023).

3) Shodh-Chakra (A Gateway of Researchers for Resources)

Shodh chakra is an intiative of information and library network (INFLIBNET) centre under the guidance of UGC to help the academic community during their research life cycle. Shodh-Chakra provides a unique space to the researcher, guide/supervisor and university to manage the research life cycle of a research scholar. This will work as digital workspace sherein researchers can collect, store, organize and cite their work. The Shodh-Chakra would help researchers to create their profile and manage the preferences. The universities/Instirute has provide a valid information of the researches and supervisor. The system will generate login credentials to researchers, supervisors and Universities.(Shodh-Chakra, 2023).

4) Research Project Database

The research project database provides details of completed and ongoing project carred out by faculty member working in universities and institutions across the country. The centre gets project details alon with project reports in print/digital formats from the projects investigators of minor research projects (MRP) funded by UGC.

Currently it contains more than 13600 research projects information funded by various funding agencies.(Research Project Database, 2023).

5) Institutional Repositor

The centre has established an institutional repository called IR@INFLIBNET using Dspace, open source software. The paper published in the proceedings of the CALLIBER and PLANNER are uploaded into the repository. The repository also includes course materials, newspaper clippings *etc.*

6) INFOPORT

Inflibnet subject gateway for Indian Electronic resources is designed to facilitate registering of an internet resource into the portal and extending its access to users. INFOPORT supports browsing of internet resources by Dewey Decimal Classification (DDC) scheme.

7) ILMS

Inflibnet learning management service is offered by the information and library network centre (An IUC of UGC) to the institutions of higher education across the country. This service is being offered to all the central, state and deemed university on request basis. It provides prepopulated learning content, derved from e-PG Pathshala. A gateway to PG courses, as per the prevailing guidelines of UGC.

Currently more than 1000+ PG and UG courses available in PDF formed on ILMS. (ILMS,2023).

References

1. SOUL. (2023). SOUL 3.0 State-of- Art Integrated Library Management Software. Retrieved June 14, 2023, from INFLIBNET : http: //www.soul.inflibnet.ac.in
2. IndCat.(2023). welcome to IndCat@INFLIBNET Centre. Retrieved June 14th, 2023, from IndCat: http: //indcat.inflibnet.ac.in
3. E-Shodhsindhu.(2023). welcome to e-Shodhsindhu@INFLIBNET Centre. Retrieved June 14th, 2023, from, e-Shodhsindhu: http: //ess.inflibnet.ac.in
4. NLIST.(2023). National library and information services infrastructure for scholarly content (N-LIST). Retrieved June 14th, 2023, N-LIST.
5. INFED.(2023). Indian access management federation@INFLIBNET Centre. Retrieved June 7th, 2023, from, INFED: http: //infed.inflibnet.ac.in
6. INFISTATS.(2023). Usage statistics portal for e-Resources@INFLIBNET Centre. Retrieved June 5th, 2023, from, INFISTATS: https: //infistat.inflibnet.ac.in
7. SHODHSHUDDHI.(2023). Enhancing Research quality@INFLIBNET Centre. Retrieved June 4th, 2023, from, SHODHSHUDDHI: http: //shodhshuddhi.inflibnet.ac.in
8. ShodhGanga.(2023). A Reservoir of Indian Theses@INFLIBNET Centre. Retrieved June 5th, 2023, from, ShodhGanga: **Error! Hyperlink reference not valid.**
9. Shodhgangotri.(2023). Repository of Research in progress and PG Disserations @INFLIBNET Centre. Retrieved June 14th, 2023, from Shodhgangotri: **Error! Hyperlink reference not valid.**
10. Shodhchakra.(2023). A gateway to Researches for resources@INFLIBNET Centre. Retrieved June 14th, 2023, from, Shodhchakra: **Error! Hyperlink reference not valid.**
11. Research Project Database.(2023). RPD@INFLIBNET Centre. Retrieved June 7th, 2023, from, Research Project Database: https: //www.inflibnet.ac.in/researchproject/index.php
12. ILMS.(2023). Inflibnet Learning management service@INFLIBNET Centre. Retrieved June 7th, 2023, from, ILMS: http: //inflibnet.ac.in/ilms/
13. Salgar. S.M.(1995). Networking of Libraries under INFLIBNET Programme Present and Future Scenario. Information Acess through Networks (CALIBER 95). INFLIBNET Programme (UGC).
14. MHRD (2023). An MHRD project under its national mission on education through ICT (NME-ICT). Retrieved Jane, 7, 2014, from epg Pathshala.
15. INFLIBNET Website Address : http: //www.inflibnet.ac.in.

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

Volume -5 , Issue 1 (Jan 2024)

Special Issue
on
Climate Change Resilience : Innovative Trends In Education Leading To Atmanirbhar Bharat

International Journal of Multidisciplinary Research and Technology
ISSN 2582-7359
Peer Reviewed Journal
Impact Factor 6.325

Published By

Taran Publication

JOURNAL DETAILS

Name of Journal	**International Journal of Multidisciplinary Research and Technology**
e-ISSN	**2582-7359**
Subject	**Multidisciplinary**
Publisher	**Taran Publication**
Impact Factor	**6.325**
Website	**www.ijmrtjournal.com**
Contact Number	**8950448770, 9996906285**
Country of Publication	**India**
Editor-in-Chief	**Dr. Mandeep Kaur** **&** **Dr. Indrajeet Ramdas Bhagat**

INDEX

S. NO.	TITLE	PAGE NO.
1.	**STUDY OF ORGANIZATIONAL CULTURE: A CASE STUDY OF GARWARE HI-TECH FILMS LTD** *Dr Vilas Epper, Prof. Vaishnavi Vilas Epper*	1
2.	**E-COMMERCE AND DIGITAL MARKETING: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES** *Prin. Dr. Chandanshiv S.B., Poonam Pandurang Sutar*	4
3.	**A STUDY OF SATISFACTION OF VISITORS ABOUT THE ADOPTION OF TECHNOLOGY IN TOURISM INDUSTRY OF AURANGABAD DISTRICT** *Dr. Indrajeet Bhagat*	7
4.	**A STUDY ON CONSUMER PERCEPTION OF DIGITAL MARKETING** *Dr. Vilas S. Epper, Mr. Kishor R. Lokhande*	13
5.	**EFFECT OF GST ON LOCAL RETAILORS IN THE AREAS OF WESTERN SUBURBS** *Dr. Ranjanayavagal, Dr. Nandkumar S. Rathi*	17
6.	**A STUDY OF SYSTEM OF OBTAINING BUSINESS LICENCES IN INDIA: CONCEPTUALIZING MODULE OF INTEGRATED PORTAL FOR LICENCES** *Cs Neha Kishor Daga, Prof (Dr.) N.S. Rathi*	24
7.	**A CRITICAL STUDY OF NEW NATIONAL EDUCATION POLICY 2020 IN INDIA** *Dr. Kurpatwar L.C, Mr.Anant Himmatrao More*	33
8.	**AN EXPLORATORY STUDY OF CONSUMER DECISION MAKING WITH REFERENCE TO NUTRACEUTICALS** *Shadha Abdulrahman Mohammed Algailani, Dr. Shahebaz Khan*	38
9.	**A STUDY OF AGRICULTURE SECTOR ALLIED BUSINESS** *Malkapure S.M, Dr. Khillare S.K*	44
10.	**COLONIAL CONCERN AND ENVIRONMENT IN AMITAV GHOSH'S THE LIVING MOUNTAIN** *Dr. Archana Badne*	47
11.	**THE IMPACT OF CLIMATE CHANGE ON INDIAN CINEMA: A PERSPECTIVE** *Dr. Sajjan Gaikwad,, Dr. Narendra Gawali*	50
12.	**IMPACT OF GLOBALIZATION IN ARVIND ADIGA'S "THE WHITE TIGER"** *Dr. Pranjali Bhanudas Vidyasagar*	56
13.	**NATIONAL EDUCATION POLICY AND THE AATMANIRBHAR BHARAT** *Dr. Kashish Akhtar Ali*	59

14.	**THE INTERPLAY OF CULTURE & LANGUAGE: A COMPREHENSIVE EXPLORATION** *Dr. Shailaja B. Kuchekar*	64
15.	**CLIMATE CHANGE AND ECOCRITICISM** *Dr. S. A. Jadhav*	69
16.	**SUSTAINABLE DEVELOPMENT THROUGH ORGANIC FARMING** *Mr. K.D. Kamble, Dr. V.N. Suroshi*	72
17.	**A STUDY OF WATERSHED DEVELOPMENT IN AHMEDNAGAR DISTRICT OF MAHARASHTRA** *Bramhanand Jalindar Darade,Dr. Udhav Eknath Chavan*	75
18.	**IMPACT OF POPULATION GROWTH ON ENVIRONMENTAL DEGRADATION IN AHMEDNAGAR DISTRICT** *Mr. Sudhir Ramkisan Wanve, Dr. Sanjay Mahadeo Shinde*	80
19.	**IRRIGATION TECHNOLOGY IN AGRICULTURE** *Dr. Baban M Mohite*	89
20.	**ENVIOURNMETAL ISSUES IN INDIA** *Dr. Sakharam Maruti Wandhare*	94
21.	**INFORMATION NEEDS AND INFORMATION SEEKING BEHAVIOUR OF RESEARCH SCHOLARS IN MAHATMA PHULE KRUSHI VIDYAPEETH RAHURI: A SURVEY** *Mr. D.S. Darandale, Dr. R.H. Thorwe*	97
22.	**LIBRARIAN'S TREASURY: WEB RESOURCES** *Dr Mutkule Sunil Ashurba*	107
23.	**ENVIRONMENTAL ISSUES AND POLITICAL RESPONSIBILITY** *Dr. Ramesh Eknath Bharudkar*	111
24.	**CULTURAL DIMENSIONS THAT IMPACT HUMAN CAPITAL AND HAPPINESS: AN INVESTIGATION** *Krishna Priya Rolla, Dr. Nandkumar S. Rathi*	114
25.	**SOCIAL ENTREPRENEURSHIP** *Prof. Dr. Acharya R.D*	123
26.	**PSYCHOLOGICAL IMPACT OF CLIMATE CHANGE ON SPORTSMAN** *Dr. S.D.Patankar .*	128
27.	**CLIMATE CHANGE AND ITS IMPACT ON SUSTAINABLE DEVELOPMENT** *Dr. Meenal Kishor Kshirsagar, Prof. Shipa Laxman Chabukswar*	132
28.	**CRITICAL ANALYSIS OF STARTUPS FOR SELF EMPLOYMENT AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT** *Dr. Ashish B. Gattani*	138

International Journal of Multidisciplinary Research and Technology
ISSN 2582-7359, Peer Reviewed Journal, Impact Factor 6.325
www.ijmrtjournal.com

LIBRARIAN'S TREASURY: WEB RESOURCES

Dr Mutkule Sunil Ashurba
Librarian
Adv.B D Hambarde Mahavidyalaya, Ashti Dist.Beed.

Abstract

The digital age has brought profound changes in the way information is created, stored, distributed, delivered and accessed. At any time, any place information paradigm of the networked environment is really true. The fundamental mission of libraries and library profession to facilitate access to knowledge and information has remained unchanged.The process, tools and techniques employed for realizing this objective have all undergone profound transformation.

1. Introduction:

Library and Information centers are transit from print to digital forms. This change in traditional libraries also affects on library and Information centers as well as Library professionals to access and dissemination of Information. The use of web/electronic resources brought about significant changes in collection development functions in the libraries.

2. www:

The www (World Wide Web) is the most popular and rapidly growing service of the internet in an information society. The web has made the internet easier to use and enhanced its value as a communication medium wit its two components web servers and web browsers. The growth in the variety and applications developed over the web has been remarkable. The relative ease which web related tools may be used to publish and access multi-media information over the internet has led to the availability of variety of digital information sources on the internet also called as "Network Information" in the information world.

3. Web Resources:

Web resources are identified with a special name called "Uniform Resource Locator (URL)", which is simply an address of document on the web or net. These identify objects that be accessed on the web. When one needs to navigate a web page, it is done through its URLs. This describes the protocol needed to access the web page and access points to its internet location and home directory.

4. Types of Web Resources:

There are three types of web resources:

Open Web: Anything online that can be found freely with a search engine

Gated Web: Online resources accessible by subscription.

Invisible Web: Databases that are not found by search engines and can only be accessible through a particular page or front end.

5.Means of Access to Web Resources:

- Through Search Engines
- Through Web OPAC's
- Through specified URL's/Websites

6 www-based Resources: Web Resources

- ➢ e-books
- ➢ e-journals

- Web OPAC's
- Library Catalogues Online:
- E-papers
- E-reference sources
- Wikipedia
- e-Dictionaries
- Subject Gateways
- e-content pages
- Portals
- FAQ's (Frequently Asked Questions)
- Multimedia Digital Resources
- e-forums/Groups
- Online Databases
- Mailing List
- USENET News
- Web Logs
- Bulletin Board Services
- Societies, Associations and Institutions

7. Web Resources:

7.1 e-books:

E-books are comprised any book or monograph of text made available in electronic form. An e book is an electronic representation of a book, usually a parallel publication of a print copy, but occasionally born digital. It can be defined as a digital monograph that searchable, able to be enhanced with cross-references and linked to other sources and multimedia.

7.2 e-journals:

Any journal, magazine, newsletter or serial publication available over internet in electronic format called as an E-Journal. These can be accessed through Gopher, FTP, Telnet, and E-mail or discussion list.

7.3 Web OPAC's:

It is new opac service serving as a gateway to the resources not only held by the respective library but also the holdings of other participating libraries without limiting the local collection but going beyond to the regional, national and international level.

7.4 Library Catalogues Online:

A user friendly online catalogue which provides the complete printed book collection fully catalogued with the navigational tools for searching the records. For most of the basic reference materials and an abstract is provided with the image of the book. E.g.: http://www.waikato.ac.nz/library/catalog/ (University of Waikato)

7.5 e-papers:

Through e-papers it is possible to broadcast documents to large number of recipients through online communication system

7.6 e-reference sources:

e-reference sources like map, atlas, encyclopedias, directories, dictionaries, bibliographies, citation guides etc, provides handy and pin pointed information relevant to the reference service.

7.7 Wikipedia:

Wikipedia is a multilingual, web-based, free content encyclopedia project. It is written collaboratively by volunteers; its articles can be edited by anyone with access to the website. It has approximately seven million

articles in 251 languages. It is currently ranks among the top ten most visited websites worldwide. Librarian have to take full advantage of such a vast sea of freely available information to serve its clientele and even contributed in editing and adding new knowledge for others benefits. E.g.: http://www.wikipedia.org/wiki/

1.8 e-Dictionaries:

- A collaborative effort to widen access to South Asian language dictionaries is going on. Established dictionaries for over thirty modern literary languages of South Asia will be mounted on the web for free and open access, Languages to be covered, in alphabetical order, are: Assamese, Baluchi, Bengali, Dhivehi, Dogri, English, Gujarati, Hindi, Kannada, Kashmiri, Konkani, Maithili, Malayalam, Manipuri, Marathi, Mundari, Naga, Nepali, Newari, Oriya, Pali, Panjabi, Pashto, Persian, Prakrit, Rajasthani, Sanskrit, Sindhi, Sinhala, Tamil, Telugu,Torwali, and Urdu. Languages under consideration for future project include: Ardhamagadhi,Avestan and Old Persian, Bodo, Brahui, Burmese, Dari Khasi, Khowar, Kukichin, Lahu, Lepcha, Pahlavi, Portuguese, Romani, Santali, Tibetan and Tulu. Eg: http://www.dsal.uchicago.edu/dictionaries/ (Digital dictionaries of South Asia)

7.9 Subject Gateways:

Subject gateways are also known as subject-based information gateways, virtual libraries is an important component on information centers web site designed for the users so as to help them discover high quality information on the internet in a quick and effective way. A gateway is similar to bridge in the fact that they connect one network to another but the real distinction lies in the fact. (eg: http://www.lib.ed.ac.ukersbysub/ University of Edinburgh's subject gateway)

7.10 e-content pages:

These provide desktop access to digitized content pages of books, conference proceedings, journals, etc.

7.11 Portals:

It means gateway of entrance to the portal site or gateways to redirect a user to the holder of original digital materials. It may includes its own indexing services or may combine original resources from number of different providers

7.12

FAQ's (Frequently Asked Questions):

A major source of information for questions with answers as "Frequently Asked Questions" devoted to a specified topic in the area of library and information science and allied areas. Such sites build knowledge for a user and add knowledge to specialists. Such FAQ's are also found in the library sites which guides new users as to how to use the library fully. E.g.: http://www.faqs.org/faqs/ (online Education)

7.13 Multimedia Digital Resources:

These are the resources in the combination of two or more media such as text, images, animation, audio and video, etc.

7.14 e-forums/Groups:

These are also various electronic discussion groups for communicating information via internet. Messages are sent to a central location and posted for other members of the groups. Again one has to subscribe to these groups, which is generally free. Librarians now read, understand and forward the new information on continuous basis to its users depending upon their interest area.

7.15 Online Databases:

It is a collection of related items of information held in form intelligible to computer, these items may be references to journal papers, these may be latest balance sheets of the companies or these may be full text of journals.

7.16 Mailing List:

E-mail list /LISTSERV are a popular means of internet communication. These are means of participating in electronic discussion of a particular topic with other interested people throughout the world. One has to register once to that list in order to send or receive message from other group members. Librarians today are vigilant enough to know the e-mail lists of their clientele subject areas and scan them regularly to know the latest happenings to further educate their clientele.

7.17 USENET News:

Usenet news is not delivered to the user's e-mail box. Instead news reading software is used to access the nearest news feed computer. News reading facility is supported by web browsers. Usenet news groups are hierarchically structured.

7.18 Web Logs:

Blog Shortly for Web log. Web log is a web site that contains brief entries arranged in reverse chronological order. Blogs are diverse, ranging from personal diaries to news sites that monitor developments on anything possible depending upon purpose of the blog; some blogs encourage interactivity between the writer and audience by allowing readers to post comments and questions about entries. Today there will be thousands of blogs written by librarians on personal and professional matters and all these are available free of cost on internet for others to take benefit.

7.19 Bulletin Board Services:

It is an electronic message system for reading and posting messages. Through Bulletin Board messages are not sending to the e-mail of individual but it is a common platform to inform general public about specific issue

7.20 Societies, Associations and Institutions:

A useful site which provides a quick link to important information of the organization with FAQ's like "Why should I join the ALA or IFLA?" which may be help for fresher. E.g.: http://www.ala.org.in/

8 Conclusion:

In this paper with the web resources an attempt is made to give glimpse of the developments that are taking place in the generation and dissemination of information in the area of library and information science. It is true that the internet a paradigm in global communication and information flow is collapsing all boundaries bringing together the library science community closer and closer.

References

1. Balasubramani, R, Manju, PU, and Surulinathi,M,(2008). "Changing Role of Library
2. Professionals in Cyber Era" in Bavakutty, M (ed.) Future Librarianship in Knowledge
3. Society, New Delhi, Ess Ess publication. Sharma, Jitender(2008): "How Libraries And Librarians Survive Digital Slaughter" in Satapathy, S.K(ed.): Libraries in Digital Environment: Problems and prospects, New Delhi.
4. Sudipti Parva Nath(2008): "Librarianship in 21" Century" in C.Lal (ed.): Information Literacy in the Digital Age, New Delhi, Ess Ess publication.
5. http://www.ala.org.in/
6. http://www.faqs.org/faqs/ (online Education)
7. http://www.lib.ed.ac.ukersbysub/ University of Edinburgh's subject gateway)
8. http://www.dsal.uchicago.edu/dictionaries/ (Digital dictionaries of South Asia)
9. http://www.wikipedia.org/wiki/
10. http://www.waikato.ac.nz/library/catalog/ (University of Waikato)

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-5 Issue-5

INTERNATIONAL JOURNAL of ADVANCE and APPLIED RESEARCH

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

International Journal of Advance And Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.5 Issue-5 Mar- Apr 2024

International journal of advance and applied research (IJAAR)

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

Bi-Monthly

Volume-5 ***Issue-5***

Published by:

Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India

Website: *https://ijaar.co.in*

Submit Your Research Paper on Email

Regular Issue: 2013ijaar@gmail.com **Special Issue:** ijaar2022@gmail.com

For Publication Call On - **8888454089**

Chief Editor

P. R. Talekar

Secretary,

Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India

Email: *editor@ijaar.co.in* ***Mob-*** *8624946865*

Editor

Dr. Sopan Nimbore **Dr. Babasaheb Mutkule** **Dr. Sakharam Wandhare** **Dr. Rajaram Sontakke**

Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya Ashti

Co-Editor

Dr. Ravi Sathbhi **Dr. Mangesh Shirsath** **Dr. Suhas Gopane**

Editorial & Advisory Board

Dr. S. D. Shinde	Dr. M. B. Potdar	Dr. P. K. Pandey
Dr. L. R. Rathod	Mr. V. P. Dhulap	Dr. A. G. Koppad
Dr. S. B. Abhang	Dr. S. P. Mali	Dr. G. B. Kalyanshetti
Dr. M. H. Lohgaonkar	Dr. R. D. Bodare	Dr. D. T. Bornare

Editorial & Advisory Board

Prof. Jainnulla Pathan	Dr. Rajaram Sontakke	Dr. Dattatray Munde
Dr. Abhay Shinde	Dr. Sunil Mutkule	Prof. Shubhangi Khude
Dr. Santosh Wangujare	Dr. Bhagawan Waghamare	Dr. Ramesh Bharudkar
Prof. Jitendra Ralebhat	Prof. Baban Ukale	Prof. Anant Khose
Prof. Rajendra Karande	Prof. Sagar Sangale	Prof. Amol Dongare
	Prof. Niwrutti Nanwate	

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 5 Mar- Apr 2024

Role of Librarian in the Digital Age

Dr. Mutkule Sunil Ashurba
Librarian·Adv. B.D.Hambarde Mahavidyalaya, Ashti Dist.Beed
Corresponding Author - Dr. Mutkule Sunil Ashurba
DOI- 10.5281/zenodo.10851505

Abstract:

This paper discusses the importance of the internet and role of librarian in effective use of the internet for providing the services to the users. In present internet age the librarians develop their own abilities and implement internet based services like, using internet for housekeeping operations, resource sharing. user education, information literacy, retrieval techniques, development of library web sites, digital & virtual reference service, creating institutional repositories, digital libraries, etc.

Keywords: Internet, World Wide Web, OPAC, Library services, digital libraries, etc.

Introduction:

Library & Information centres have gone through a massive change with the introduction of ICT. Librarians must be ready to work according to the changing environment and the needs of the users. Users are excepting from libraries new resources which are useful them and it is the duty of the librarians to provide new resources to the user's according their needs. So librarian must be aware of new technologies and how to utilize in the library. Today's age is internet age and technological age and internet is playing vital role in the field of learning, teaching and research process. Internet has become significant component in an academic institution and it plays a crucial role in meeting and communication needs of institutions. In order to survive in the present age, librarians try to implement various internet based services in the libraries for the users. The users of new electronic era are expecting from better and instant services from the libraries. Librarians have changed the traditional ways of providing services which were depended only on printed sources. Providing internet based services to the users is the need of the time.

Definition of Internet:

Allen Kent's Encyclopedia of Library & Information Science defines Internet as-

I. The internet, sometimes called simply the net is a worldwide system of computer networks - a network of networks in which users at any one computer can, if they have permission, get information from any other computer (and sometimes talk directly to users at other computers
II. The internet is an internet work of networks, which uses the transmission control protocol/ Internet protocol (TCP/IP) suite.

Internet is the largest world wide network of networks enabling all kinds of computers to communicate and share information across the globe. It is a global source of information resources accessible through computer networks at any time by anyone from anywhere in the World. Internet has dramatically improved personal communication and interaction among scientific research community and enabled them to access a vast range of the latest information resources on their desktops/laptops/net tops. Today, Internet is being increasingly used for academic, research and communication purposes.

Useful Resources available on the Internet:

Internet has changed all means of information sources and services. Internet has become a part of library environment today. Internet for reference work in the library is gaining popularity. It can be successfully utilized for providing short and long range services because various primary and secondary sources of information are available online from many websites.

Following are various sources available on the internet.

e-books - e-journals – Directories – dictionaries - Maps- films -Magazines-Databases-Conference Proceedings-Bibliographical Tools-Library catalogues- Standards- old and rare books-e-thesis & dissertations--encyclopedias-Newspapers-Technical reports- Preprints-patents-Web sites of institutions, companies & different Govt. Depts.

Role of the Librarian in Internet Age:

Internet technology has become fundamental in every library operation and services. Perhaps no other recent developments have impacted the library profession to such a great extent as internet. There is a continuing evolution of the roles and functions of libraries and librarians which appears to parallel the growth of acceptance

and use of the internet by library professionals. The innovative use of the internet technologies enables us to reach both local and distant users much more easily and effectively. Use of internet in library housekeeping operations and other services are as following -

1) Book acquisition systems- The traditional system of acquisition of books has changed due to the internet facility. Librarians are using internet for correspondence with book vendors/sellers and publishers. The book publishers/suppliers are also sending their new arrivals list to the librarians through e-mails and librarians easily come to know which new books are published in a specific subject. So acquisition system is smoothly functioning with the help of e-mail system. It saves time, cost and human efforts.

2) Classification Systems- Through Internet, librarians can access various online classification systems for unique numbers and quick service. Major classification systems are available online and they are subscription based or free or on trial basis, like Dewey online.

3) Cataloguing Systems- In the age of internet, every library provides online cataloguing, OPAC, Web- OPAC, etc. It is easy with using particular software for cataloguing work and creating catalog of all library resources.

4) Circulation Systems- Using network and specific software for circulation system, the librarian must plan for smooth circulation of reading materials throughout day with providing open access system to the users. Every user can access library reading materials as per their requirements like, in the library, home or office.

5) Collection Development- Due to budget constraint and other issues, librarians can change their traditional ways of collection of only printed books. In the internet age, librarians can subscribe e-books, e-journals etc. It is cost effective as compared to printed resources and it is the need of the time and also the requirement of the users.

6) Resource sharing- In present times, every library must share his/her institution's resources with other libraries utilizing the internet facility. This will help librarians create union catalogue of all its resources and provide access to new e-resources to the users in an effective manner.

7) Services- Using internet, librarians may implement new services as well as improve traditional services like, Inter Library Loan, Document Delivery Service, Reference & Information services, Current Awareness Service, Selective Dissemination of information, New Additions, Content Pages, OPAC, etc.

8) User Education- Librarians play leading role in providing user education programs to the users. In internet age, every user must know and learn various services, collection & resources of libraries. Librarians can give proper training by organizing various awareness programs. Librarian can also send e-mails through to the users about upcoming programs.

9) Information Literacy- Information literacy is the need of the present internet age and librarians can guide to the users arranging various information literacy programs and also taking proper feedback from the users for implementing new services and improving existing resources and services.

10) Searching & Retrieval of Information- There are various search tools to find out appropriate information. It is the responsibility of librarians that the user must be able to use proper searching techniques to find relevant information from various electronic databases. The systems of searching information are indexing, cataloguing & now search engines, etc. The user must be able to find out his required information without loss of time.

11) Developing Library Web Site- In this present internet age there is need to develop web site to meet user's information needs. The librarians play a role of content manager to provide users variety of information. Librarians must pay more attention to how effective their sites are and how easy they are to navigate and special care has to be given in designing & implementing library websites for information accessibility and use.

12) Marketing of Library Services - Announcement of various library resources and services should be done for outside users. Users must know various resources and services are available in the library.

13) Virtual Reference Service – Librarians can provide internet based virtual reference service to the inside & outside users. He/she can help users for searching specific information on the internet and try to send information via telephone and e-mail for the outside users to meet their requirements.

14) Developing Digital Libraries- Librarians attempt to preserve the print and archive valuable material by converting them to digital formats. It can save rare collection like, manuscripts, old books, theses & dissertations, etc.

15) Consortia Initiative- Several consortia programs have been setup over last few years to obtain license and to enable desktop internet access to scholarly e-resources. Libraries must subscribe the proper consortia depending on their user need.

16) Institutional repositories- Institutional repositories are one of the most promising developments that utilize new web technologies to offer a viable and sustainable alternative to the scholarly publishing. The repositories also serve as a comprehensive publications database of the parent organization.The

various faculty members are published research articles in various journals, conferences, seminars, etc.; the librarian should collect these articles from

them and create a repository using open source software. It will be advantageous to the students and research scholars for developing the future research.

17) Use of Web 2.0 tools in libraries

Blogs - A blog is a website where library users can enter their thoughts, ideas, suggestions and comments.

Instant Messaging (IM) - IM is gathering of technologies that create the opportunity of real time text based communication between two or more participants over the internet.

RSS Feeds- RSS is a family of web feed formats used to publish regularly updated works for instance blogs entries, news headlines, audio and video etc. in customary design.

Social Networking: A social network service focuses on building online communities of people who share interesting activities. It would enable librarians and users not only to interact but to share and change resources enthusiastically in an electronic medium.

Podcasting-A pod cast is a series of audio or video digital media files which are circulated over internet. Pod casts can encourage recordings about library services and programs and also highlights about new resources.

Tagging - It can be applied to the libraries for editing the subject headings from the user point of view and thereby do indexing and checking relevancy of the searches, thereby making the collection more active.

Wikis - Wikis can be used by the users to share information and enhance the content and a record of these transactions is archived for future references.

You Tube It can be used as publishing tool for marketing of library and its products.

18) Using WI-FI Technology-

Wi-Fi provides access to the remote users, where user population can access the databases like CD-Rom, bibliographic, web pages, etc.

19) Awareness about internet threats and precautions to be taken - Libraries are becoming dependent on internet day by day. They are making their own databases on the web and the tendency is rising at an increasing rate. So the librarian must know what are internet threats and the basic precautions must be taken before using internet. The various threats like threat from browser, threat from e-mails, from chat, from floppy or CD, from worm or Trojan, from cookies, from virus, from crackers, phishing websites, mails etc are spread all over the Internet. Proper Antivirus software must be installed before using online resources. The librarian should take care of precautions to avoid these threats.

Conclusion:

In the Internet Age, Librarian must adopt new technologies in the libraries for providing accurate services to the users. According to the changing needs of the users, librarian can play the role of instructor or guide in utilizing proper resources. Users will not only need to learn how to access information, but they should also be taught to critically evaluate internet resources. Librarians must guide users for the effective usage of current trends of technology to get maximum information in least possible time.

References:

1. Kent, Allen (1968). Encyclopedia of Library and Information science. Vol.59, p.237. New York: Marcel Dekker.
2. Satyanarayan, B. (1997). Internet: Genesis, growth and benefits in A.L. Moorthy & P.B. Mangla (Eds.). Information technology applications in academic libraries in India with emphasis on network services & information sharing Patiala. p. 124-127.
3. Hatua, Sudip Ranjan (2001). Internet: A threat and precaution. SRELS Journal of Information Management, 38 (2), p139-148.
4. IRTPLA (2004). Impact of internet on Library & Information services. Ahmedabad: INFLIBNET Centre, pp 49-56.
5. Jange, Suresh et al. (2006). Web content of library portals in Karnataka: Role of Librarians in the internet world. Gulbarga: 4th International Convention CALIBER, p.676-682.
6. Melchionda, Maria G. (2007). Librarians in the age of the internet, their attitudes and roles: A literature review. New Library World, 108(3/4).
7. Sarasvathy, P. & Giddaiah, D. (2007). Internet a wealth of information. SRELS Journal of Information Management, 44 (2), p.207-212.
8. Dhiman, Anil K. & Sharma, Hemant (2008). Blogging & uses of blogs in libraries. Allahabad: 6th International CALIBER, University of Allahabad, p.437-445.
9. Bhatt, Kishama. Internet: An omnipotent tool for excellent and prompt library and information services. http://ir.inflibnet.ac.in/bitstream/handle/1944/4.pdf (Accessed on 11/10 / 2013).
10. Kamila, Kanchan (2009) Institutional repository projects in India. 7 International CALIBER, Pondicherry University, Pudicherry. p. 128-132.
11. Soni, Gautam, Verma, Neerja and Majumdar, Amrita (2010) Web 2.0 Challenges for libraries and librarians. Information Age, Vol. 4, No. 3, p. 11- 14.

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

वर्ष 2023

भैरवी

(दृश्य एवं प्रदर्शनकारी कला की शोध पत्रिका)

अंतर्राष्ट्रीय सम्मेलन विशेषांक

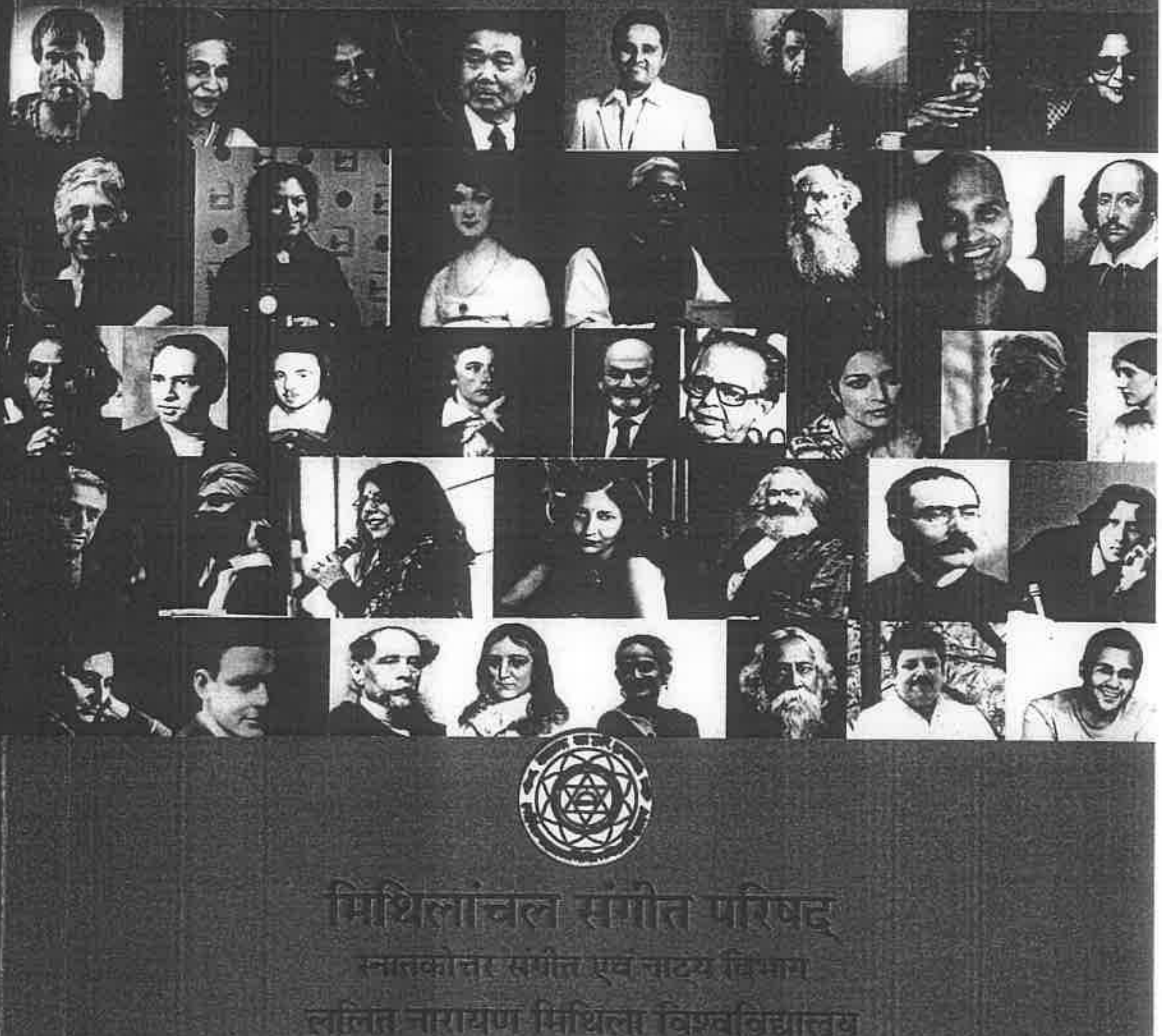

मिथिलांचल संगीत परिषद्

स्नातकोत्तर संगीत एवं नाट्य विभाग

ललित नारायण मिथिला विश्वविद्यालय

कामेश्वरनगर, दरभंगा (बिहार)

Feminism and Literature with a reference to Indian English Fiction

Dr. Abhay Shinde

Abstract

All books are not literature. Books of literature show a special interest in human values. Be it a prose or poetry, be it a fiction or drama, Literature stands out from other books with its concern to human values and the aesthetic beauty of its form. Literature thus can be used as a means of inculcating human values. The books like 'The Second Sex' or the images of female characters victimized by the social, political and religious system not only create awareness among women but also it inculcated gender sensitization in every common human being. Feminism as a movement made a lasting impression on literatures of the world, so it made one own Indian English literature. The Indian novelists and their women characters are but an outcome of the waves of feminism in India.

Key Words: *Literature, Emancipation, Victim, Transformation, Sensitization, Feminism.*

Introduction:

Human beings are some way between the devil and deity, between monster and saint. A man can go up and it can go down too depending on the cultural and ethical background he gets. Anger, hatred, jealousy, lust can be transformed into kindness, sympathy, passion and love. In classic dramas we come across flat and round characters. Flat characters don't change but round characters change with time and circumstances. Tragedy shows how the tragic flaw brings the melancholy throughout. Spectators of drama are seen completely influenced in the theatre. This impact may not last longer but for short time the dramatist can bring a desire effect in the behavior of spectators. Novel is said to be a pocket theatre which the reader can carry with and read at convenience. Literary theories and specially feminism brought drastic change in the portrayal of women characters.

Head, Dept. of English, Adv. B.D. Hambarde Mahavidyalaya, Ashti, Dist- Beed (MS) 414203
abhayshinde280972@gmail.com, 9421344172

th a reference

Dr. Abhay Shinde

a special interest in human
na, Literature stands out from
e aesthetic beauty of its form.
human values. The books like
ctimized by the social, political
women but also it inculcated
'emin...n as a movement made
made one own Indian English
racters are but an outcome of

Transformation, Sensitization,

w the tragic flaw brings the
ly throughout. Spectators of
e seen completely influenced
eatre. This impact may not
ger but for short time the
can bring a desire effect in
vior of spectators. Novel is
e a pocket theatre which the
an carry with and read at
nce. ...terary theories and
feminism brought drastic
in the portrayal of women
s.

a, Ashti, Dist- Beed (MS)-414203

Methodology: Critical reading and analysis.

Study Area: Indian English fiction.

Arundhati Roy's 'The God of Small Things' won the prestigious booker award in 1997. It was a milestone in Indian English Literature. Though novel, Mrs. Roy could depict pen pictures of living characters blood and flesh. Politics, Marxism, patriarchy, marginalization, victimization, conflicts between races and religions are well intermingled to compose the novel. Readers get to know all these things but sympathy is developed towards Ammu and Velutha. It has autobiographical elements also. Mrs. Roy related her experiences in political and social life. It may be an author who speaks of himself through the characters in the most appealing language. 'The Second Sex' can be the root of women movement which ultimately brought the idea of feminism. More than feminism and post feminism what appeals is the sensitization towards female sex.

India being secular country, people of all religions find a comfortable and healthy atmosphere in India. In some other countries women are treated merely as a commodity. In India, women get comparatively better treatment in family and society. Gender equity is yet to be fully achieved but with passing days women are getting more liberty, freedom and space. Some social and religious rites and rituals yet don't allow women to enjoy their own arena. In rural India women work hand in hand with their male partner but get low pay. They also have to look at their household; in that, women in rural India have to do double work. Economically they have to depend on their husbands. In urban India working women are earning money by salary or making money in entrepreneurship but they are facing other problems every now and then. The social prejudices, implicit bias and discriminatory practices are observed in and out. Women prove to be better to men in almost every walk of life but still the cases of domestic violence, kidnapping, abandoning, gang rapes, murders are growing in numbers. Punishments and penalties to criminals prove useless. Mindset of patriarchy and male dominance is intact. Achieving gender equity is not a women's concern but it's a responsibility of all the society.

Empowering women and girls towards greater participation leads to a more balanced relationship between the sexes. Promotion of equality between men and women allows them to take part in social and economic life for a better situation. Gender equality needs to be addressed at all stages of development. Empowering women doesn't mean weakening men. There are means to bring gender sensitization in family and society.

Literature serves the purpose better. The world literatures of 20th century reflect an emancipated image of a woman who challenges the scenario. The new woman sets forth her own liberal, independent and emancipated way of life. Simone De Beauvoir's 'The Second Sex' is no less than a bible for the feminist writers. The idea of feminism dates back in 18th century, with the publication of Mary Wollstonecraft's book 'A Vindication of the Rights of Women in' 1792. Virginia Woolf's 'A Room of one's own' published in 1929 and Simone De Beauvoir's 'The Second Sex' published in 1949 also discusses feminism and feminist ideas. The women's movement of the 1960 brought a full circle to feminism. The theory known as Feminist Literary Criticism is a product of 'Women's Movement' in 1960. Not only women but men philosophers also supported feminist theory. John Stuart Mill's 'The Subjection of Women' published in 1869 and Friedrich Engels's 'The Origin of Family' published in 1884 are good examples of feminist writing.

Images of women reflected in literature were considered to be a role model for women in general. The meek, submissive, inferior image of women and dominating, strong, superior men characters were the most important forms of socialization. Feminist criticism challenges such type of character display which captures cultural mind set in men and women leading to sexual inequality. Feminist criticism thus aims to expose the mechanism of patriarchy. Being female is a matter of biology but being feminine is a set of characteristics defined traditionally. According to Elaine Showalter, in late 1970s an attention of readers is shifted from 'androtexts' (books by men) to 'gynotexts' (books by women). Showalter also detects three distinct phases of women writing. Feminine phase (1840-1880) in which women writers wrote in accordance with the standards set by dominant men writers. They simply imitated male artistic norms. Feminist phase (1880-1920) in which radical and own positions is maintained. Though male influence is seen, women have their separate ideas and innovative experiences. Female phase (1920 onwards) in which women wrote a completely different and real life experiences.

Feminist critical theory accepts the conventions of literary realism and considers literature in connection with women's lives and experiences evaluated against reality. Women, irrespective of caste, religion or nationality have to suffer in the patriarchal, male dominated world. Portrayal of women characters in fiction on the one hand attracts reader's sympathy and on the other hand they make a mindset of readers like that. Women are given secondary treatment in society but more than that

ding to sexual inequality. iticism thus aims to expose nism of patriarchy. Being matter of biology but being ; a set of characteristics aditionally. According to walter, in late 1970s an f readers is shifted from s' (books by men) to ;' (books by women). also detects three distinct vomen writing. Feminine 0-1880) in which women te in accordance with the set by dominant men ey simply imitated male ns. Feminist phase (1880- which radical and own maintained. Though male seen, women have their ideas and innovative s. Female phase (1920 n which women wrote a different and real life

t critical theory accepts ions of literary realism and erature in connection with lives and experiences against reality. Women, e of caste, religion or have to suffer in the male dominated world. f women characters in the one hand attracts npathy and on the other nake a mindset of readers omen are given secondary society but more than that

they are convinced to be inferior. In this connection feminist literary critical theory shows a link with psychoanalysis. Relationship of feminism with psychoanalysis is complex. Kate Millets 'Sexual Politics' published in 1969 blames Freud for patriarchal attitudes. But Juliet Mitchell's 'Psychoanalysis and feminism' published in 1974 defends Freud. According to Mitchell there is a distinction between sex and gender, sex is biological matter while gender is a social construct. Simone De Beauvoir's 'The Second Sex' Published in 1949 starts with a sentence "one is not born a woman, rather one becomes a woman."

Almost all critical theories trace their roots to a single author who has established the particular critical theory. The feminist literary criticism is an exception. It's not associated with a single author but its feminist literary practices as an interdisciplinary study including history, sociology and psychology. Despite different feminist approaches to literary study, it shares some common beliefs. All feminist critics accept that the injustice of women's oppression must be eliminated. Feminist critics believe that gender becomes crucial factor in the interpretation of literary theory since literary history is shaped by androcentric biases. Feminist critics argue that all literary study is subjective and value driven. Feminist critics acknowledge their political agenda to redress the marginalization of women in literature. Feminist critics recognize that since literature reflects and shapes culture, it can help with to eliminate the oppression of women in the literature.

The novel as a literary form is relatively new in India. Other forms like the epic, lyric, drama, short story and essay are comparatively older forms. Depiction of women in literature is a reflection of existing society. Social background of the novelist also makes an impact on the literature produced. Many Indian novelists like Mulk Raj Anand, R.K. Narayan, Raja Rao, Bhabani Bhattacharya, Kamala markandaya, Anita Desai, Uma Vasudevan, Shashi Deshpande, Ruth Prawer Jhabvala and Arundhati Roy have seriously engaged themselves in depicting a variety of women characters with changing social and political scenario. Women characters are seen changing. The emergence and development of feminism have made a remarkable effect on the depiction of women in literature. Women characters in Indian fiction show a wide range from shy, innocent, meek, dependent and devoted housewives to bold, advanced, emancipated and self-sufficient modern ladies. These very literary characters give us a record of the gradual development of women from ages to ages.

Indian writers, both men and women have made attempts to draw pen-pictures of Indian women. Depiction of women characters by male novelist and that by a female novelist shows a difference. Character sketches of Kajoli, Gauri, Savitri and Rosie are drawn by Bhabani Bhattacharya, Mulk Râj Anand, Raja Rao and R.K. Narayan. Character sketches of shreya, Maya, Rukhmini and Ammu are drawn by Uma Vasudevan, Anita Desai, Kamala Markandaya and Arundhati Roy. Depiction of women by men novelist differs slightly from that of women novelists.

Kajoli in Bhabani Bhattacharya's 'So Many Hungers' is a young girl from a poor peasant family. During the severe Bengal famine of 1943, we see Kajoli exposing her body on the pavement for the gaze of the passersby. Onece this poor girl is raped by a soldier and is attacked by a Jackal. Gauri in Mulk Raj Anand's 'The Old Woman and the Cow' is a meek, gentle, suffering and uncomplaining country woman. In her married life with Pachi, She had to adjust with everything. Once she was driven out of her husband's house. She goes to her mother who sells her to a seth. Gauri resists the lecherous seth and works as a nurse in the clinic of Col. Mahendra. Savitri, in Raja Rao's 'The Serpent and the Rope' is a rich jagirdar's daughter but her marriage is fixed with a poor jagirdar. She is a modern girl who smokes and talks freely. She gets attracted to a married man Ramaswamy, enjoys his company but finally goes back to her own poor jagirdar. Rosie, in R.K. Narayar's 'The Guide' is Marco's wife who later becomes Raju's beloved. She tries a lot to please her husband but he is not happy with her. He treated her as a servant. She lives with Raju, becomes a famous dancer and finally quits Raju to live all alone.

Shreya, a heroine of Uma Vasudevan's 'Shreya of Sonagarh' cannot enjoy the company of her husband Brijesh and develops an illicit relation with Anand. Shreya later develops a spiritual relation with Brijesh. Maya, a heroine of Anita Desai's 'Cry the Peacock' is obsessed with a prophecy that she or her husband will die during the fourth year of their married life. Her physical and psychological starvation by her husband Gautam makes her mad. Rukhmini, a heroine of Kamala Markandaya's 'The Nectar in a Sieve' is a poor woman representing the worst suffering of poverty in India. There is no end to her problems. Rukhmini is married to Nathan at 12, becomes a mother at 13 and Old [illegible] 40. Ammu, a heroine of Arundh[illegible] Roy's 'The God of Small Thin[illegible] elopes with an unknown man, mar[illegible] with him, begets a twin and ret[illegible] to her hometown. There she deve[illegible]

:h a poor jagirdar. She is a
rl who smokes and talks
gets attracted to a married
swamy, enjoys his company
goes back to her own poor
osie, in R.K. Narayar's 'The
Marco's wife who later
Raju's beloved. She tries a
ase her husband but he is
with her. He treated her as
t. She lives with Raju,
a famous dancer and finally
ı to live all alone.
ya, a heroine of Uma
an's 'Shreya of Sonagarh'
enjoy the company of her
Brije and develops an illicit
with Anand. Shreya later
s a spiritual relation with
Maya, a heroine of Anita
'Cry the Peacock' is obsessed
prophecy that she or her
l will die during the fourth
their married life. Her physical
ychological starvation by her
d Gautam makes her mad.
ıini, a heroine of Kamala
ıdaya's 'The Nectar in a Sieve'
oor woman representing the
suffering of poverty in India.
is no end to her problems.
ıini i arried to Nathan at 12,
ıes a mother at 13 and Old at
mmu, a heroine of Arundhati
'The God of Small Things'
s with an unknown man, marries
him, begets a twin and returns
hometown. There she develops
a relation with an outcast paravan Velutha. Finally she commits a suicide.

Conclusion:

Literature makes a lasting impact on the readers. It is reflection of social and political realities. As a human being any common reader can get influenced and can choose his own way of life. Critics can do their job to check the quality of literary piece with the parameters of theories but a common reader gets transformed automatically. Critical theories impress authors and a new literature is born. Feminism has produced a new fiction and novelists. It has created a wider space for women writers in India.

References:

Naik M.K., A History of Indian English Literature, Delhi, Sahitya Akademi, 2009.

Roy Arundhati, The God of Small things, New Delhi, India Ink., 1997.

Beauvoir, Simone De, 'The Second Sex', London, Vintage, 1949.

http://en.wikipedia.org/wiki/Postcolonial_feminism

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

UGC CARE LISTED PERIODICAL
ISSN : 2278 - 6864

Education and Society

Since 1977

Vol-47, Issue-2, No.8, April-June : 2023

Indian Institute of Education

J. P. Naik Path, 128/2, Kothrud, Pune-411 038

Education and Society (शिक्षण आणि समाज) ISSN: 2278-6864
(UGC Care Journal) Vol-47, Issue-2, No.8, April-June : 2023

PORTRAYAL OF WOMEN IN POST INDEPENDENT INDIAN LITERATURE

Dr. AbhayBalbhimShinde, Head, Dept. of English, Adv. B. D. HambardeMahavidyalaya, Ashti, Dist. Beed (MS) 414203 9421344172, abhayshinde280972@gmail.com

Abstract:
Literature is considered as a reality of the concerned society. Picture of society is reflected in contemporary literature. Patriarchy, though decreased at certain level, cases of domestic violence are seen in the society. Women are called better halves for namesake but even after the establishment of women commissions, her lifestyle didn't change. If given a chance, the woman strengthens the foundations of family playing various roles. She can be an entrepreneur, scientist, doctor, teacher, lawyer besides being a house wife. Indian fiction in general and post independent Indian fiction in particular underlines the changing roles of Indian women. These transformations and gradual improvement of women reflected in post independent Indian English fiction is the main theme of this paper.

Introduction:
Every writer writes either his own experiences or what he sees around in the society. Male dominance in India came down with British rule. With facility of education made available to women by social reformers like SavitribaiPhule brought about a drastic change in the overall womanhood. The concept of feminism originated in West became popular and famous all over the world. Women started writing their own. The portrayal of women by male writers and that by female writers has a line of distinction; still submissive, meek and helpless women are reflected in their writings. If we look at the images of women in literature, we see a gradual change of women from submissive to proactive roles.

Indian English fiction is usually concerned with the 'Big Three', that is Mulk Raj Anand, R. K. Narayan and Raja Rao. Few others as Bhabani Bhattacharya, ManoharMalgaonkar, Khushwant Singh and some women novelists like Kamala Markandaya, Anita Desai and NayantaraSahgal also made Indian fiction popular in English. Indian novel in English became very much regular in the world literature with passing time. The subject matters and themes also changed from patriotism, nationalism and reformation to individual dreams, place of women in society, man-woman relationship, East-West encounter, complex human nature, stream of consciousness and cross cultural conflicts. As the status of women changed in Indian society, their image in literature and the roles they played also changed. They came up in more liberal rather emancipated roles. The meek, submissive and sacrificing woman changed to bold, questioning and active lady. The women writers of new tradition became more and more autobiographical, in the form and in the content. The internal conflict of characters in the realms of psychology, philosophy and culture is pictured by Indian novelists. Women novelists of pre-independent era show a distinct trend in the post independent era. The history of Indian independence and the global atmosphere thereafter show an impact on the later women novelists in India. They still have an influence of Indian culture.

All women novelists, old and new, have some common peculiarities. Their characters show preoccupation with day dreaming and nostalgia. Whether pre or post-independence era, these women novelists have experienced more or less the same surrounding and facilities like education and traveling abroad. Many Indians got settled in USA and other countries. Indian people getting dispersed in all directions of the world have a strong attachment with India. Their writing bears a stamp of their identity. Writing by Indian Diaspora has its own place in the world literature. Indian Diaspora is a term generally referred to the persons of Indian birth living abroad for economic or artistic intentions. Booker Prize winners like Salman Rushdie, Arundhati Roy, ArvindAdega and Kiran Desai belong to Indian Diaspora.

Kamala Markandaya's first novel, 'Nectar in a Sieve' is a story of protagonist Rukmini living village life traditionally. Each time the circumference of Rukmini worsens, she endures quietly with hope of positive changes. In second novel 'Some Inner Fury' Markandaya connotes the story of Mirabai, a young woman with westernized Hindu family. Her tragic sufferings and struggles show the general life of Indian woman. In 'A Silence of Desire', Markandaya takes up the same issue with different plot. The story deals with the anguish of female protagonist Sarojini.

Anita Desai in her novel 'Cry the Peacock' introduces Maya as a rebellious lady fighting against traditional stereotypes in her life. Maya's besotted visions and amateur desires reveal the deep-seated human heart. She dies heartbroken. Desai's another novel 'Fire on Mountain' narrates a story of Nanda Kaul, an elderly widow living in isolated house. She is a protagonist who has experienced a life-long adversity caused due to her husband's infidelity. The novel successfully breaks the stereotype of selfless woman.

Mulk Raj Anand in his novel 'The Old Woman and the Cow' depicts a story of Gauri transforming herself from poor, humble and obsequious person to bold, independent and courageous lady. In conclusion Anand successfully evokes a distressing truth about maltreated life of Gauri. ShashiDeshpande in her novel 'The Dark Holds No Terror' narrates a story of Saritha, a successful Doctor. Deshpande tries to outline feminine sensitivity and subtlety. The Indian women have been a victim of male dominant for centuries. The protagonist faces the difficulties like women illiteracy, traditional patriarchal society and issues of dowry.

In his novel 'The Guide', R. K. Narayan pictures a character of Rosie, a dancer. She did not love her husband Marco and ultimately starts living with Raju who encourages her to follow her passion for dancing again. Rosie is representative of independent and ambitious women. After breaking wedlock with Marco and Raju's serious impediment with law, she decides to pay their financial obligations and leave both of them. She lives single, content and satisfied with her achievements.

Ammu is a protagonist of Arundhati Roy's 'The God of Small Things'. She is a rebellious lady who is suffering from domestic violence. Ultimately she gathers courage to develop an extra marital relationship with a low cast Velutha. AmmuVelutha relationship ends tragically with a death of Vellutha in police custody and suicide of Ammu in a lodge. The main theme of the 'God of Small Things' is an exploitation of women and backward people. Though Ammu belongs to high class Syrian Christian family, she too has to suffer. Roy's novel can be viewed about as a book of feminism. This book talks about the demands of a woman to have freedom. All women characters depicted in the novel fight for the freedom from family, society and customs. The three women Mamachi, Ammu and Rahel represent three generation.

Conclusion: Women in India are made to suffer for generations. Patriarchal system in India is deep rooted. When a woman tries to live her life independently, she is denied and punished. She suffers in and out of the house. As Simon De Beauvoir comments, "They have gained only what men have been willing to grant; they have taken nothing, they have only received."

Literature is just a reflection of society. Gender distinction, domestic violence, and sexual harassment all these are prevalent in society. Portrayal of women in Indian English fiction changes from submissive women to emancipated ladies. Men and women writers have successfully pen pictured changing women characters in their novels.

References:

1) Beauvoir, Simon De. *The Second Sex*. New York. Vintage. 1989.
2) Roy Arundhati. *The God of Small Things*. India Ink. 1997.
3) Ramamurthi, K. S. *Rise of Indian Novel in English*. New Delhi. Sterling Publishers. 1987.
4) Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Women_in_the_Victorian_era
5) http://www.expressindia.com/te/daily

Principal
Adv.B.D.Hambarde M... dyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

INTERNATIONAL JOURNAL of ADVANCE and APPLIED RESEARCH

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

International Journal of Advance And Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.5 Issue-5 Mar- Apr 2024

International journal of advance and applied research (IJAAR)

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

Bi-Monthly

Volume-5 - ***Issue-5***

Published by:
Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India
Website: *https://ijaar.co.in*
Submit Your Research Paper on Email
Regular Issue: 2013ijaar@gmail.com **Special Issue:** ijaar2022@gmail.com
For Publication Call On - **8888454089**

Chief Editor
P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India
Email: *editor@ijaar.co.in* ***Mob-*** *8624946865*

Editor
Dr. Sopan Nimbore, Dr. Babasaheb Mutkule, Dr. Sakharam Wandhare, Dr. Rajaram Sontakke
Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya Ashti

Co-Editor
Dr. Ravi Sathbhi, Dr. Mangesh Shirsath, Dr. Suhas Gopane

Editorial & Advisory Board
Dr. S. D. Shinde, Dr. M. B. Potdar, Dr. P. K. Pandey
Dr. L. R. Rathod, Mr. V. P. Dhulap, Dr. A. G. Koppad
Dr. S. B. Abhang, Dr. S. P. Mali, Dr. G. B. Kalyanshetti
Dr. M. H. Lohgaonkar, Dr. R. D. Bodare, Dr. D. T. Bornare

Editorial & Advisory Board
Prof. Jainnulla Pathan, Dr. Rajaram Sontakke, Dr. Dattatray Munde
Dr. Abhay Shinde, Dr. Sunil Mutkule, Prof. Shubhangi Khude
Dr. Santosh Wangujare, Dr. Bhagawan Waghamare, Dr. Ramesh Bharudkar
Prof. Jitendra Ralebhat, Prof. Baban Ukale, Prof. Anant Khose
Prof. Rajendra Karande, Prof. Sagar Sangale, Prof. Amol Dongare
Prof. Niwrutti Nanwate

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 5 Mar- Apr 2024

Transformation of India As Reflected In Literature

Dr. Abhay Balbhim Shinde
Head, Dept of English, Adv B D Hambarde Mahavidyalaya, Ashti, Dist. Beed
Maharashtra, India 414203
Corresponding Author - Dr. Abhay Balbhim Shinde
Email: abhayshinde280972@gmai.com
DOI- 10.5281/zenodo.10848465

Introduction:

India as a nation is seen progressing in almost every possible sector. The nuclear advancements, Launching of Chandrayan, Make in India Policy, Semiconductor Plants all underline the journey of India from a developing country to a developed one. Viksit Bharat @ 2047 is a vision to transform India into yet a more developed country by 2047. Books of literature show a special interest in human values. Be it a prose or poetry, be it a fiction or drama, Literature stands out from other books with its concern to human values and the aesthetic beauty of its form. Literature thus can be used as a means of inculcating human values. The books of literature can also criticize social, economic, scientific and technological development throughout to create awareness among citizens of nation and sensitization in every common human being. Development of the world made a lasting impression on various literatures produced in the world. Various Literatures recently produced in India in general and Indian English literatures in particular create an image of India as a developed nation. The status of women in India is seen improved in literatures produced in India.

Indian English Literature has its own identity. Arundhati Roy's 'The God of Small Things' won the prestigious Booker award in 1997after Salman Rushdie"s 'Midnight's Children' which got it in 1981. These novels proved milestones in Indian English Literature especially commenting on political system. Later Kiran Desai's 'Inheritance of Loss' with a theme of migration got the same award in 2006. In 2008 Arvind Adega's 'The White Tiger' got Man Booker Prize. These writers have introduced Partition, East West encounter, Man Woman relationship, Entrepreneurship, Politics, Adminisration, Feminism, Identity crisis, Power politics, Environment, Marxism, Patriarchy, Victimization, and Conflicts between races to compose the novel.

Feminism is not a simple or unified philosophy. Many different women (and men) call themselves feminists, and the beliefs of these groups of people vary quite a bit. Here's a quick primer on some of the different kinds of feminism. Liberal feminism is characterized by an individualistic emphasis on equality. According to this philosophy, society itself does not need a major service, but rather laws need to be changed and opportunities have to be opened up to allow women to become equals in society. To a liberal feminist, evidence of progress is seen largely by the number of women in positions previously occupied by men, especially powerful positions. In the United States and much of the Western world, liberal feminism is the most mainstream form of feminism.Socialist feminism or Marxist feminism connects the oppression of women to Marxist ideas about exploitation, oppression and labor. Socialist feminists think unequal standing in both the workplace and the domestic sphere holds women down. Socialist feminists see prostitution, domestic work, childcare and marriage as ways in which women are exploited by a patriarchal system that devalues women and the substantial work they do. Socialist feminists focus their energies on broad change that affects society as a whole, rather than on an individual basis.

Indian feminist scholars and activists have to struggle to carve a separate identity for feminism in India. They define feminism in time and space too in order to avoid the uncritically following Western ideas. Indian women negotiate survival through an array of oppressive patriarchal family structures: age, ordinal status, and relationship to men through family of origin, marriage and procreation as well as patriarchal attributes - dowry, siring sons etc. - kinship, caste, community, village, market and the state. It should however be noted that several communities in India, such as the Nair's of Kerala, certain Maratha clans, and Bengali families exhibit matriarchal tendencies, with the head of the family being the oldest women rather than the oldest man. Sikh culture is also regarded as relatively gender-neutral.The heterogeneity of Indian experience reveals that there are multiple patriarchies and so also are there multiple feminisms. Hence feminism in India is not a singular theoretical orientation; it has changed over time in relation to historical and cultural realities, levels of consciousness, perceptions and actions of individual women and women as a group. The widely used definition is "An awareness of women's

oppression and exploitation in society, at work and within the family, and conscious action by women and men to change this situation". Acknowledging sexism in daily life and attempting to challenge and eliminate it through deconstructing mutually exclusive notions of femininity and masculinity as biologically determined categories opens the way towards an equitable society for both men and women.

Empowering women and girls towards greater participation lead to a more balanced society in patriarchal, male dominated world. Feminist critics argue that all literary study is subjective and value driven. Feminist critics acknowledge their political agenda to redress the marginalization of women in literature. Feminist critics recognize that since literature reflects and shapes culture, it can help to eliminate the oppression of women in the literature. The novel as a literary form is relatively new in India. Other forms like the epic, lyric, drama, short story and essay are comparatively older forms. Depiction of women in literature is a reflection of existing society. Social background of the novelist also makes an impact on the literature produced. Many Indian novelists like Mulk Raj Anand, R.K. Narayan, Raja Rao, Bhabani Bhattacharya, Kamalamarkandaya, Anita Desai, Uma Vasudevan, ShashiDeshpande, Ruth PrawerJhabvala and Arundhati Roy have seriously engaged themselves in depicting a variety of women characters with changing social and political scenario. Women characters are seen changing. The emergence and development of feminism have made a remarkable effect on the depiction of women in literature. Women characters in Indian fiction show a wide range from shy, innocent, meek, dependent and devoted housewives to bold, advanced, emancipated and self- sufficient modern ladies. These very literary characters give us a record of the gradual development of women from ages to ages. Indian writers, both men and women have made attempts to draw pen-pictures of Indian women. Depiction of women characters by male novelists and that by a female novelist shows a difference. Character sketches of Kajoli, Gauri, Savitri and Rosie are drawn by Bhabani Bhattacharya, Mulk Raj Anand, Raja Rao and R.K. Narayan. Character sketches of Shreya, Maya, Rukhmini and Ammu are drawn by Uma Vasudevan, Anita Desai, Kamala Markandaya and Arundhati Roy. Depiction of women by men novelists differs slightly from that of women novelists. Kajoli in Bhabani Bhattacharya's 'So Many Hungers' is a young girl from a poor peasant family. During the severe Bengal famine of 1943, we see Kajoli exposing her body on the pavement for the gaze of the passersby. Onece this poor girl is raped by a soldier and is attacked by a Jackal. Gauri in Mulk Raj Anand's 'The Old Woman and the Cow' is a meek, gentle, suffering and uncomplaining country woman. In her married life with Pachi, She had to adjust with everything. Once she was driven out of her husband's house. She goes to her mother who sells her to a seth. Gauri resists the lecherous seth and works as a nurse in the clinic of Col. Mahendra. Savitri, in Raja Rao's 'The Serpent and the Rope' is a rich jagirdar's daughter but her marriage is fixed with a poor jagirdar. She is a modern girl who smokes and talks freely. She gets attracted to a married man Ramaswamy, enjoys his company but finally goes back to her own poor jagirdar. Rosie, in R.K. Narayar's 'The Guide' is Marco's wife who later becomes Raju's beloved. She tries a lot to please her husband but he is not happy with her. He treated heras a servant. She lives with Raju, becomes a famous dancer and finally quits Raju to live all alone. Shreya, a heroine of Uma Vasudevan's 'Shreya of Sonagarh' cannot enjoy the company of her husband Brijesh and develops an illicit relationship with Anand. Shreya later develops a spiritual relation with Brijesh. Maya, a heroine of Anita Desai's 'Cry the Peacock' is obsessed with a prophecy that she or her husband will die during the fourth year of their married life. Her physical and psychological starvation by her husband Gautam makes her mad. Rukhmini, a heroine of Kamala Markandaya's 'The Nectar in a Sieve' is a poor woman representing the worst suffering of poverty in India. There is no end to her problems. Rukhmini is married to Nathan at 12, becomes a mother at 13 and old at 40. Ammu, a heroine of Arundhati Roy's 'The God of Small Things' elopes with an unknown man, married with him, begets a twin and returns to her hometown.

Conclusion: Literature makes a lasting impact on the readers. It is a reflection of social and political realities. It can also depict the development of the country. Literature and Science fiction can help us to get actual picture of the progress of the nation. As a human being any common reader can get influenced and can choose his own way of life. Critics can do their job to check the quality of literary piece with the parameters of theories but a common reader gets transformed automatically. Nationwide scientific and technological development has produced new fiction and novelists in India. It has created a wider space for writers in India with variety of different themes. The number of Indian novelists receiving awards meant for science fiction is increasing every year. Through their literary masterpieces, they have urged the need to bring corrective measures in the present social, political, scientific, technological and economic conditions. The novelists are trying to transform India into progressive, liberal and a tolerant country. The contribution and the success of Indian scientists and novelists must be acknowledged for making the natio. . super power country by 2047.

References:

1. Naik M.K., A History of Indian English Literature, Delhi, SahityaAkademi, 2009.
2. Roy Arundhati, The God of Small Things, New Delhi, India Ink, 1997.
3. Desai Kiran, The Inheritance of Loss, U.S., Atlantic Monthly Press, 2006.
4. Beauvoir Simone De, The Second Sex, London, Vintage, 1949.

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

4

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

|| संशोधक ||

पुरवणी अंक २ – सप्टेंबर २०२३ (त्रैमासिक)

- शके १९४५ ● वर्ष : ९१ ● पुरवणी अंक : २

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे ● प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा ● प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

✷ प्रकाशक ✷

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

२५. **डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि महिला सक्षमीकरण**

- प्रा. विलास मेश्राम ---------- ११२

२६. **महिला सक्षमीकरणातील अडसर – महिलांची तस्करी : महिलांची तस्करी (मानवी तस्करी) ची वाढती समस्या**

- प्रा. विशाखा मानकर ---------- ११६

२७. **डॉ. अण्णा भाऊ साठे यांच्या गीतातील स्त्रीविषयक दृष्टीकोन**

- नितीन संजय ससाणे, प्रा. डॉ. संजय महादेवराव मोहड ---------- १२२

२८. **औरंगाबाद जिल्ह्यातील महिला व युवा सहकार चळवळीचा इतिहास**

- डॉ. संभाजी सोपानराव दराडे ---------- १२६

२९. **भारतातील महिला सक्षमीकरणात सामाजिक व आर्थिक स्थितीचे योगदान**

- डॉ. एम. के. नन्नावरे ---------- १३१

३०. **बालविवाह: ग्रामीण भारतातील स्त्रियांची समस्या**

- प्रा. डॉ. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे ---------- १३६

३१. **महिला सशक्तीकरणात समान नागरी कायद्याची भूमिका**

- मंगेश ते. देवढगले ---------- १३९

३२. **महिला सक्षमीकरणात कायदा आणि समाजाची भुमिका**

- डॉ. अस्मिता ठोंबरे ---------- १४५

३३. **'बचत गटातील महिलांचा पंचायत राज व्यवस्थेत सहभाग'**

- महेंद्र देवराव भलमे, प्रा. डॉ.राजेंद्र एम. झाडे ---------- १४८

३४. **'गौरी देशपांडे यांच्या कादंबऱ्यांतील स्त्रीसक्षमीकरण'**

- कु. उज्वला नामदेवराव जानवे, डॉ. परमानंद बावनकुळे ---------- १५१

३५. **भारतातील ग्रामीण महिलांची मूलभूत समस्या**

- प्रा. सौ. मेघा सौरव देसाई ---------- १५६

बालविवाह: ग्रामीण भारतातील स्त्रियांची समस्या

प्रा. डॉ. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
ॲड. बी.डी. हंबर्डे महाविद्यालय,आष्टी.
ता. आष्टी जि. बीड : ४१४२०३

प्रस्तावना :

समाजशास्त्राला सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करणारे शास्त्र असेही म्हटले जाते. समाजशास्त्रात अनेक सामाजिक समस्यांचा अभ्यास केला जातो. समस्या मग ती कोणतीही असो त्यामुळे समाजातील व्यक्तींना जीवन जगताना अडचणी येतात. समस्या वाढत गेली तर त्याचे दुष्परीणाम समाजाला भोगावे लागतात. मागच्या दहा वर्षात समाजात स्त्रीभ्रुणहत्या या समस्येने एवढे गंभीर स्वरूप धारण केले होते की, आज त्याचे परिणाम समाज भोगत आहे. स्त्रियांच्या तुलनेत पुरुषांचे प्रमाण जास्त आहे. त्यामुळे अनेक पुरुषांना विवाहासाठी मुली मिळेनात. त्याच्या पुढे जाऊन इतर अनेक समस्यांबरोबरच समाजाला विशेषत: ग्रामीण समाजात बालविवाहाचे प्रमाण वाढत आहे. मध्यंतरी सन २०२० ला कोरोना या महाभयंकर साथीने समाजात हाहाकार माजवला. लोकांना दोन वर्षे घरातून बाहेर पडता आले नाही. परंतु याच काळात आपल्या १२ –१४ वर्षाच्या मुलींचे विवाह अनेक पालकांनी उरकून घेतले. शाळा बंद होत्या, घरातील अनेक व्यक्ती मृत्युशय्येवर होत्या. त्यामुळे कधी नव्हे ते बालविवाहाचे प्रमाण ग्रामीण समाजात या कालावधीत वाढले.

इतिहासात डोकावताना आपण पाहतो की बालविवाहाची प्रथा किंवा समस्या प्राचीन काळात नव्हती. सीता, द्रौपदी यांचे विवाह (स्वयंवर पद्धत) प्रौढविवाह होते. मग ही प्रथा आली कधी तर मध्ययुगीन काळात मोगलांची सत्ता आली त्यावेळेस.स्त्रीयांवर अनेक बंधने आली.मनु नावाच्या व्यक्तीने 'मनुस्मृती' लिहून स्त्रियांना पारतंत्र्यात लोटले. त्यानंतर स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर हळूहळू शिक्षणाचे प्रमाण वाढले. परंतु ग्रामीण भागातून आजही सर्रास बालविवाह होताना आढळून येतात. म्हणून या समस्येचा अभ्यास या शोधनिबंधात हाती घेण्यात आलेला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये :

१) ग्रामीण भारतातील बालविवाहाची कारणे अभ्यासणे.
२) बालविवाह ही संकल्पना समजून घेणे.
३) बालविवाह समस्या दूर करण्यासाठी उपाय सुचविणे.
४) बालविवाहाची सद्यकालीन परिस्थिती अभ्यासणे.
५) बालविवाहाचे दुष्परीणाम अभ्यासणे.
६) बालविवाहाच्या समस्येचा सांगोपांग अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी द्वितीय स्त्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे. यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, शासकीय अहवाल, वर्तमानपत्र, मासिके इत्यादींचा आधार घेण्यात आलेला आहे. तसेच विश्लेषणात्मक अध्ययन पद्धतीचा आधारही घेण्यात आला आहे.

विश्लेषण आणि स्पष्टीकरण :

सामाजिक समस्या म्हणजे काय?

रॉबर्ट निस्बेट :

समाजात लक्षात घेण्यायोग्य संख्या असणाऱ्या अनेक व्यक्ती जेंव्हा समाजसंमत व्यवहार प्रणालीचा भंग करतात आणि त्याचे गंभीर परिणाम बहुसंख्य समाजसदस्यांना भोगावे लागतात तेंव्हा अशा प्रमाणक भ्रष्ट वर्तनास सामाजिक समस्या असे म्हणतात.

बालविवाहाची समस्या ही ग्रामीण भागातील प्रमुख समस्या आहे. सर्रासपणे पालक लहान लहान मुलींचे विवाह लावून देतात. हे लोक समाजसंमत नियमांचे राजरोसपणे उल्लंघन करतात. परंतु याचे परिणाम स्त्री आणि संपूर्ण समाजाला नंतर भोगावे लागतात.

बालविवाह म्हणजे काय?

'कायद्याने संमत केलेल्या वयाच्या पूर्वी केलेला मुला-मुलींचा विवाह म्हणजे बालविवाह होय.' शारदा कायद्याने मुलीचे विवाह १४ वर्षे तर मुलाचे १७ वर्षे निश्चित केले होते. त्यानंतर १९७८साली त्यामध्ये सुधारणा करून मुलीचे विवाह वय१८ वर्षे तर मुलाचे विवाह वय २१ वर्षे करण्यात आले.

ISSN No. 2394-5990

म्हणजेच १८ वर्षाच्या आतील मुलीचा आणि २१ वर्षाच्या आतील मुलाचा केलेला विवाह कायद्याने बालविवाह ठरतो.

बालविवाहाची कारणे :

१) मुलीची पालकांवर असलेली जबाबदारी :

प्रत्येक मातापीता आपल्या मुलीची अत्यंत काळजी घेत असतात. तिचे रक्षण करणे, भावी जीवन सुखकर जावे म्हणून योग्य वराची निवड करणे ते आपली जबाबदारी समजतात. या जबाबदारीतून मुक्त होण्यासाठी शक्य तेवढे लवकर मुला-मुलींचे विवाह लावून देतात. विवाह केला की आपली जबाबदारी संपली असे वाटत असल्याने बालविवाहाची समस्या आढळून येत आहे.

२) कौमार्यावर दिलेला भर :

स्मृतीकाळ, पुराण काळते आधुनिक काळया सर्व काळात मुलींच्या कौमार्यावर भर दिल्याने मुलगी ऋतूप्राप्त होण्यापूर्वी किंवा ऋतूप्राप्ती झाल्याबरोबर विवाह लावून देण्यावर पालकांचा भर असतो. घरात ऋतुप्राप्त झालेली मुलगी म्हणजे पालकांना ओझे वाटते. लवकरात लवकर ते तिचा विवाह लावण्याचा प्रयत्न करतात. यातूनच ही समस्या वाढत आहे.

३) आंतर्विवाह पद्धती :

भारतीय समाजअसंख्य गटात-उपगटात व जाती धर्मात विभागलेला आहे. समाजशास्त्रीय दृष्ट्या प्रत्येक गट आणि जात, धर्म हे आंतर्विवाही आहेत. म्हणजेच आपल्याच गटातील, जातीतील वधु-वर निवडीवर लोकांचा कटाक्ष असतो. त्यामुळे वधु-वर निवडीवर मर्यादा येतात. त्यामुळे लवकरात लवकर विवाह लावून देण्यावर लोकांचा भर असतो. आपल्या जाती धर्माच्या पलीकडे पहायला अजूनही समाज तयार नाही.

४) वधूमूल्य (हुंडा) :

आपण किती सुधारणेच्या गप्पा मारत असलो तरी आपापल्या मुला-मुलींचे विवाह हुंडा दिल्या घेतल्याशिवाय पार पडत नाहीत. उलट दिवसेंदिवस हुंडा वाढत आहे. त्यामुळे पालक आपल्या मुलीचा विवाह जास्त हुंडा देणे लागू नये म्हणून लवकर करतात. मुलीच्या शिक्षणावर खर्च करतानाही दुजाभाव करतात. त्यामुळे बालविवाहाचे वाढती हुंड्याची मागणी हेही एक महत्त्वाचे कारण आहे.

५) संयुक्त कुटुंब :

ग्रामीण भारतात आजही संयुक्त कुटुंब टिकून आहे. या कुटुंबात दोन-तीन पिढ्यांचे लोक एकत्र राहतात. जेष्ठांना वाटते की आपल्या डोळ्यादेखतनातवाचे लग्न व्हावे. आपला वंशवेल वाढावा. तसेच कुटुंब मोठे असल्याने कृषीची कामे करण्यासाठी घरातील मनुष्यबळ उपलब्ध व्हावे असाही उद्देश विवाह लवकर लावण्यामागे असतो.

बालविवाहाचे दुष्परीणाम :

समस्या मग ती कोणतीही असो तीचे परीणाम व्यक्ती आणि समाजाला भोगावे लागतात. बालविवाहाचे कोणते दुष्परीणाम आहेत त्याचा आढावा आपल्याला पुढील प्रमाणे घेता येईल.

१) मातामृत्यू व अर्भकमृत्यू वाढते प्रमाण :

भारतीय ग्रामीण समाजात शाळेत शिकणाऱ्या मुलामुर्लींचे विवाह लावून दिले जातात. त्यांचे वय खेळण्या-बागडण्याचे असते. अशा अल्पवयात विवाह झाला तर निसर्ग कोणासाठी थांबत नाही. कमी वयाच्या मुलगी गरोदर राहते, तीला मुल होते.तीच्या शरीराचींच निट वाढ झालेली नसते तेवढ्याततीला १२ व्या १५ व्या वर्षी नवीन जीवाला जन्म देण्याची जबाबदारी येते. यातूनच आरोग्याच्या समस्या निर्माण होऊन असंख्य माता किंवा त्यांची बालके मृत होतात. भारतात मातामृत्यू व अर्भकमृत्यू दर खूप वरच्या पातळीवर आहे. त्याचे कारण म्हणजे बालविवाह.

२) जन्मदर उच्च :

भारत हा उष्णकटिबंधीय प्रदेशात मोडतो. युरोपीय देशांपेक्षा येथील मुली लवकर वयात (ऋतप्राप्ती) येतात. त्यातच बालविवाह केल्याने तिचा वैवाहिक जीवनाचा कालावधी वाढता राहतो. कुटुंबनियोजन साधने वापरली नाहीत तर एक जोडपे अनेक मुलांना जन्म देते. त्यामुळे एकंदर जन्मदर वाढल्याने लोकसंख्येत वृद्धी होते. भारत नुकताच लोकसंख्येच्या दृष्टीने जगात पहिल्या नंबरवर आला आहे. त्याचे कारणचहे आहे. त्यामुळे बालविवाहा मुळे जन्मदर वाढतो असे खेदाने आपल्याला म्हणावे लागते.

३) व्यक्तिमत्व विकासात अडथळे :

लहानपणीच विवाह झाल्यामुळे शारीरिक वाढ आणि विकास तर खुंटतेच परंतु त्याचा जबर फटका व्यक्तिमत्व विकासावर बसतो. शिक्षण अपूर्ण राहते. गरीबी असेल तर पडेल ते काम करून जीवन जगावे लागते.याच्या उलट शिक्षण घेतले उशिरा विवाह केला तर नोकरी-उद्योग करून चांगले जीवन जगून आपल्या व्यक्तीमत्वाची घडणही चांगली होते. परंतु लवकर विवाह केला की सगळंच मुसळं केरात जाते.

४) दुःखी, विजोड वैवाहिक जीवन :

नकळत्या वयात विवाह होत असल्याने निवड स्वातंत्र्य नसते. अपरिपक्व वयात विवाह लावताना वधु-वराचे शिक्षण वय व इतर बाबींचा विचार केला जात नाही. त्यामुळे वयात अंतर, बुद्धिमत्तेतअंतर इत्यादी विषमतेमुळे हे विवाह दुःखी आणि विजोड होतात. यात मुलीचे नुकसान जास्त होते. नवरा व्यसनी,कुरूप वरोगी असला तरी त्याच्याशीच तडजोड करून रहावे लागते. त्यामुळे आयुष्य दुःखी राहते. हा सर्व अनर्थ केवळ आणि केवळ बालविवाहानेहोतो.

सारांश :

असंख्य समस्यांपैकी बालविवाहाची समस्या ही एक गंभीर भारतीय सामाजिक समस्या आहे. विशेषतः ग्रामीण भारतात बालविवाहाचेप्रमाण खूप गंभीर स्वरूप धारण करत आहे. वरील शोधनिबंधातील बालविवाहाची कारणे ही खूप त्रोटक आहेत. ग्रामीण समाज आज बदलत असला तरी बालविवाहाची प्रथा किंवा समस्या कमी होत नाही. मागच्या ५-१० वर्षात तर व्यसनाधीन कुटुंबे आपल्या भावी पिढ्यांचे आयुष्य बालविवाह करून पणाला लावत आहेत.बालविवाहाचे गंभीर परिणाम व्यक्ती, कुटुंब आणि समाजाला भोगावे लागत आहेत. बीड जिल्ह्याच्या जिल्हाधिकार्याने नुकतीच एक परिपत्रक काढून बालविवाह प्रतिबंधक प्रतिज्ञा शाळेत घ्यावी असे म्हटलेले आहे. प्रतिज्ञा घेऊन ही समस्या कमी होणार नाही. त्यासाठी संपूर्ण समाजाच्या संरचनेत, कायद्यात आणि मानसिकतेत बदल घडवून आणावा लागेल. नसता हजारो वर्षाची बालविवाहाची ही परंपरा चालूच राहून लाखो बालकांचे भविष्य उजाड केल्याशिवाय राहणार नाही. त्यामुळे या समाजिक समस्येकडे सर्वांनी गंभीर्याने पाहणे गरजेचे आहे. कोणत्याही समस्येची सर्वात जास्त झळ स्त्रियांना बसते आहे. याही समस्येमुळे सर्वात जास्त नुकसान स्त्रीजीवनाचे केलेले आहे असे सांगून माझा लेख प्रपंच थांबवतो.

संदर्भसूची :

१) प्रा. अशोक गोरे,'ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र' विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगपुरा औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती जून-२०१४.

२) प्रो. दिलीप खैरनार, 'आधुनिक भारतातील सामाजिक समस्या' चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती २००४सप्टेंबर.

३) प्रो. सुधा काळदाते, 'भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या' विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा औरंगाबाद. प्रथम आवृत्ती जून २००५

४) प्रा. अशोक गोरे, 'भारतीय सामाजिक समस्याविद्या' बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती जून -२०१५.

५) प्रा. ए. वाय. कोंडेकर, 'भारतीय समाज' फडके पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर सातवी आवृत्ती जुलै -१९९८.

६) प्रो. वैराग एस. गावंडे, बी. आधार आंतरराष्ट्रीय जर्नल, आधार पब्लिकेशन्स अमरावती.ISSUE NO. (CCCLXXV) 375 - A. नोव्हेंबर २०२२.

७) प्रो. प्रदिप आगलावे, "भारतातील सामाजिक समस्या" श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर, प्रथम आवृत्ती जुलै-२०१८.

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

ISSN 2277 - 7539 (Print)
Impact Factor - 5.631 (SJIF)

Excel's International Journal of Social Science & Humanities

An International Peer Reviewed Journal

Vol. I No. 32

16th September 2023

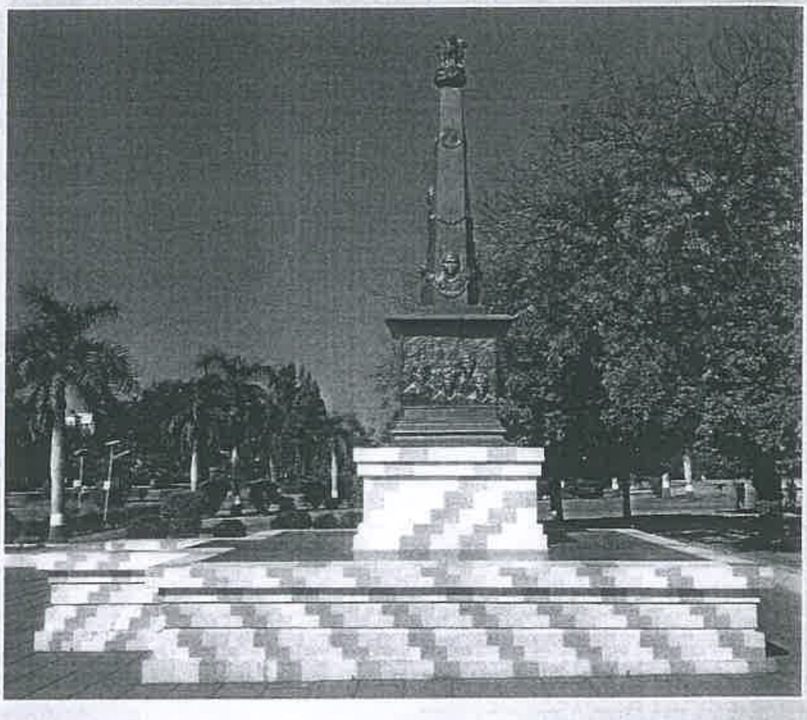

AZADI KA AMRIT MAHOTSAV AND HYDERABAD FREEDOM STRUGGLE

One Day National Interdisciplinary Seminar

Organized by

Department of History, Sociology and Zoology

Vaidyanath College, Parli (V). Dist.Beed. (Maharashtra)

Issue Editor

Dr. R.D. Rathod

I/C Principal & Head, Dept of Sociology

Co-Editor

Dr. B.K. Shep
Convener, Head, Dept of History

Prof.Dr.V.B. Gaikwad
Convener, Dept of Zoology

EXCEL PUBLICATION HOUSE
AURANGABAD

ISSN 2277 - 7539 (Print)
Impact Factor - 5.631 (SJIF)

Excel's International Journal of Social Science & Humanities

An International Peer Reviewed Journal

16 September - 2023

Special Issue

On occasion of

Azadi Ka Amrit Mahotsav and Hyderabad Freedom Struggle

Jawahar Education Society's

Vaidyanath College, Parli (V). Dist.Beed. (Maharashtra)

Re-accredited By NAAC With **'B'** Grade

One Day National Interdisciplinary Seminar

On

आजादी का अमृत महोत्सव व हैदराबाद मुक्तिसंग्राम

Organized by

Department of History, Sociology and Zoology

Issue Editor

Dr. R.D. Rathod
I/C Principal
Vaidyanath College, Parli-Vaijnath

Co-Editor

Dr. B.K. Shep
Convener
Head, Dept of History

Prof.Dr.V.B. Gaikwad
Convener
Dept of Zoology

Vaidyanath College, Parli

Excel Publication House
Aurangabad

Sr. No.	Name	Title Name	Page No.
19	प्रा. डॉ. दत्ता उद्धव जाधव	हैदराबाद मुक्तीसंग्रामातील विरांगणा पणी नायकन	78
20	प्रा. डॉ.दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे	स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामातील योगदान	81
21	डॉ.रामेश्वर ज.चाटे	हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामातील महाराष्ट्र परिषदेचे योगदान	85
22	प्रा. किशोर नारायण काळुशे	मराठवाडा मुक्ती संग्रामातील स्त्रियांचे योगदान	88
23	प्रा. डॉ. ईश्वर लक्ष्मण राठोड	हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामातील स्त्रियांचे योगदान	91
24	कोमल लक्ष्मण पांचागे	हैदराबाद मुक्तीसंग्रामातील स्त्रियांचे योगदान	93
25	आशा कांतिलाल राठोड	हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामापुर्वी बंजारा समाजातील स्त्रियांची स्थिती	97
26	कल्पना लोभाजीराव कदम प्रा.डॉ.केदारनाथ मालू	हैदराबाद मुक्ती संग्रामातील स्त्रियांचे योगदान	100
27	प्रा.डॉ.भालचंद्र गो.कुलकर्णी सुचिता दत्तात्रय नाटकर	हैदराबाद मुक्ती संग्रामातील वर्तमानपत्रांचे कार्य	103
28	अंजली मधुकर भंडारे डॉ.के .एम .पवार	हैदराबाद मुक्ती संग्रामातील हुतात्मे	105
29	बनसोडे प्रदीप बालासाहेब प्रा. डॉ. नितीन बावळे	हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान	108
30	सिंधू निवृत्ती लोणकर	हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्रामातील हिंगोली जिल्ह्यातील हुतात्मे	112
31	पूनम अनिल कठारे डॉ सदाशिव दंदे	हैदराबाद मुक्ती लढ्यात आर्य समाजाचे योगदान	115
32	डॉ.विद्या खाडे	हैदराबाद मुक्ति संग्राम में आर्य समाज का योगदान	119
33	प्रा.डॉ.वीरश्री व्ही.आर्य	हैद्राबाद मुक्ती संग्राम का काला सच	122

स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामातील योगदान

प्रा. डॉ. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
ॲड.बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय,आष्टी, मु. पो. ता. आष्टी जि. बीड.
इमेल:- mundhedp@gmail.com

प्रस्तावना:—

१५ ऑगस्ट १९४७ साली दोन शतकाची पारतंत्र्याची शृंखला गळून पडली आणि ब्रिटिश इंडियाला स्वातंत्र्य मिळाले. परंतु स्वातंत्र्याचा आनंद साजरा करताना एका डोळ्यातून दु:खाचे अश्रू येत होते. कारण भारताचे दोन तुकडे होऊन पाकिस्तान नावाचा एक नवीन देश जगाच्या नकाशावर निर्माण करण्यात आला होता. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर देशभरातील ६०० च्या वर असलेल्या संस्थानांना आता वेगळेच स्वातंत्र्य मिळाले होते की त्यांनी भारतात, पाकिस्तानात सामील व्हावे किंवा स्वायत्तता घोषित करावी. जवळ - जवळ ५९७ संस्थाने आपापल्या मरजीने भारतात अथवा पाकिस्तानात सामील झाली. परंतु काश्मीर, जुनागड आणि हैद्राबादसंस्थाने दोन्ही देशात सामील न होता स्वायत्त राहिली. जुनागड हे सौराष्ट्रातील एक संस्थान होते. तेथील प्रजेला भारतात सामील व्हायचे होते परंतु तेथील नवाब मात्र पाकिस्तानात सामील व्हायचा विचार करत होता. त्याच्या या निर्णयाला प्रजेने कसून विरोध केला. फेब्रुवारी १९४८ मध्ये जुनागड भारतात विलीन झाले.

दुसरे संस्थान काश्मीरही भारतात विलीन झाले परंतु त्याची धग संपूर्ण देशाला अद्याप पोहोचत आहे. त्यानंतर तिसरे संस्थान म्हणजे हैद्राबाद संस्थान भारतात सामील करून घेण्यासाठी तेथील जनतेला दुसरे स्वातंत्र्युद्ध पुकारावे लागले. या स्वातत्र्यंयुद्धातील अनेक स्वातंत्र्यसेनानींनी आपल्या आसीम शौर्याचे दर्शन घडवले. त्यापैकी हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामातील प्रमुख सरसेनापती म्हणून स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे नाव प्रथम क्रमांकावर आहे. त्यांच्या कुशल नेतृत्वाने हैद्राबाद लढा उभारून संपूर्ण मराठवाडा निजामाच्या तावडीतून सोडवण्यात आला. तोच लढा हैद्राबाद मुक्तीसंग्राम किंवा मराठवाडा मुक्तीसंग्राम म्हणून ओळखला जातो. त्यामुळे स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या कार्याचा अभ्यास करणे हा माझ्या शोधनिबंधाचा उद्देश आहे.

Key words:—
हैद्राबाद मुक्तीसंग्राम, मराठवाडा मुक्तीसंग्राम आणि स्वामी रामानंद तीर्थ.

शोधनिबंधाची उद्दीष्टे:—

१) स्वामी रामानंद तीर्थ यांचा जीवनपरिचय अभ्यासणे.
२) स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या हैद्राबाद संस्थानातील मराठवाडा मुक्तीसाठी केलेल्या कार्याचा आढावा घेणे.
३) स्वामीजींनी केलेल्या शैक्षणिक कार्याचा अभ्यास करणे.
४) मराठवाडा मुक्तीसाठी स्वामीजींनी पार पाडलेली भूमिका अभ्यासणे.

शोधनिबंधाची गृहितके:—

१) असहकार चळवळीत स्वामीजींचे मोठे योगदान आहे.
२) हैद्राबाद संस्थानात स्वामीजींचे स्वातंत्र्य सेनानी म्हणून योगदान मोठे आहे.
३) हैद्राबाद अधिवेशनात त्यांनी महत्त्वाची भूमिका मांडली.
४) उग्र आंदोलनाचे प्रणेते म्हणून त्यांचा जीवनपट खूप आदर्श आहे.

संशोधन पद्धती:—

सदरील शोधनिबंधासाठी दुय्यम सामग्रीचा (स्त्रोत आधार घेण्यात आलेला आहे. त्यामध्ये प्रमुख्याने संदर्भ ग्रंथ, मासिके जरनल्स, वृत्तपत्रातील लेख यांचा समावेश आहे.

विवरण आणि स्पष्टीकरण:—

१) स्वामी रामानंद तीर्थ यांचा परिचय:—

स्वामीजींचा जन्म ३ ऑक्टोबर १९०३ रोजी कर्नाटकातील विजापूर जिल्ह्यातील 'सिंदगी' या तालुक्याच्या गावी झाला. ते मूळचे खेडगी या गावचे. हे गाव विजापूर जिल्ह्यातील इंडी या तालुक्यात आहे. वडील भगवानराव खेडगीकर. कर्नाटकातील खेड्यात स्वामीजींचे शिक्षण चौथीपर्यंत झाले. पुढील शिक्षणासाठी ते सोलापूरच्या नॉर्थ शाळेत दाखल झाले. ते स्वतः गरीब असल्याने त्यांचे इतर गरीब विद्यार्थ्यांवर लक्ष असे. गरिबांना किती मानहानी सहन करावी लागते याची मला कल्पना आहे असे ते म्हणत असत. पुढे ते कॉलेजात गेले. कॉलेजात असताना त्यांची आणि महात्मा गांधी यांची भेट सोलापूर रेल्वे स्टेशनवर झाली. त्यांनी सोलापुरातील एका कॉंग्रेस कार्यकर्त्याच्या मार्गदर्शनाखाली सहकार चळवळीचे कार्य करण्याची क्रिया याच काळात केली. याच काळात त्यांनी वाचन, लेखन, वक्तृत्व आणि व्यायाम करून आपले व्यक्तिमत्व विकसित केले. ते पुढे एम.ए. इंग्रजी पास झाले. गरीब विद्यार्थ्यांना ते इंग्रजी शिकवत असत. १४ जानेवारी १९३० तारखेला संक्रांतीच्या दिवशी त्यांनी सर्वसंग परित्याग करून अपरिग्रहाचे आणि शिक्षादेहीचे व्रत घेतले. १५ जानेवारीपासून त्यांनी हळूहळू आपल्या गरजा कमी करण्यास सुरुवात केली. संन्याशाची दिक्षा घेतल्याने आता ते व्यंकटेश भगवान खेडकीकर राहिलेले नसून स्वामी रामानंद तीर्थ झाले.

२) विविध संस्कृतीचे माहेरघर हैद्राबाद:—

हैद्राबाद संस्थानात एकूण १६ जिल्हे होते. त्यापैकी तेलंगनाचे आठ, कर्नाटकाचे तीन आणि मराठवाड्याचे पाच (आज आठ आहेत) जिल्हे होते. भाषिक दृष्ट्या हा पंधराचा प्रदेश म्हणून ओळखला जात होता. तेलुगु, कानडी, मराठी, उर्दू आणि इंग्रजी भाषा या संस्थानात बोलल्या जात असत. त्यामुळे या प्रदेशाला विविध संस्कृतीचे माहेरघर म्हणून ओळखले जात असे. स्वामीजींचे वैशिष्ट्य म्हणजे ते जन्मले कर्नाटकात, त्यांनी शिक्षण संस्था काढल्या मराठवाड्यात आणि गरीब जनतेची सेवा केली तेलंगणात.

३) निजामाची अनियंत्रित सत्ता:—

हैदराबाद हे स्वतंत्र संस्थान असल्याने तेथे सत्ता वंशपरंपरागत चालत असे. सातवा निजाम येथे या काळात राज्याकारभार हाकत असे. रयतवारी पद्धती असताना त्याने मुद्दाम जहागिरी निर्माण केली. त्याने सर्व प्रकारच्या नागरी स्वातंत्र्याची मुस्कटदाबी केली होती. तो भयानक रागीट आणि सत्तापिपासू वृत्तीचा होता. १७२४ ते १९४८ काळात हैद्राबाद संस्थानात अनियंत्रित सत्ता उपभोगीली होती. त्याने मंदिरे पाडून मशिदी उभ्या केल्या. लोकांवर अन्याय करू लागला. त्याला विरोध करण्यासाठी या संस्थांनात अनेक चळवळी उभ्या राहिल्या त्या चळवळीचे नेतृत्व स्वामीजींनी केले.

४) वंदे मातृरम चळवळ:—

स्वामीजी अंबाजोगाई येथे असताना परतुरच्या अधिवेशनाला उपस्थित राहिले तेथे त्यांनी भाषण केले. ते म्हणाले की 'युवकांनो लक्षात ठेवा की जुलूम आणि अन्याय यांचा प्रतिकार करणे हीच ईश्वरभक्ती आहे. देश तुमच्या पुरुषार्थाला आव्हान देत आहे. देशाच्या हाकेला ओ द्या, आणि पेटलेली ज्योत तेवत ठेवा'. त्यांच्या या अभ्यासपूर्ण भाषणांमुळे निजाम सरकारला समजून चुकले की हा युवक तुरुणांमध्ये स्वातंत्र्याची ज्योत प्रज्वलीत करत आहे. यावेळी स्वामीजी सेनापती बापट आणि महात्मा गांधी यांचा सल्ला घेत असत. त्यांनी पुढे त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली हा लढा अधिक तीव्र केला. याचा परिणाम असा झाला की निजाम सरकारने ''स्टेट कॉंग्रेसवर'' ७ सप्टेंबर १९३८ साली बंदी घातली.

५) स्वामीजींना कारावास:—

१९३४ साली स्वामीजींनी सत्याग्रह केला. त्याचा परिणाम म्हणून त्यांच्यावर खटला भरण्यात आला. मुलाच्या शाळेत शिकविणाऱ्या या गुरुजींना अन्याय सहन न झाल्याने त्यांनी सत्याग्रहात उडी घेतली. त्यांनी निजामाला पत्र लिहिले, ''सरकारने स्टेट कॉंग्रेसवरील बंदी उठवून जबाबदार राज्यपद्धती द्यावी. तसेच स्वतंत्र भारताच्या संघराज्यात हैद्राबाद संस्थान सामील करून टाकावे''.त्याचा परिणाम म्हणून त्यांना अटक करून त्यांना दीड वर्षाची सक्त मजुरीची शिक्षा ठोठावण्यात आली. हैद्राबादच्या निर्णायक लढा सुरू होण्याआधीच १९३८ ते १९४८ या काळात स्वामीजींना जवळ–जवळ ५० महिन्यांचा करावास भोगावा लागला.

६) रजाकार संघटना:—

१९४७ च्या जुलैमध्ये हैद्राबाद स्टेट कॉंग्रेसने हैद्राबाद संस्थान भारतात विलीन करावे असा ठराव केला. मात्र निजामाने भारत विरोधी धोरण स्वीकारले. तो हैद्राबाद संस्थान पाकिस्तानात विलीन करण्याच्या हालचाली करू लागला. संस्थानातील प्रजेची भारतात विलीन होण्याची मागणी धुडकवण्यासाठी निजामाने कासीम रझवी याच्या 'रझाकार संघटनेची' मदत घेतली. रझाकार ही संघटना 'इत्तेहादुल मुसलमीन' या संघटनेचे व्रात्य अपत्य. १९४० मध्ये इत्तेहादने रझाकार संघटना कायम करण्याला मान्यता दिली होती. रझाकारांनी खाकी गणवेश घालावा व स्वत:जवळ तलवार किंवा जांबिया बाळगायलाच हवा असा संकेत होता.

कासीम रझवी व त्याच्या साथीदारांनी हिंदूवरच नव्हे तर लोकशाहींला पाठिंबा देणाऱ्या मुस्लीमांवरही अत्याचार केले. त्यामुळे सर्वत्र लोकमत भडकू लागले.

७) तिरंगा आंदोलन:—

ऑगस्ट १९४७ मध्ये स्वातंत्र्य लढ्याच्या तयारीसाठी स्वामीजींनी हैद्राबाद संस्थांनाभोवती चारही प्रांताचा दौरा केला. मुक्तीसंग्राम कृतीसमिती स्थापन करण्यात आली. संस्थानाबाहेर प्रमुख शहरात स्टेट कॉंग्रेसची कार्यालये सुरू करण्यात आली. मराठवाड्यत मुंबई येथे, तेलंगणाचे बेझवायडयास आणि कर्नाटकाचे गदग येथे १ ऑगस्ट ते ३० सप्टेंबर १९४७ पर्यंत सर्व ठिकाणी झेंडावंदन घेऊन हैद्राबाद संस्थानात भारत सरकारचाच ध्वज फडकविला. लोहारा गावात स्त्रियांनी अहिंसक लढा देऊन अधिकाऱ्यांना गोवऱ्या फेकून मारल्या.

८) विलीनीकरण करून निजामाचा बिमोड केला:—

१३ सप्टेंबर १९४८ ते १७ सप्टेंबर १९४८ हे पाच दिवस भारतीय लष्कराच्या इतिहासात सुवर्ण अक्षरांनीच लिहिले गेले आहेत. भारतीय जवान भारतभूवर प्राणापलीकडे प्रेम करणारे, निष्ठावान आणि रणशूर म्हणून ख्याती पावलेले शूर वीर आहेत. अवघ्या १०९ तासात भारतीय लष्कराने निजामाला वठणीवर आणले.

१३ सप्टेंबर १९४८ रोजी प्रत्यक्ष पोलीस कारवाई सुरू झाली. हैद्राबाद संस्थानात पाच ठिकाणाहून हिंदी लष्कर घुसले. १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी निजाम लष्कराने शरणांगती पत्करली. स्वत: निजामाने सायंकाळी ५ वाजता हैद्राबाद रेडिओ स्टेशनवरून भाषण करून शरणांगती जाहीर केली.

सारांश:—

१७ सप्टेंबर हा हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामाचा दिवस मराठवाड्यात ''मराठवाडा मुक्तीदिन'' म्हणून साजरा केला जातो. हैद्राबाद संस्थानात मराठवाड्यातील औरंगाबाद, बीड, उस्मानाबाद, परभणी आणि नांदेड हे पाच जिल्हे होते. त्यात १९८२ नंतर जालना, लातूर आणि हिंगोली हे नवीन जिल्हे समाविष्ट करण्यात आले. स्वतंत्र भारतात मराठवाड्याचा समावेश १५ ऑगस्ट १९४७ मध्ये झालेला नव्हता. हा प्रदेश १९४८ मध्ये स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली जनतेच्या स्फूर्तीदायी लढ्यानंतर स्वतंत्र भारतात विलीन करण्यात आला. हा अभूतपूर्व लढा देशातील जनतेला प्रेरणादायी ठरत आहे.

हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्राम हा अभूतपूर्व होता. अनेकांनी आपल्या संसाराची होळी करून घेतली. बलिदानाला आदीच्या पिढयांनी मागे पाहिलेच नाही. स्टेट काँग्रेसने १९४८ मध्ये एक पुस्तिका ''An Inferno of Terror and Astrosities'' प्रकाशित केली. त्यात म्हटले आहे की, या लढ्यत संस्थांनात १४४१ खेड्यात १७ कोटी रुपयाच्या वर लूट झाली. ९००० हजार घरे जाळण्यात आली. ९२१ खून झाले, ११५९ बलात्कार झाले. निजाम आणि कासिम रजवी यांचा भारतात पाकिस्तान निर्माण करण्याचा मनोदय होता तो आधीच्या दोन पिढ्यांनी हाणून पाडला. या लढ्याचे नेतृत्व स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी केले. ते या लढ्याचे सरसेनापती होते.

या संदर्भात राष्ट्रपती व्ही. व्ही. गिरी यांनी स्वामीं बद्दल जे गौरवोद्गार काढले ते म्हणतात, ''हैद्राबाद जनतेला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यास आणि त्यानंतर त्यांना आंध्र प्रदेशचा विभाग म्हणून विलीन करण्यास जे लोक जबाबदार आहेत त्यापैकी स्वामीजी आणि त्यांचे इतर स्नेही आहेत.''

संदर्भसूची:—

१) तारा परांजपे, ''पू. स्वामी रामानंद तीर्थ'' निर्मल प्रकाशन, कैलासनगर नांदेड प्रथम आवृत्ती — २६ जानेवारी १९९७.

२) दै. लोकसत्ता, 'मेक इन मराठवाडा पुरवणी'' आर्टिकल टायटल ''ऑपरेशन पोलो'' लेखक — साधना कुलकर्णी १७ —०९ —२०१६.

३) दै .लोकमत संपादकीय पान दिनांक १७—०९—२०१०, आर्टिकल टायटल — ''मराठवाड्याची जळती वेदना'' लेखक — डॉ. पी. के. डोंगरगावकर.

४) नरेंद्र चपळगावकर, ''कहाणी हैद्राबाद लढ्याची'' देशमुख आणि कंपनी (पब्लिशर्स) प्रा. लि. सदाशिव पेठ पुणे. पहिली आवृत्ती — १९९९.

५) अनंत भालेराव, ''स्वामी रामानंद तीर्थ,'' नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया नवी दिल्ली, प्रथम आवृत्ती १९८९

६) स्वामी रामानंद तीर्थ, अनुवादक — वि. पा. देऊळगावकर, 'हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्रामाच्या आठवणी'' पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, पहिली आवृत्ती १९७६/१८९७.

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

ISSN : 2454-7905
MAH/NAN/10936/2015
SJIF 2023 - Impact Factor : 8.024

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 9, Vol. I, Issue- LXXXVIII, 7 Oct. 2023

Social Status and Challenges of Women in Indian Society

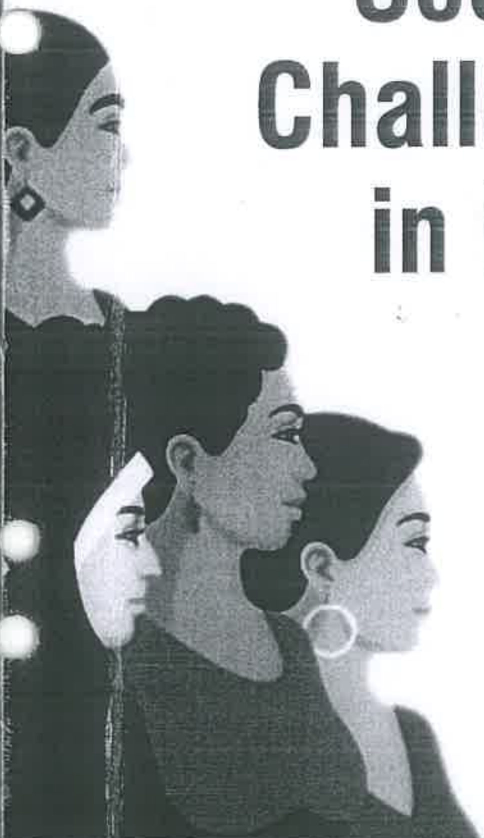

Editor in Chief
Dr. Ramkishan N. Dahiphale
Principal
Mahila Kala Mahavidyalaya,
Chhatrapati Sambhajinagar (Aurangabad).

Quartly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

93.	महिला आणि मानव अधिकार	डॉ. नामानंद गौतम साठे	333
94.	ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक समस्या व उपाययोजना	डॉ. नरसिगं भानुदास देशमुख	336
95.	महिला सबलीकरणात ग्रंथालयाची भूमिका	केंद्रे आरती रामचंद्र	340
96.	महिला सक्षमीकरण : कौटुंबिक व सामाजिक आव्हाने	प्रा. डॉ. नरसिंग आबासाहेब पवार	342
97.	महिलांचा राजकारणात वाढता सहभाग	डॉ. प्रविण बबनराव आहेर	345
98.	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील ठुमरी गायिकांची वाटचाल	डॉ. दिपाली चंद्रकांत पांडे	348
99.	आधुनिक काळातील महिलांची सद्यस्थिती आणि आव्हाने	प्रा. डॉ. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे	352
100.	ग्रामीण महिलांचे आर्थिक सबलीकरण	प्रा. डॉ. जांगीड संगीता रामेश्वरलाल	355
101.	मध्ययुगीन भारतातील कर्तबगार महिलांचे कार्य	प्रा. डॉ. चांगुणा विठ्ठल कदम	357
102.	ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणात शासकीय योजनांचे योगदान	प्रा. डॉ. चंद्रशेखर गित्ते	363
103.	राजकीय क्षेत्रात महिलांचे सबलीकरण	डॉ. जाधव व्ही. एम.	367
104.	भारतातील महिला विषयक कायदे	कुरे शाम माने सुषमा	369
105.	महिला आणि शारीरिक आरोग्य	डॉ. शेख मुसाभाई इमामभाई	373
106.	भारतीय राज्यघटना आणि महिला अधिकार	डॉ. जी. टी. मोकासरे	376
107.	देशाच्या आर्थिक विकासात महिलांचा सहभाग	प्रा. काकासो जे. अनपट प्रो. डॉ. जितेंद्र डी तलवारे	378
108.	स्त्रीयांची सामाजिक स्थिती	प्रा. अमोल निवृत्ती खरात प्रा. चंद्रकांत गोरक्षनाथ हारदे	381
109.	मध्ययुगीन भारतातील महिलांचे सामाजिक स्थिती	डॉ. अब्दुलसमद बादशाह शेख	383
110.	प्राचीन भारतातील महिलांची सामाजिक व राजकीय स्थिती	डॉ. अनंत मदन आवटी	386
111.	हैद्राबाद मुक्ती संग्रामात मराठवाड्यातील स्त्रियांचे योगदान	प्रा. डॉ. यशपाल भिंगे	392
112.	भारतीय समाजसुधारकांच्या साहित्यातून येणारे स्त्री प्रश्न व सुधारणा	प्रा. डॉ. रामकिशन दहिफळे	394
113.	कवी अविनाश पाटील यांच्या ‘अनवट वाटा’ कवितासंग्रहातून चित्रीत झालेले स्त्री जीवन	प्रा. डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे	398
114.	मध्ययुगीन काळातील कर्तबगार महिला : माहूरगडची रायबागन	प्रा. डॉ. दत्ता उद्धव जाधव	410
115.	महिलां उद्योजिकाचा आर्थिक विकास व सबलीकरण	डॉ. सय्यद तनवीर बदरू द्दीन	413
116.	महिलांचा राजकारणात वाढता सहभाग	सोनल दादाराव भोजने	416
117.	भारतीय समाजातील महिलांची स्थिती आणि आव्हाने	छाया शिवाजी सौंदरमल डॉ. एम. के. सवई	418

आधुनिक काळातील महिलांची सद्यस्थिती आणि आव्हाने

प्रा. डॉ. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी, ता. आष्टी जि. बीड.

प्रस्तावना:-

असे म्हणतात की देशाची प्रगती मोजायची असेल तर महिलांचे स्थान, स्थिती आणि तिच्या पुढील आव्हाने अगोदर पहा. जिच्या हाती पाळण्याची दोरी ती जगाला उद्धारी असेही आपण भाषणामध्ये किंवा विविध व्यासपीठांवर बोलतो. निसर्गात सर्वात सुंदर आणि प्रिय अशी कलाकृती जर कोणती असेल तर ती स्त्री होय. गौतम बुद्ध म्हणतात,'स्त्री ही निसर्गातील सर्वोत्कृष्ट देणगी आहे तिच्या पोटी बोधीसत्व आणि चक्रवर्ती जन्माला येतात. हे झाले स्त्रीचे किंवा महिलांचे आदर्श चित्रण. परंतु महिलांच्या वास्तव दर्जाचे आणि स्थितीचे वर्णन मैथिली शरण गुप्त यांनी पुढील ओळीत केलेले आहे.

'स्त्री जन्मा ही तुझी कहाणी हृदयी अमृत नैनी पाणी!' स्वातंत्र्यानंतर समाजसुधारकांचे प्रयत्न म्हणून अनेक जुन्या-चालीरिती आज कमी झालेले आहेत, परंतु काळाप्रमाणे स्त्रियांच्या पुढे नवीन-नवीन प्रश्न किंवा आव्हाने आवासून उभी राहत आहेत. आजही स्त्रीचा जन्म अनर्थकारक समजला जातो. नव्हे तिला गर्भातच संपवले जात आहे.एनकेन जन्माला आली तर पालन-पोषणात भेदाभेद, शिक्षणात भेदा-भेद, समाजात भेदाभेद' (लिंग असमानता), आर्थिक पारतंत्र्य, व्यवसाय किंवा नोकरीत भेदभाव इत्यादी असंख्य आव्हाने महिलांच्या समोर आवासून उभी आहेत. प्रसारमाध्यमे आणि चित्रपटांनी तर स्त्रीला केव्हाच उपभोग्य वस्तू अशी तिची प्रतिमा बनवली आहे.

कुटुंब आणि समाजात महिला म्हणून स्त्रीचा दर्जा किंवा सद्यस्थिती याचा अभ्यास करणे समाजशास्त्राच्या संशोधक आणि विद्यार्थ्यांपुढे मोठे आव्हान आहे. पत्नीला लक्ष्मी म्हणायचे आणि तिचा शारीरिक, मानसिक, आर्थिक छळ करायचा. स्त्री ही गृहदेवता आहे तर तिला स्वातंत्र्य का दिले जात नाही. अनेक स्त्रियांना सासू, नणंद, नवरा यांचे टोमणे खाऊन, प्रसंगी मार खाऊन जीवन जगावे लागते. त्यामुळे स्त्रीची सद्यस्थिती आणि तिच्यापुढील आव्हाने हा माझ्या शोधनिबंधाचा विषय आहे. त्या अनुषंगानेच आपण येथे मांडणी करणार आहोत.

Key Words:-

महिलांची/स्त्रियांची सद्यस्थिती, दर्जा, आव्हाने.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:-

1) स्त्रीदर्जा/सद्यस्थिती ही संकल्पना अभ्यासणे.
2) स्त्रीच्या सद्यस्थितीचा वास्तव परामर्ष घेणे.
3) स्त्रीयांपुढील सद्यकालीन आव्हाने शोधणे.
4) स्त्रीची भूमिका, दर्जा आणि कुटुंब यांचा परस्पर संबंध अभ्यासणे.
5) स्त्रियांच्या समस्यांचा सांगोपांग अभ्यास करणे.

शोधनिबंधाची गृहीतके:-

1) समाजात आजही स्त्री-पुरुष विषमता (लिंगअसमानता) आढळून येते.
2) स्त्रीयापुढील आव्हानांची कुटुंबं ही पाठशाळा आहे.
3) दर्जात बदल होत आहे परंतु आव्हानेही तेवढीच आहेत.
4) ग्रामीण आणि शहरी स्त्रीयांच्या दर्जा आणि भूमिकेत व आव्हानात फरक आहे.

संशोधनपद्धती:-

प्रस्तुत शोधनिबंधात वर्णनात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

तथ्य संकलन:-

प्रस्तुत शोधनिबंधात तथ्य संकलनासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये पुस्तके, वर्तमानपत्र, पेपर कटिंग (संपादकीय), मासिके, इंटरनेट इत्यादींचा वापर करण्यात आला आहे.

विवरण आणि स्पष्टीकरण:-

दर्जा आणि भूमिका म्हणजे काय?

समाजशास्त्रात स्थान, दर्जा आणि भूमिका या संकल्पना परस्पर संबंधित आहेत. समाजात जीवन जगत असताना व्यक्तीला विशिष्ट स्थान (दर्जा) प्राप्त झालेले असते. त्या स्थानाला अनुसरून भूमिका व्यक्तीला वटवावी लागते. म्हणून त्या-त्या समूहातील त्या त्या विशिष्ट व्यक्तीचे स्थान म्हणजेच दर्जा होय, उदा. शिक्षक. प्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञ टॅलकॉट पारसन्स "भूमिकेचा स्थानात्मक पैलू म्हणजे दर्जा होय" अशी दर्जाची व्याख्या करतो.

जसा एखादा व्यक्तीला दर्जा असतो तसेच ती व्यक्ती क्रियाशील असल्यामुळे तीला समाजात भूमिकाही वठवावी लागते. म्हणूनराल्फ लिंटन म्हणतात, "भूमिका म्हणजे दर्जाचा गत्यात्मक पैलूहोय." थोडक्यात आपल्या सामाजिक दर्जाशी संलग्न असणाऱ्या अपेक्षित कार्याचा संकेत म्हणजेच भूमिका होय. प्रसिद्ध अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ रॉबर्ट लोवी यांनी भारतीय समाजातील स्त्रियांची सद्यस्थिती किंवा दर्जा याचा अभ्यास करण्यासाठी 4 निकष सांगितले आहेत. त्याचा आढावा आपण या ठिकाणी या शोधनिबंधाच्या अनुषंगाने करू.

1) स्त्रियांचा कायदेशीर दर्जा:-

भारतीय स्त्रियांना दर्जा कायदेशीर दृष्ट्या कागदावर समान आहे. कायद्याने स्त्रीला पुरुषाएवढेच अधिकार घटनेने दिलेले आहेत. मी असे म्हणेन की उलट स्त्रियांवर झालेल्या अन्यायाची भरपाई म्हणून तीला जादा अधिकार दिलेले आहेत. फक्त कुटुंबाचा विचार करता 23 प्रकारचे कौटुंबिक कायदे आज स्त्रियांच्या बाजूने आहेत. कायद्याने समानता दिली परंतु समाजाने समानता दिलेली नाही असे खेदाने म्हणावे लागते. आजही स्त्रीला दुय्यम वागणूक मिळते आहे. स्त्रियांना काही कळत नाही, त्यांना शिक्षण देऊन शहाणे करू नये, शिक्षणाने त्या जास्त बिघडतात असे पुरुषीचे आडाखे समाजात दिसतात.

गावात सरपंच म्हणून निवडून आलेल्या पत्नीचे सर्व अधिकार तिचा पती सर्रास वापरताना आपणाला दिसते. हे एकच उदाहरण बोलके आहे.संपत्तीच्या/आर्थिक, शैक्षणिक अधिकारापासून तिला वंचित ठेवले जात आहे.

2) स्त्रियांना मिळणारी प्रत्यक्ष वागणूक:-

कायद्याने सर्वच प्रश्न सुटत नाहीत. कायदे कागदावर खूप आदर्श आहेत परंतु वास्तवता वेगळी आहे. आपल्या कुटुंबात आपण पाहतो की आई आणि वडील यांचा दर्जा आणि भूमिका समान आहे का? दोन पाल्यात मुलगा-मुलगी आपण भेदाभेद करतो. आज भारतात सर्वात जास्त कौटुंबिक हिंसाचाराच्या घटनेत स्त्रीयाचा बळी जात आहे. स्त्रीला मारझोड केली जात आहे. संपत्ती आणि घरापासून बेदखल केले जात आहे. लाखो स्त्रिया आज आपला चरितार्थ समाजमान्य मार्गाने भागवू शकत नसल्याने वेश्याव्यवसायात ओढल्या जात आहेत. घरापासून, ऑफिस, बस स्टॉप, सार्वजनिक ठिकाणी स्त्री सुरक्षित नाही. त्यामुळे समाजाकडून जोपर्यंत स्वत:ची मानसिकता बदलून स्त्रियांना समानतेची वागणूक दिली जात नाही तोपर्यंत सर्व थापा आहेत.

3) सार्वजनिक कामाची संधी:-

व्यक्तीला आपला चरितार्थ भागवण्यासाठी कोणते ना कोणते काम/कार्य करणे आवश्यक आहे. व्यक्तीने श्रम करून मगतीनोकरी असेल उद्योग असेल किंवा व्यवसाय आपला चरितार्थ चालवणेआवश्यक आहे. सार्वजनिक ठिकाणी स्त्रियांना कामाची किती संधी मिळते हे पाहणेहीआवश्यक आहे. यात विविध क्षेत्रे आहेत. नोकरीमध्ये आज आपण पाहतो की 33% जागा स्त्रियांना राखीव आहेत. कोठेही पहा तुम्ही कोणत्या कार्यालयात स्त्रियांना एवढे प्रतिनिधीत्व दिलेले दिसते. राजकारणात पहा गेल्या 30 वर्षापासून संसदेत महिलांना राखीव जागा ठेवण्याचे विधेयक पास झालेले नाही. कारण पुरुषांच्या खूर्च्या कमी होतील ही त्या मागची भीती आहे.

4) कामाचे स्वरूप व व्याप्ती:-

पारंपारिक काळात स्त्रियांना चूल आणि मूल एवढी दोनच कामे करावी लागत असत. आता त्यामध्ये थोडा बदल झालेला आहे. परंतु येथेही स्त्रियांची कामे वेगळी आणि पुरुषांची वेगळी अशी अघोषित विभागणी आपण केलेली आहे. एक दोन स्त्रियांनी पुरुषाप्रमाणे कामे केल्याने समाज बदलत नाही. त्यांचे प्रमाण वाढून त्यांना संधी दिली पाहिजे. आपण पाहतो की आजही स्वयंपाक करणे हे केवळ स्त्रियांचे काम समजले जाते. त्यातून त्यांची सुटका नाही. हॉटेलात कुक म्हणून काम करणारा पुरुष घरी मात्र बायकोलाच स्वयंपाक करायला लावतो. आजपर्यंत लष्करात महिलांना फक्त नर्सिंग आणि चपात्या लाटणे हीच कामे दिली जात होती. आता बदल करून त्यांना हातात रायफल दिली जात आहे. असा बदल सर्वच क्षेत्रात होणे आवश्यक आहे. तरच स्त्रीच्या दर्जात व भूमिकेत बदल झालेला आपणाला दिसून येईल.

महिलांच्या समोरील सद्यकालीन आव्हाने:-

1) स्त्रीभ्रूणहत्या हे स्त्रियांच्या आधुनिक काळातील महत्त्वाचे आव्हान आहे.
2) समाजात सतत वाढत जाणारी हुंड्याची मागणी किंवा हव्यास, कितीही शिकलेली मुलगी असली तरी ती वरदक्षिणा (हुंडा) द्यावाच लागतो.
3) कौटुंबिक किंवा कुटुंबांतर्गत होणारी हिंसाहा ही एक महत्त्वाचा प्रश्न किंवा समस्या बनत आहे. स्त्री कुटुंबात सुद्धा सुरक्षित नाही.
4) कामाच्या ठिकाणी होणारा लैंगिक छळ. आधुनिक काळात कामाची क्षेत्रे वाढली आहेत. अगदी मजुरी करणाऱ्या स्त्रीपासून ते कार्पोरेट क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्त्रीपर्यंत कामाच्या ठिकाणी स्त्रीला लैंगिक छळाला बळी पडावे लागत आहे. अंतर्गत तक्रार निवारण समित्या (ICC) फक्त नावालाच आहेत.
5) स्त्री-पुरुष भेदभाव किंवा याला आपण लिंग असमानता असे म्हणतो. कायद्याने स्त्री-पुरुष समान आहेत. परंतु वास्तवात स्त्री ही पुरुषापेक्षा सर्वच बाबतीत कनिष्ठ समजली जाते.
6) आरोग्याची हेळसांड- आजही आपण पाहतो की स्त्रीया या पुरुषापेक्षा जास्त कार्य/कामे करतात. त्या तुलनेत त्यांचे आहाराकडे दुर्लक्ष होते. ॲनीमिया, कॅन्सर, लठ्ठपणा या व्याधी स्त्रियांमध्ये वाढत आहेत. त्यामुळे याचा परिणाम त्यांच्या जीवनमानावर होत आहे.

निष्कर्ष:-

सारांशाने असे म्हणता येईल की स्त्रियांचे प्रश्न/समस्या किंवा आव्हाने हे केवळ स्त्रियांचे नाहीत तर संपूर्ण समाजाचे प्रश्न आहेत. ज्या समाजात स्त्रियांना समान हक्क मिळत नाहीत तो समाज, समाज म्हणून उभा राहू शकत नाही. प्रत्येक राष्ट्राचे आदर्श असतात. मातृत्वाचा आदर्श सर्वश्रेष्ठ आहे. जननी हे स्त्रीशक्तीचे रूप आहे. शक्तीची होणारी मानखंडना इतर राष्ट्राच्या तुलनेत आपल्याकडे जास्त आहे. त्यामुळे आपण त्यांच्या तुलनेत मागे आहोत. भारतात स्त्रियांच्या समस्या किंवा आव्हाने यांचे निराकरण होणे खूपच गरजेचे आहे, नसता समाजसुधारकांनी केलेल्या पराकाष्टाचे आपण वाटोळे केले असे खेदाने म्हणावे लागेल.

संदर्भ ग्रंथ सूचि:-

1) रा. ज. लोटे,"भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या" पिंपळापुरे ॲंड कं. पब्लिशर्स, नागपूर,तीसरी आवृत्ती जून 2015.
2) प्रा.जे. पी. करवा/ प्रा. ज्योती डोईफोडे,"समाजशास्त्रातील मुलभूत संकल्पना" कल्पना प्रकाशन, नांदेड, प्रथम आवृत्ती ऑगस्ट 1997.
3) विद्युत भागवत,"स्त्री प्रश्नाची वाटचाल: परिवर्तनाच्या दिशेने" प्रतिमा प्रकाशन, पुणे. द्वितीयावृत्ती ८ मार्च 2009.
4) प्रतिभा रानडे,"स्त्री प्रश्नांची चर्चा:एकोणिसावे शतक" पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे. पुनर्मुद्रन 1 ऑगस्ट 2015
5) प्रा. अशोक गोरे,"भारतीय सामाजिक समस्या" विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद. प्रथम आवृत्ती जून-2015.

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Dist. Beed

(5)

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

January- 2024

ISSUE No - (CDLIII) 453-B

Social Problems in India

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive-Editors
Dr. Rajkumar H. Mhaske
Principal
Jalna College of social work ,
Jalna

Editor
Dr. Renuka D. Badwane-Bhavsar
Jalna College of social work ,
Jalna

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

B.Aadhar' Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDLIII) 453-B
ISSN : 2278-9308 January 2024

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	बीड जिल्ह्यातील शेतकरी आत्महत्या एक समाजशास्त्रीय चिंतन	प्रा. डॉ. यादव घोडके	1
2	भारतातील बेरोजगारी - एक समस्या	डॉ.भोसले एस.ई.	5
3	महेर हे मुस्लिम महिलांचा इस्लाममिक आधिकार एक अध्ययन	समीर इब्राहीम शेख , डॉ. नजीर जब्बार शेख	8
4	लिंगभेद – एक समस्या	डॉ.सय्यद आर.आर.	12
5	लोकसंख्या वाढ :- एक सामाजिक समस्या	स्वाती आश्रुबा देवतर्शे , डॉ .नरसिंग आबासाहेब पवार	16
6	' वाढती व्यसनाधिनता;कारणे, परिणाम आणि उपयायोना	डॉ. प्रकाश जनार्धनराव खेत्री	19
7	व्यसनाधितता-मद्यपान	प्रा. डॉ. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे	23
8	व्यसनाधीनता आणि त्यांची कारणे	अविनाश मधुकर वाहूळ , प्रा. डॉ. राहुल नारायणराव हिवराळे	26
9	व्यसनाधिनता – एक सामाजिक समस्या	डॉ. अस्मिता ठोंबरे	29
10	शेतकरी आत्महत्या कारणे व उपाय	डॉ. सुभाष प्रभू राठोड	33
11	"शेतकरी आत्महत्या"	डॉ. पी.बी. सिरसट	37
12	रस्ता सुरक्षा अभियानात समाजाचा सहभाग.	श्रीमती प्रतिभा रामचंद्र गांगर्डे	42
13	कोरोना महामारीत विधवापण आलेल्या महिलांच्या समस्या	डॉ.मीना भगवान बोरडे , सुवर्णा लक्ष्मण बोडके	49
14	बेकारी ही एक भारतातील सामाजिक समस्या	सहा.प्रा. काकासो जालिंदर अनपट , प्रा. डॉ. जितेंद्र डी. तलवारे	52
15	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 आणि या धोरणातील डिजीटल शिक्षण आणि तंत्रज्ञानाचा वापर	प्रा. डॉ. भारती प्रमोद गायकवाड	57
16	कार्पोरेट क्षेत्र व स्वयंसेवी संस्थांना येणाऱ्या समस्या	मिनाक्षी भानुदास जाधव	60
17	मानवाधिकार का महत्व	Prof. Adsule Shrihari Premnath	66
18	भारत में बेरोजगारी	Dr. Babita B. Shukla	68

B.Aadhar' Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDLIII) 453-B
ISSN : 2278-9308
January 2024

व्यसनाधिनता-मद्यपान

Addiction-Alcoholism

प्रा. डॉ. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे

समाजशास्त्र विभागप्रमुख अँड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय आष्टी जि. बीड.

ई.मेल- mundhedp@gmail.com ,मो. 7821036363

प्रस्तावनाः-

भारतीय समाजाचा अभ्यास करताना समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन समोर ठेवला तर समाज असंख्य समस्यांनी व्यापलेला आहे. सद्धकालीन समाजात भ्रष्टाचार, बेकारी, दारिद्र्य, व्यभिचार, तापमानवाढ इत्यादी समस्यांबरोबर वाढते मद्यपान ही एक गंभीर समस्या बनत आहे. व्यक्ती व्यसनी असते किंवा बनते यामध्ये मद्यपानाचे व्यसन गंभीर स्वरूप प्राप्त करत आहे. मद्यपान करणे ही जरी व्यक्तिगत बाब असली तरी त्याचे गंभीर परिणाम कुटुंब आणि समाजावर होतात. महात्मा गांधी यांनी मद्यपान करणाऱ्या व्यक्तीला "सामाजिक गुन्हेगार" समजावे असे म्हटले आहे. ते म्हणतात हा गुन्हेगार किंवा चोर आपल्या कुटुंबावरच दरोडा घालून त्यांना दारिद्र्यात ढकलत असतो. आपण ग्रामीण भागात रहा किंवा शहरात दिवसेंदिवस या समस्येने उग्र रूप धारण केलेले दिसून येत आहे. यासाठी कारणे कोणतीही असोत परंतु मद्यपानाचे व्यसन वाढतच आहे. भारतात कधी नव्हे ते मद्यपान करणाऱ्यांचा वयोगट दिवसेंदिवस खाली येत आहे. म्हणजे (15, 20) पंधरा-वीस वर्षाची मुले दारू आणि संबंधित पेये पिताना सर्रास दिसत आहेत. वाढते नागरिकरण, व्यापारीकरण, चंगळवाद यातून व्यापक पातळीवर मद्यपानाचा प्रसार, प्रचार आणि प्राशन होऊ लागले. एकेकाळी मद्यपान करणे हा दुर्गुण समजला जाई. तोच आज फॅशन आणि प्रतिष्ठा समजले जात आहे. नवीन पिढीला याचे जास्तच आकर्षण वाटत आहे. साहजीकच ही समस्या दिवसेंदिवस समाजात उग्र रूप धारण करत आहे.

दिवाळखोरीत निघालेली सरकारे आज लोकांना मद्यपान करण्यास उद्युक्त करत आहेत असे खेदाने म्हणावे लागते. सर्रास दारू, बिअर, वाईनचे परवाने दिले जातात. त्याचा परिणाम म्हणून आज ग्रामीण भागात शुद्ध पिण्याचे पाणी मिळत नाही परंतु एक-दोन बिअर शॉपी आणि वाईन शॉपी आढळून येतात. शासनाचे धोरणच आहे की प्रति व्यक्ती मद्यपान पिण्याचे प्रमाण वाढले पाहिजे आणि त्यातून महसूल मिळाला पाहिजे. त्यामुळे वाढत्या व्यसनाधिनतेमध्ये मद्यपानाचा अभ्यास, समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून करण्याच्या उद्देशाने हा लेखप्रपंच.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:-

1) मद्यपान ही संकल्पना समजून घेणे.
2) मद्यपानाची कारणे अभ्यासणे
3) मद्यपानचे दुष्परिणाम शोधणे.
4) मद्यपानाची समस्या सोडविण्यासाठी उपाय सुचविणे.
5) मद्यपान बंदीची शासनाची भूमिका अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी द्वितीय स्त्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे. यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, शासकीय अहवाल, वर्तमानपत्र, मासिके इत्यादींचा आधार घेण्यात आलेला आहे. त्याचप्रमाणे विश्लेषणात्मक अध्ययन पद्धतीचा आधारही घेण्यात आला आहे.

संशोधनाची गृहीत कृत्ये:-

1) मद्यपानाचे व्यक्ती, कुटुंब आणि समाजावर घातक परिणाम होतात.
2) मद्यपान प्राशनाची कारणे जीवनशैलेशी निगडित आहेत.
3) व्यक्ती मद्यपी होणे ही एक प्रक्रिया आहे.
4) मद्यपानाविषयी बरेच समज आणि गैरसमज आहेत.
5) मद्यपान प्राशनाची तीव्रता दिवसेंदिवस वाढत आहे.

विश्लेषण आणि स्पष्टीकरण:-

मद्यपानची व्याख्या आणि अर्थ:-

1) जे. एल. गिलिन:-

"मद्यपान ही एक अशी परिस्थिती असते की, ज्यात मद्याच्या सेवनाची सदैव इच्छा असते आणि त्याचे व्यक्तीच्या शरीर व मनावर गंभीर परिणाम होतात."

2) सेल्डन बेकन:-

"मद्यपान ही एक अशी व्याधी आहे की ज्यामध्ये जीवनातील सामान्य प्रश्नांना तोंड देण्यासाठी व्यक्तीस मद्य प्राशन करावे लागते."

3) डॉ. डरफी:-

"मद्यपान दारू पिण्याची अशी सवय असते की, ज्यामुळे व्यक्ती शारीरिक समस्यांनी ग्रस्त होते. कुटुंबातील सौख्याचा लोप होतो आणि विभिन्न सामाजिक प्रश्न निर्माण होतात."

मद्यपान किंवा दारू लोक पितात परंतु सर्वचजण तिच्या आहारी जाऊन व्यसनाधिन झालेले नसतात. नेहमीच रोज-रोज मद्यपान केल्याने मात्र सवय लागते. लोक त्यामुळे सतत मद्यपान करू लागतात. मद्यपानाशिवाय राहू शकत नाहीत. अशा व्यक्तीला आपण आहारी किंवा मद्याच्या अधीन झाली असे म्हणतो.

मद्यपान हा शब्द या ठिकाणी 'अतिरिक्त मद्यपान करणारा' या अर्थाने वापरला आहे. नेहमीच्या भाषेत आपण त्याला 'दारुडा' किंवा 'बेवडा' असेही संबोधितो. मद्य मग ते कोणतेही असो ते जेव्हा प्राशन केले जाते तेव्हा त्यातील मिथिल अल्कोहोल रक्तातून मेंदूपर्यंत जाते. मेंदूतील मज्जापेशींवर त्याचा परिणाम होतो. पिणाऱ्याला त्यामुळे उत्तेजना मिळते. तरतरी येऊन मजा वाटते. मग ही मजा पुन्हा-पुन्हा यावी म्हणून तो वारंवार मद्यपान करू लागतो. अशा व्यक्तीला मद्यपी म्हणून समाज ओळखतो.

मद्यपानाची कारणे:-

1) बऱ्याच व्यक्ती अज्ञान आणि गैरसमजातून मद्यपान करतात. शरीर चांगले राहते, आजारी पडत नाही, लैंगिक समाधान जास्त मिळते अशा गैरसमजातून व्यक्ती मद्यपान करतात. उदा. कोरोना काळात बेवड्यांना कोरोना झाला नाही असे गैरसमज पसरविण्यात आले.

2) बऱ्याच सवयी ह्या संगतीने लागतात. चैन म्हणून, फॅशन म्हणून लोक मद्यपान करतात. आधुनिक काळात सहली, पर्यटनाच्या संकल्पना बदलत आहेत. काही लोक केवल मद्यपान करण्याच्या उद्देशाने सहल काढून पर्यटन करतात.

3) दुःख विसरणेसाठी लोक मद्यपान करताना आढळतात. हे स्पर्धेचे युग आहे. सर्वांनाच यश येत नाही. अनेक कारणांनी लोक दुःखी होतात. दुःख विसरण्यासाठी मद्याचा सहारा घेतात.

4) निवृत्तीनंतर व्यक्ती सर्व जबाबदाऱ्यातून मुक्त झालेली असते. आयुष्यभर खूप सहन केलेले असते. आता उसंत मिळालेली असते. पूर्वीच्या मानाने वेळ भरपूर असतो. मन गुंतवण्याचे साधन म्हणून, एकाकीपणा घालवण्यासाठी, वियोग घालवण्यासाठी लोक मद्यपान करतात.

5) बऱ्याच व्यक्ती आपल्या मूलभूत गरजाही चांगल्या प्रकारे भागवू शकत नाहीत. कुटुंबात नेहमी त्यांची ओढाताण होते. याचा परिणाम म्हणून लोक मद्यपान करतात.

6) अनेक लोक आज बेरोजगार आहेत. अनेकांची पात्रता असताना त्यांना रोजगार नाही. त्यातून त्यांच्यात नैराश्य येते. नैराश्य घालवण्यासाठी लोक मद्यपान करतात.

7) समाजात गेल्या अर्धशतकात नवीन वर्ग उदयाला आला आहे. तो म्हणजे चंगळवादी. खाण्या आणि मजा करा हा यांचा खाक्या बनला आहे. केवळ चंगळ करणे यांच्या जीवनाचा उद्देश असतो. चंगळ करणे मद्यपानाशिवाय अपुरे वाटते.

मद्यपानाचे दुष्परिणाम:-

1) शारीरीक परिणाम:-

मद्यपानाचा व्यक्तीच्या शरीरावर गंभीर परिणाम होतो. आज देशात एवढे लोक अन्न न मिळाल्यामुळे मरतात त्यापेक्षा अधिक लोक दारूमुळे मारतात. व्यसनी लोक मद्यपान करून वाहन चालवतात. त्यात त्यांचा जीव जातो. दुसऱ्यालाही इजा पोचवतात. मद्यपानामुळे यकृत, आतडे यावर परिणाम होऊन ते कार्य करणे थांबवतात. क्षयरोग, डोकेदुखी, पक्षघात, हृदयरोग आणि मानसिक विकृती इत्यादी आजार मद्यपी लोकांना होतात. याचा परिणाम म्हणून मद्यपी व्यक्ती एक दिवस आयुष्यातून उठते.

2) व्यक्तिगत पातळीवर व्यक्तीचे विघटन होते. व्यक्तीचे मानसिक संतुलन ढवळल्याने ती विचलीत वर्तन करू लागते.

3) कुटुंबावर परिणाम:-

B.Aadhar' Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDLIII) 453-B
ISSN : 2278-9308
January 2024

व्यक्तीच्या मद्यपानाचे गंभीर परिणाम कुटुंबाला भोगावे लागतात. स्वतः मद्यपी व्यक्ती व्यवसाय, कामधंदा न करता भटकत असतो. त्याचा मजुरी करण्याकडे कल नसतो. इतरांनी कमावलेले पैसे हा भांडण करून घेऊन दारूवर उडवत असतो. त्यातूनच एखादा आजार झाला तर कुटुंबाला त्याच्या आजारावर खर्च करावा लागतो. कुटुंब आणखीन दारिद्र्यात ढकलले जाते. बायका-मुले त्याचा अपमान करतात. घरात मारामारी, भांडण होते. एक दिवस बायका-मुले त्याला सोडून जातात. हा असाच रस्त्यावर दारू पिऊन भटकत राहतो.

4) समाजाचे विघटन:-

समाजात मद्यपी लोकांची संख्या वाढली तर तो समाज व्यसनी म्हणून ओळखला जातो. मद्यपी व्यक्तीकडून समाजनियमांचे उल्लंघन होते. अशा व्यक्ती चोरी, वेश्यागमन, जुगार अशा व्यसनाकडे ओढल्या जातात. त्याचे परिणाम समाजाला भोगावे लागतात. समाज कुपोषित होतो. सर्व घटकाचा परिणाम समाजावर होऊन समाज विघटित होतो.

विषयाचे महत्त्व:-

मद्यपान हा विषय अभ्यासाच्या दृष्टीने खूपच महत्त्वाचा आहे. आपण पाहतो की देशाचा विकास हा त्या देशातील समृद्ध व्यक्तीवर अवलंबून असतो. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी देशाला विकसित भारत म्हणून घडवण्यात अग्रेसर आहेत. परंतु देशातील तरुण पिढी आज अनेक व्यसनाकडे आकर्षित होत आहे असे खेदाने म्हणावे लागते. कधी नव्हे एवढा मद्याचा महापूर देशात वाहतो आहे. महाराष्ट्राचा विचार केला तर फक्त वर्धा जिल्ह्यात दारूबंदी आहे. तेथे चोरटी दारू सगळीकडे उपलब्ध आहे. गुजरात राज्यात दारूबंदी आहे. परंतु तेथेही विषारी दारू पिऊन लोक मरताना आढळत आहेत. मद्यपानाची कधी नव्हे एवढी अगतिकता समाजात वाढत आहे. तसे तर आपला देश संतांचा आहे. समाजात अनेक समाजसुधारक होऊन गेले. त्यांनी लोकांना व्यसनापासून दूर राहण्याचे आवाहन केले. परंतु सर्व पालथ्या घड्यावर पाणी आहे. सरकारच निवडणुकांत दारूचा महापूर आणते. लोकांना तात्पुरता आनंद हवा असतो. यातून एक दिवस त्यांचे आतोनात नुकसान होते. त्यामुळे समाजधुरीनांनी यावर गांभीर्याने विचार करण्याची वेळ आलेली आहे.

संदर्भसूची:-

1) प्रदीप आणि सरोज आगलावे, 'भारतातील सामाजिक समस्या' साईनाथ प्रकाशन धरमपेठ नागपूर, प्रथम आवृत्ती जुलै – 2018.
2) माणिक माने, 'भारतातील समकालीन सामाजिक समस्या' विद्या प्रकाशन, नागपूर. प्रथमावृत्ती – जुलै – 1997.
3) रा. ज. लोटे – 'भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या' पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर. 3री आवृत्ती - 2015.
4) अशोक गोरे – 'भारतीय सामाजिक समस्या' विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगपुरा, औरंगाबाद. प्रथम आवृत्ती जून – 2015.
5) दिलीप खैरनार – 'आधुनिक भारतातील सामाजिक समस्या' चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद आवृत्ती - सप्टेंबर 2004.

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti Dist. Beed

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-5 Issue-5

INTERNATIONAL JOURNAL of ADVANCE and APPLIED RESEARCH

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

International Journal of Advance And Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.5 Issue-5 Mar- Apr 2024

International journal of advance and applied research (IJAAR)

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

Bi-Monthly

Volume-5 ***Issue-5***

Published by:
Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India
Website: *https://ijaar.co.in*
Submit Your Research Paper on Email

Regular Issue: 2013ijaar@gmail.com **Special Issue:** ijaar2022@gmail.com
For Publication Call On - **8888454089**

Chief Editor
P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India
Email: *editor@ijaar.co.in* ***Mob-*** *8624946865*

Editor

Dr. Sopan Nimbore, Dr. Babasaheb Mutkule, Dr. Sakharam Wandhare, Dr. Rajaram Sontakke

Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya Ashti

Co-Editor

Dr. Ravi Sathbhi, Dr. Mangesh Shirsath, Dr. Suhas Gopane

Editorial & Advisory Board

Dr. S. D. Shinde, Dr. M. B. Potdar, Dr. P. K. Pandey
Dr. L. R. Rathod, Mr. V. P. Dhulap, Dr. A. G. Koppad
Dr. S. B. Abhang, Dr. S. P. Mali, Dr. G. B. Kalyanshetti
Dr. M. H. Lohgaonkar, Dr. R. D. Bodare, Dr. D. T. Bornare

Editorial & Advisory Board

Prof. Jainnulla Pathan, Dr. Rajaram Sontakke, Dr. Dattatray Munde
Dr. Abhay Shinde, Dr. Sunil Mutkule, Prof. Shubhangi Khude
Dr. Santosh Wangujare, Dr. Bhagawan Waghamare, Dr. Ramesh Bharudkar
Prof. Jitendra Ralebhat, Prof. Baban Ukale, Prof. Anant Khose
Prof. Rajendra Karande, Prof. Sagar Sangale, Prof. Amol Dongare
Prof. Niwrutti Nanwate

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

57	Unlocking Potential: The Crucial Role of Skill Education in India's Socio-Economic Development **Munjaji K. Rakhonde, Tukaram S. More**	199-202
58	A Literary Journey: Reflecting the Transformation of India **Dr. Narendra Gawali**	203-205
59	E-Waste Management in India **Dr. Mangal Shantinath Tekade**	206-208
60	शाश्वत विकासामध्ये राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण [NEP] 2020 ची भूमिका **डॉ. पवनकुमार विजयकुमारजी चांडक**	209-212
61	श्री समर्थ रामदासांचे मानवी मनाचे वास्तववादी विश्लेषण **सौ. आम्रपाली दिग्विजय रोहिदास**	213-217
62	स्वा. सै. उत्तमराव मखाजी देसले यांचा हैदराबाद मुक्ती संग्रामात सहभाग **डॉ. जे. डी. गोपाळ**	218-221
63	पर्यावरणीय आपत्ती आणि राष्ट्रीय आपत्ती धोरण **डॉ. चांगदेव निवृती मुंढे**	222-226
64	बालविवाहाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी **डॉ. दत्तात्रय प्रभूराव मुंढे**	227-228
65	बालविवाह : कारणे, परिणाम आणि उपाययोजना **डॉ. राठोड बी. जे.**	229-231
66	घनकचरा व्यवस्थापन : समस्या आणि उपाय **प्रा. डॉ. वशिष्ठ गणपतराव बन**	232-236
67	भारतातील बालविवाह: कारणीभूत घटक आणि समस्या **प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास**	237-241
68	संत साहित्य व अंधश्रध्दा निर्मुलन **प्रा. चांदण पोपट साबळे**	242-245
69	संवैधानिक चौकट आणि आरक्षण **प्रा.डॉ. शेख गफूर अहमद**	246-250
70	नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 **प्रा. डॉ. पी. एस. लोखंडे**	251-252
71	राष्ट्रीय सुरक्षा आणि भारताचे बदलते परराष्ट्रीय धोरण **प्रोफेसर डॉ. चंद्रकांत बन्सीधर भांगे**	253-254
72	संत नामदेवाच्या वाङ्मयीन कार्याचे मूल्यमापन **सहा. प्रा. शांतीलाल सांडू गायकवाड**	255-256
73	साहित्य और पर्यावरण **प्रा. पठाण जैनुल्लाखान मोहंमद हयातखान**	257-259
74	शिक्षणामध्ये कौशल्याधारित शिक्षणाचे महत्त्व व त्याचे फायदे यांचा अभ्यास **श्रीमती रंजना रघुनाथराव शिंदे, प्रा. डॉ. मनिषा दिगंबरराव असोरे**	260-261
75	भारतातील बालविवाहाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी -एक अध्ययन **प्रा. डॉ. तांदळे सुरेंद्र सुंदरराव**	262-264
76	महाराष्ट्रातील बदलत्या हवामानानुसार शेती - एक अभ्यास **डॉ. आर. डी. जाधव**	265-268
77	संत साहित्य व अंधश्रद्धा निर्मूलन **प्रा. स्वाती शिवाजी चौधरी**	269-271

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.5 No. 5 Mar- Apr 2024

बालविवाहाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

डॉ. दत्तात्रय प्रभूराव मुंढे
समाजशास्त्र विभागप्रमुख, ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी, जि. बीड.
Corresponding Author- डॉ. दत्तात्रय प्रभूराव मुंढे
ईमेल- mundhedp@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.10851653

प्रस्तावना:-

भारतीय समाजाचा अभ्यास करताना तो काळाप्रमाणे कोणकोणत्या आव्हानांना सामोरे गेला हे पाहणे मोठे उद्बबोधक आहे. विशेषतः स्त्रीयांचा विकास आणि प्रश्न याची जेंव्हा जेंव्हा चर्चा होते तेंव्हा एका गोष्टीचा नेहमी उल्लेख केला जातो तो म्हणजे बालविवाह. भारतीय समाजात विवाहाला अनन्य साधारण महत्त्व आहे. समाजाचे सातत्य टिकवणारी स्त्री आज वेगळ्याच समस्येला सामोरे जात आहे, ती म्हणजे बालविवाह. भारतात होणाऱ्या एकूण विवाहात 40% बालविवाह होतात. बघा किती गंभीर प्रश्न आहे? विवाहाला स्त्री जीवनात विशेष महत्त्व आहे. विवाह करताना कोणी-कोणासी करावा? कोणत्या वयात करावा? याविषयी इतिहासात अनेक लिखाण विचारवंतानी केलेले आहे. विशेषतः विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांनी “विवाह संस्थेचा इतिहास” या पुस्तकात याविषयी भरभरून लिहिले आहे. त्यामुळे प्राचीन काळापासून आधुनिक काळापर्यंत बालविवाहाचा इतिहास पाहणे मोठे दिव्य आहे. त्यामुळे मी या शोधनिबंधात बालविवाहाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी अभ्यासण्याचा प्रयत्न केला आहे.

Key Words:- बालविवाह

शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये:-

1) बालविवाह ही संकल्पना समजून घेणे.
2) बालविवाहाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी द्वितीयक स्त्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे. यामध्ये संदर्भग्रंथ, वर्तमानपत्र, मासिके इत्यादींचा आधार घेण्यात आलेला आहे. तसेच विश्लेषणात्मक पद्धतीचा आधारही घेण्यात आला आहे.

विश्लेषण आणि स्पष्टीकरण:-

बालविवाह म्हणजे काय?

“कायद्याने संमत केलेल्या वयाच्या पूर्वी केलेला मुलामुलींचा विवाह म्हणजे बालविवाह होय.” शारदा कायद्याने मुलीचे विवाह वय 14 तर मुलाचे विवाह वय 17 वर्षे निश्चित केले होते. त्यानंतर 1978 साली त्यामध्ये सुधारणा करून मुलीचे विवाह वय 18 वर्षे तर मुलाचे विवाह वय 21 वर्षे करण्यात आले. म्हणजेच 18 वर्षाच्या आतील मुलीचा आणि 21 वर्षाच्या आतील मुलाचा केलेला विवाह कायद्याने बालविवाह ठरतो.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:-

भारताचा विचार केला असता सर्व धर्मग्रंथात विवाह वयाचा उल्लेख आढळतो. विवाह करताना मुलगी पतीपेक्षा वयाने लहान, उंचीने अंगाने कमी, असावी असा निकष पाळला जात असे. आदिवासी जमातीत बालविवाहाची पद्धत आढळत नाही. महाराष्ट्रापुरते बोलायचे झाले तर वारली, ठाकूर, कातकरी आदी समाजात मुलीचे वय विवाहासमयी 20 च्या जवळपास असते. बरीच वर्षे आदिवासी आपले स्वायत्त जीवन जगले. बालविवाह होत नसल्याने तेथे अर्थातच बालविधवांची समस्या आढळत नव्हती. इ. स. पू. 400 पर्यंत वधू-वराचे वय विवाहासमयी 20 ते 25 वर्षे होते.

नंतरच्या काळात स्त्रीच्या ऋतूप्राप्तीला विवाहामध्ये जास्तीचे महत्व आले. नंतर-नंतर तर ऋतुप्राप्ती पूर्वी विवाह करण्याचा प्रघात पडला. वात्सायनाच्या मते, कन्या “प्राप्त यौवन” किंवा “विगाध यौवन” (Matured Young) असावी, असे म्हटले आहे. कामसूत्रात ‘यौवनस्थिता’ (जवान तरुणी) असावी असा आढळतो. ती शरीर-मनाने सदृढ आणि वयात आलेली असे. शारीरिक दृष्ट्या वयात येणे म्हणजे किमान 20 वर्षे वय व्हावे लागते. स्मृती व शुकनितीत वधू वयात आलेली असावी असे अनुमान निघते. दुष्यंत-शकुंतला, सावित्री-सत्यवान, सुभद्रा-अर्जुन, रुक्मिणी-श्रीकृष्ण, नळ-दमयंती या जोड्या वयाने व मनाने प्रौढ होत्या, त्याशिवाय त्या प्रेम आणि विविध कला निपुण झाल्या नसत्या.

19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात मुलींचा उपनयन विधी होत असे. विवाह करण्यासाठी तो महत्त्वाचा होता. त्या काळात बालविवाह रूढ झाला. मुरुवातीला ब्राह्मण वर्णात ही रूढी होती. ती नंतर क्षत्रियांनी उचलली. जैन व बौद्ध धर्माचा प्रभाव आणि प्रसार वाढल्यानंतर हिंदू धर्मियांना त्याचा धाक वाटू लागला. 16-20 व्या वर्षी जर

शिकलेल्या मुली संन्यास घेऊ लागल्या तर सामाजिक अनर्थ ओढावेन अशी भीती वाटू लागल्याने बालविवाहाची पद्धती सुरू झाली. यज्ञवल्कयाच्या मताप्रमाणे ऋतूप्राप्त झालेल्या मुलीला अविवाहित ठेवणे म्हणजे दरमहा एका भ्रूणहत्येचे पाप डोक्यावर घेण्यासारखे आहे. यम सांगतो 'कसला तरी नवरा पाहून मुलीचा विवाह कसातरी उरकून टाकावा.'

बालविवाहात शारीरिक व मानसिक कच्चेपणा अधिक असतो. त्यामुळे त्याचे दुष्परिणाम या दाम्पत्याला भोगावे लागतात. त्यामुळे वेळोवेळी बालविवाहावर मंथन करून शासनाने काही उपाय शोधण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. बालविवाहाला आळा बसावा म्हणून सुरुवातीला संमती वयाचा कायदा करण्यात आला. ते 9-10 वर्षापासून 15 पर्यंत वाढवण्यात आले. हा नियम असतानाही त्यावेळी महादेव गोविंद रानडे गुणधर्म यांची वधू 8 वर्षाची, महर्षी कर्व्यांची 9 वर्षाची तर महिपतराय यांची 5 वर्षांची होती. अशा जरठ-बाल विवाहामुळे शारीरिक व मानसिक परिणाम विपरीत होत असत. 1955 च्या कायद्याने किमान वधूचे वय 18 तर वराचे 21 वर्षे ठरविण्यात आले.

सारांश:-

वैदिक काळात मुलींचे विवाह वय जास्त होते याचे बरेच पुरावे उपलब्ध आहेत. रामायण महाभारत काळात स्वयंवर पद्धती होती. म्हणजे मुलगी स्वतःचा वर स्वतः पारखण्याएवढी सुजाण असे. पुढे मात्र मध्ययुगीन काळात बालविवाहाची प्रथा सुरू झाली. गृह्यसूत्रात विवाह वेळी वधू 'नग्रिका' असावी असे म्हटले आहे. नग्रिका म्हणजे ऋतूप्राप्ती न झालेली मुलगी. बौधायन आणि गौतमसूत्रात ऋतुकाळ प्राप्त होण्याच्या पूर्वी लग्न करावे असे सुचविले आहे. स्मृतीमध्ये 8 वर्षे ही मर्यादा आहे.

म्हणजेच प्राचीन काळात ही प्रथा नव्हती. मध्ययुगीन काळापासून सुरू झालेली ही प्रथा समाजात आजही आपले स्थान टिकवून आहे. आजही सर्रास ग्रामीण भागात 14-15 वर्षाच्या मुलीचे विवाह पालक लावून देत आहेत. विवाह योग्य मुलींचे प्रमाण कमी झाल्याने मुलाचे पालक हतबल आहेत. 25 ते 30 वर्षाच्या मुलाचे विवाह 15-16 वर्षाच्या मुलीशी लावून देत आहेत. म्हणजे पूर्वीची जरठ-बालविवाह पद्धत या समस्येने उद्भवत आहे. समाजसुधारकांनी या विषयाला कितीही प्राधान्य दिले तरी समाजातून ही प्रथा काही केल्या नष्ट होत नाही. कायदे कागदावर राहतात त्याची अंमलबजावणी करणारे मनुष्यबळ कमी पडत आहे.

संदर्भ साहित्य:-

1. लेफ्टनंट सुनिता बोर्डे-खडसे, 'ऐतिहासिक परीप्रेक्षातील स्त्रीया' शुभम पब्लिकेशन्स नारायण पेठ पुणे. प्रथमावृत्ती 1 जानेवारी 2010.
2. गोपाल दत्त कुलकर्णी - 'स्त्री' एक समाजशास्त्रीय दर्शन' शारदा प्रकाशन, वजिराबाद नांदेड. प्रथमावृत्ती एप्रिल-1978.
3. भा. की. खडसे 'भारतीय समाज' हिमालया पब्लिशिंग हाऊस गिरगाव, मुंबई. सातवी आवृत्ती - 2000.
4. ए. वाय. कोंडेकर – 'भारतीय समाज' फडके पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर सातवी आवृत्ती – 1998.
5. सु. दा. गोरे, माणिक माने आणि सौ. शीतल जोशी, 'समाजशास्त्र' नरेंद्र प्रकाशन पुणे. आवृत्ती – ऑगस्ट-1998

डॉ. दत्तात्रय प्रभूराव मुंढे

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed